

Есемурат Бердимурат улы

**ХӘЗИРГИ
ҚАРАҚАЛПАҚ
ТИЛИ**

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

"БИЛИМ"

КИРИСИҢ

Хазирги карақалпақ әдебий тилинин лексикасын үйренүүден алдын, онын илимий жақтан ұсы күнге шекем қандай дәрежеде изертленгенлигине назар салыу, бұл тарауда исленген жұмыстарға қысқаша тарийнликке беріу талап етіледі. Өйткені оқушы да, изертлеуші де бұл арқалы карақалпақ тили лексикологиясынан хазирги раўажлануў жағдайлары туўралы пүттин бир түсиник алады, оны әумийетли машқалалары бойынша деретиўшилик ойтар сүриў мүмкинчилигине ийе болады. Мине усы көз қарастан биз төменде хазирги карақалпақ әдебий тили лексикасын үйренлинуў хэм изертленіу тарийхына қысқаша сыпатлама беріуді мақұт көрип атырмыз.

Тил билгилми анаў я мынаў халықтың хэм тилдин тарийхында оны жәмийеттеги социаллық жағдайы әумийетли дереклердин бири болады деп үйретеді. Миллеттер хэм отардын тиллеринин раўажлануўы жәмийетти ҳақыйқый талалларынан келип шығады. Карақалпақ тили хэм оны лексикасы тарийхый дәўирлер дәўамында жәмийетлик раўажлануўдын жағдайына қарай жетип тисип, миллет тили, әлебий тил дәрежесине келип жетти.

Сол дәўирлердин барысында хазирги заман карақалпақ әдебий тили сөзлик қурамы, грамматикалық қурылымы, услублық байлықтары жағынан жетилсекен тиллердин қатарынан орын алды. Бұл оны жәмийеттик хызметинин белгилли дәрежеде келісиўине байланысты иске асқан еді.

Карақалпақ тили миллий тил сыпатында тек соғы дәўирде ғана толық мәниде изертлене баслады. Октябрьге шекемги дәўирде, проф Н. А. Баскаковтын сөзи менен айтқанда, ол түрк группасындағы тиллердин шындығы ең аз изертленген тиллерден еді. Карақалпақ тилинин көпшилик мәселелерин, сонын ишинде лексикалық машқалаларын илимий көз қараста изертлеу тек совет уақытта ғана қолға алынды. Дурыс, Октябрьге шекемги әдебий тилдин бири болған венгерли илимпаз Г. Вамберидин «Чаранен кейпара сөзлер алынып, қазак, өзбек тиллери менен транскрипциялық жобада салыстырылтын көрсетиледи. Олар да фонсе-

1. Н. А. Баскаков. Карақалпақский язык. II. Фонетика и морфология. Часть I. М., 1952. 9. бет.
2. Н. А. Баскаков. Краткая грамматика каракалпакского языка. Турк., Кувь, 1931. 7. бет.

0102-101111-1
ЭДИМТИО

Б 4306020200— 94
М(381)06— 94

А'лтипуз ат'ндаг'и Нилри
Т'олтимасуей'и'г тегилге

VENTAR № 15193

20

тықалық хәм мәнінен жағынан бираз кемшиктиклер менен берилген. Мәселен, қақпап сөзи қакрыс түрінде қық ет деп түсиндирилген. Ал онын тилминдеги мәніси болса пүткилдей басқаша. Онын үстине Г. Вамбери төребинен келтирилген 7-8 сөз арқамы қарақалпақ тилинин лексикасы бойынша пүтүн бир жұумяқлы илиминий пикирдан басын курау мүмкин емес. Өйткени тилдин сөзлик курамын ҳақындағы жұмақ лексикологиялық көз қарастан ҳәр төрептеме хәм төреп алып қаратанда ғана дәрей аадам.

Сонай стип, қарақалпақ тилинин лексикасы кейинги дәуирде ҳақықат илиминий нәзерлестердин объекти болған жоқ хәм ол туурайы түркологиялық әдебиятта айырым салмақтан минетпелерди көре амаймыз. кейин тил сабақшыларында қарақалпақ тилинин лексикасы бойынша тейлери мағлұматлар бериле бастады. Мәселен, Н. А. Баскаков езинин «Қарақалпақ тилинин қысқаша грамматикасы» атлы кийнетинде қарақалпақ тилинин фонетикасы, грамматикасы бойынша мағлұматлар беріу мөвен бир қатарда онын лексикасы ҳақында сөз етилди, онда араб хәм парсы тилдеринин элементлери көзе түсетуғынлығы белгиленди.

Бұл тил сабақшыты қарақалпақ тилинин биринши грамматикасы шипатында илиминий хәм әмелий жақтан үлкен әумиетке ийе болды. Сонанқуан атақлы түркологлардын бири профессор С. Е. Матов бұл жұмыстын илиминий әумиетин отада үлкен деп баураған ели. Сонғы ҳақытлары лексикологиянын айырым мәселелери көлемли мақалалар, кандидатлық нәзерлестер, монографиялық мийнетлер түринде илиминий көз қарастан қурапты, олар қарақалпақ лингвистикасына қосылған үлкен үлес ретинде танылып отыр. Мәселен, Д. С. Насыров хәм Х. Хамидовтың, Октябрьге шекемли қарақалпақ жазыуының естеликтери,¹ Н. А. Баскаковтың «Қарақалпақ тили лексикасынын курамы хәм сөз курылымы»,² Р. Есемуратованың «Октябрь хәм қарақалпақ лексикасы»,³ Е. Бердимуратовтың «Хазирги заман қарақалпақ тилинин лексикалогиясы», «Әдебий тилдин функцияональлық стилдеринин раўажлануы менен қарақалпақ лексикасынын раўажлануы»⁴ хәм тағы басқалар усундай мийнетлерден станғананды.

«Октябрьге шекемли қарақалпақ жазыуының естеликтери» атлы мийнетте Октябрьге шекемли дәуирдеги қарақалпақ жазыу естеликтери сөз етилген. Сол естеликтердин фонетикалық хәм

грамматикалық айрықшалықлары менен бир қатарда лексикалық айрықшалықлары туурайы аз да болса бирин-арым бағалы аниқлаулар келтирилгенди. Мәселен, оларда қарақалпақ халқынын хәр қандай хожалық хәм мәдениет турмысын өз ипине алатуғын лексикалық элементтердин бар экенлиги көрсетилген: кииз, үй, чанарға, шалы, галде, буғдай, арпа, зығыр, лениз, көме, балық, түйе, өкүз, ылық, түлүр, кубараз, ағалық, көкқуда, алдах, пайғамбар, ҳақ, т. б. Сонын менен бирге бұл естеликтердин лексикасында орыс тили арқалы басқа тилдерден аўысқан сөзлер менен терминдердин орын алатуғынлығы да анықланған. Мысалы: полковник (полковник), болус (волостой), ханфид (конфеты), нуяа (ноябрь) т. б.

«Қарақалпақ тили лексикасынын курамы хәм сөз курылысы» атлы жұмыста сөзлик курамына тарихый көз-қараста сыпаттама берилгенди. Онда түпикликтиң сөзлер менен бир қатарда басқа тилдерден аўысқан бирликтилердин бар экенлиги, олардын аўысыуындағы тарихый жағдайлар туурайы бағалы мағлұматлар бар.

Н. А. Баскаков түркиң тилчери лексикасынын ески қатламы көп санлы түркиң хәм монгол тилчери ушын ортақ лексикалық қатлам экенлигин көрсетгенди. Олардын монголша хәм қарақалпақша түрлерин салыстырығанда да, мәнилерин орысша сынарлар менен түсиндирилгенди.

Жұмыста хазирги заман қарақалпақ тилинин лексикасында қытай хәм иран тилчери элементлеринин орын алатуғынлығы, олардын да түркиң тилдерине сөз аўысыудын дегенки дәуирлеринде көлип киргенлиги көрсетилгенди.

Усындай менен бирге араб хәм парсы тилдеринен аўысқан сөзлерди маңилтиқхызметлик көз қарастан қарап, оларды тематикалық жобала ағы топары ажырататы: диний мәниге ийе сөзлер, илиминий терминология хәм абстракт түсиниклер, жәмийетлик-саясий терминология, өндирислик—экономикалық терминология, күнделик турмыс лексикасы хәм абстракт грамматикалық мәниге ийе сөзлер.

Жұмыстың белгити бир бөлими қарақалпақ тилине орыс тилинен хәм орыс тили арқалы аўысқан интернациональлық лексика ара ариалаты. Автор орыс хәм интернациональлық сыпаттамадағы сөзлердин басым көпшилиги сонғы дәуирде аўысқанлығын дәл мисаллар тийкарында жулда аурыс көрсетелди.

Қарақалпақ әдебий тилинин өсиң баратырған тағалдары тилдин лексикалық курамы бойынша илиминий хәм әмелий жақтан үлкен әумиетке ийе маңқалаларды тереңирек үйреніу заруригин тудырды. Р. Есемуратованың «Октябрь хәм қарақалпақ лексикасы» атлы монографиялық мийнети усундай әумиетли мәселелер иилиминий көз-қарастан төриптеуе арналған.

Жұмыста қарақалпақ тилинин сөзлик курамынын сонғы дәуирдеги раўажлануу маңқалалары сөз етилген. Автор онда қарақалпақ тилинин сөзлик курамына сонғы дәуирде түрли себептерге байланысқан орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа

1. Карачик: С. Е. Матов. Қарақалпақский язык и стп изучение, сб. «Қарақалпақ», т. II, I, 1934, 201-бет.

2. Д. С. Насыров, Х. Хамидов. Пятиязычн дорадиоэпизионной қарақалпақской письменности «Вестник Карақалпақского филиала АН УССР», 1961 № 4.

3. Н. А. Баскаков. Состав лексики карақалпақского языка и структура слова, сб. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», IV, Москва, М., 1962.

4. Р. Есемуратова. Октябрь хәм қарақалпақ лексикасы. Нөкпе, 1967.

5. Е. Бердимуратов. Хазирги заман қарақалпақ тилинин лексикалогиясы. Нөкпе, 1968. Әдебий тилдин функцияональлық стилдеринин раўажлануы менен қарақалпақ лексикасынын раўажлануы», Нөкпе, 1973.

тигілерден көп ғана жаңа сөздер хәм терминлерден лексикалық бирліктердин ауысқанлығын атап көрсетелди. Орыс тили арқалы сөз ауысуы кубылысын төрт дәуирге бөлип, оның қандай сөздер менен терминдер екенлиги туралы сөз жүргизелди.

«Хазирги заман қарақалпақ тилиниң лексикологиясы» атлы монографиялық изертлеуде қарақалпақ тили лексикасының семасиологиялық айырықшалаулары, лексикалық құрамы илмий көзқарастан аналыз етиледи. Лексикалық құрам тарихый шығысы, қолданылыуы өрниси, қолданылыуы дәрежесин, услублық өзгешелikleri бойынша дәл материаллар тийкарында баҳаланды. Соның менен бирге бунда хазирги заман қарақалпақ әдебий тилиндеги фразеологиялық сөз дәстүрлерин туралы да сөз етиледи, филологиялық сөзликтерге сыпатлама бериледи.

Қарақалпақ тили халық турмысына байланысты хәр тереңдеме рәўажланды, оның жәмийетлик хызметти кеңейди. Тилдин жәмийетлик хызметинин кеңейиуи, сөйкес функционаллық услублардын рәўажланыуына көп мүмкиншиликтер жаратып берди. «Әдебий тилдин функционаллық стиллеринин рәўажланыуы менен қарақалпақ лексикасының рәўажланыуы» атлы монографиялық мийнет усы машқалаларды илмий көзқарастан изертлеуде қаратылды. Жумыста әдәбий тилдин функционаллық услубларынң пайда болыуы, қалыптасыуи ҳақындағы мәселелер хәр тереңдеме аналыз ерилин менен қатар олардын қарақалпақ лексикасының болыуына себепши тийкары дереклер скенлиги илмий жақтан баҳаланды. Пүблицистикалық, көркем әдебиет, илмий-терминологиялық, өндирислук-техникалық, ресми ие қағазларна байланысты лексикалық услублық қатламларға сыпатлама бериледи, синхрониялық бағдарда олардын рәўажланыуы жолларын тарийленеди.

Соңғы дәуирде диалектологиялық изертлеулер түрли диалектлер менен говораглардын тийкарында кеннен өрниси алды. Натыйжеде көп ғана монографиялық мийнеттер жарық көрди. Оларда ауыз-өки сөйлеу тилиндеги диалектлик сөз топналары бойынша илмий жұўмақтар исленди.

Қарақалпақ тил билгимн тарауында лексикографиялық жұмыслар да исленди. Соның натыйжесинде көп ғана сөзликтер жарыққа шықты.

Буллардын барлығы да қарақалпақ лексикологиясының илмий хәм әмелий мәселелерине тиккелей қатнасты мийнетлерден ибарат. Бул жұмыслар қарақалпақ әдебий тилиниң лексикасын изертлеуде, сондай-ақ лексикология курсы жоқарғы оқыу орындарында үйренюу иснинде тийкары оқыу курдалары хызметин атқарады.

Лексикология пани хәм оның ұазыйналары

Тил билгиминин ең баслы тарауларынң бирин—лексикология. Ол тилдин сөзлик құрамы хәм оның рәўажланыуы ыызамдарын үйретсең. Сөзлик құрамды диахрониялық хәм синхрониялық бағ

дарда қарастырады, изертлейди. Усы көзқарастан лексикология тарауында өки объектти хәм өки бөлимди көрүге болады. Олардан бирин тилдин сөзлик системасын хазирги жағдайдағы рәўажланыуы дәрежесинен үйретсе, екынши сөзлик құрамда тарихый жақтан тексерип, оған сол тилди дәретлеуши халықтың тарихый менен тиккелей байланыста баға береди, сөзге тарихый тарийп-бағе жасайды. Усыған байланысты лексикология илминде бир-бирине бөккөк байланысты өки бөлимди ажыратамыз. Оларды хазирги лексикология хәм тарихый лексикология деп атаймыз.

Қарақалпақ тилиниң сөзлик құрамына лексика хәм лексикология деген терминдер тил илминин рәўажланыуына байланысты соңғы уақытта орыс тили арқалы келип кирди.

Лексика гректин *lexikos* деген сөзинен келип шыққан. Бизинше сөзлик деген мани ацлатады. Хәр қандай тилге қолданылып китырған сөзлер сөзликте, яғный сөзлик құрамды құрайды. Олай болса сөзлик дегенде биз сөзлик құрамды, яғный тилдин сөзлик байлығын түсинеди екенбиз. Ал лексикология болса сол сөзлик құрамды хазирги рәўажланыуы дәрежесинен хәм тарихый көзқарастан изертлеитүғын тил ҳақындағы илминин бир тарауван ибарат. Лексикология терминин де гректин *lexikos* хәм *logos* деген өки сөзинен жасалып, сөзлик құрам ҳақындағы илм дегенди аңалатады (*lexikos* —сөзлик, *logos* —илм).

Сотай етил, лексикология—тилдин сөзлик құрамы ҳақындағы илм. Оның изертлеитүғын ең кишикене хәм тийкары бирлиги сөз. Бирақ лексикология тек жеке сөздерди ғана емес, оны сөзлик құрамынң ипинде қарап, сөздер жыйнағын белгити бир ыызамдық тийкарында пайда болып, рәўажланатүғын категория, пүтин бир система сыпатында баҳалайды хәм үйретеди.

Олай болатүғын болса, лексикология тилдин сөзлик системасы хәм оның рәўажланыуы ыызамларын изертлеитүғын илм тарауы экен.

Сөз тил илминин басқа тарауларында да сөз етиледи. Морфологияда да сөз үйрениледи. Бирақ сөзге морфология пани баға бериледи. Аңтайық, адамлар деген сөз морфология на-Мониси хәм формасы бойынша атық категориясына тийисли-затты ацлатады, дәл затты атамасы, атау сеплигинде хәм т. б. әлеметти, туўра хәм ауыстағы мөниклеринде қолданыла алады, синонимлик сынарларына ийе, тиккелей лексикалық бирликтен дайларда тұрыны услублық та айырышалауларға ийе болып келиуи мүмкин, т. б.

Бундай байланыс хәм айырышалаулар тил илминин басқа тарауларында да тийисли. Бул тараулар, әлбетте өзлеринин алды-алып изертлейди.

Сондай да лексикология хәккында сөз сткешмиңдә, сөзлн өз-нин изертлеу объекти етин аялугын тил пилмиинин баска да та-раулары арисиндасы байланыс дьккәт ораймызда турууы да-зык. Әсиресе сөзлнн табиатын толытырак түсиниүге себепши бо-лауын семаскология, этимология, сондай-ак лексикография хәм усулбияттын өз-ара байланыслары тилдин сөзлик курамдын хәр тәрәплеме үйрениудә беллиги әһмиетке ийе.

Сөзлик курамды үйрениудә биз, әлбетте, лексикалык элемент-терди түрлн жобада сөз стемиз. Аныа я мынау сөзге онын мани-синә, сөзлик системадагы орнына, тарихый шыгысы жагынан қайсы қатламга тиисли ексилитине, қолданылыу өрсиңе, қолда-нылыу дәрежесине, усулбулық өзгешелигине қарай баҳа беремиз.

Демек, лексикология курсы сөзлик курамды үйрениудә мине усы жоқарыда аталған ұазыпаларды хәр тәрәплеме иске асы-рыуды нәзерде туталы, яғни ол сөзлик курамды пүтте бир сис-тема сыпатында қаралы, оны семаскологиялық айрықшалықлары, курамды тарихый шыгысы, қолданылу өрсиңи, усулбулық өзгеше-ликлери, қолданылу дәрежеси жағынан баҳаланды хәм үйретелди.

Сонын менен бирге, бул тарауда тилде таар түринде ушыра-сауын фразеологиялық сөз дьзбеклери де түрлн жобаларда сөз етиледи, оларға таң қәсийетлерге сыналмама бериледи. Бул мә-сәле лексикологиянын ажыратмас бир тарауы болған фразеоло-гия бөлгиминде қаралды. Фразеологиялық сөз дьзбеклери тилде турақлы сөз дьзбеглн түринде ушырасатуын лексикалык бирлик-лер сыпатында манисиң, семантикалык бирлигиңиңлиги, лексикалык курамды, курылысы, тарихый шыгысы, экспрессивлиги-усулбулық айрықшалықлары көз-қарасынан үйрениледи. Өйткени қарақал-пақ тилинин сөзлик системасында фразеологиялық сөз дьзбеклери өзгеше сыпаттағы сөзлик қатламды курайды хәм күңделликти тил ирқалды пикир алысуы жағдайында жеке лексикалык бирликлер сыпатын қолданылыу мүмкиншиликлерине ийе. Мәселен, *мышақ, арқасы, қанырдан қыл суыртқандай, қудық түрүй, өкше көтерий, жыс тоғай, тастай қарағым* ұсаған турақлы сөз дьзбеклери сөз-лик курамды жеке лексикалык бирликлер сыпаты өз орнында ийе хәм маниылык жақтан бир сөз орнында қолданыла алады.

Лексикология курсы тил наниминин лексикография тарауы менен де тиккелей байланыста. Сондықтан қарақалпақ лексико-графиясы тарауындағы жетискенликлерге лексикалык маңқала-лар қатарында сыпатлама берну хәзирги қарақалпақ әдебий тил-дин тәрәптерек хәм хәр тәрәплеме үйрениу ноин әдейир жеңилдес-тиреди. Усы көз-қарастан лексикологиялық курсты лексикогра-фиялық сыпатламалар менен упиластыруу мақсетке мууанық ке-летуғыны сөзсиз.

Лексикология курсында, усындай етпн, сөзлик курамды хәр тә-рәплеме анализдеу қарақалпақ әдебий тилинин раўажланыуы нә-замаларын теориялық көз-қарастан үйрениу үшін да, тилдин кен мүмкиншиликтеринен әдебий тилдин нормаларына сәйкес дурды хәм шебер пайдаланыу үшін да үлкен әһмиетке ийе.

Қарақалпақ әдебий тилинин сөзлик курамдын мине усы жоба-ларда үйрениу арқалы онын хәзирги дәуирде айта қатарлық дә-режеде раўажланғанылығы көрсиниз.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНИН СӨЗЛИК СИСТЕМАСЫНДА СӨЗ ХӘМ ОНЫҢ МӘНИЛЕРИ ҲАҚҚЫНДА

Сөз қарақалпақ тилинин тийқарғы бирлиги сыпатында

Қайсы тилди алып қарасан да, онда тийқарғы тутға сыпатын-да ен аялы менен нәзерсиди сөз аударалы. Өйткени жәмиһетте адамлардын бир-бири менен тил арқалы пикир алысуу, қатнасуу дурсында сөзлердин жордеми менен ғана иске аса алады. Сөз-лердиң тап кураалды, адам өз ойын, пикирин екшиши биреуге сөз-лер арқалы жеткереди. Сөз тилдин коммуникативлик хызмет ат-қаруындағы тийқарғы курал болуынын өзгәк тилде онын бир-лик ексилитин дегинийлейди. Усы көз-қарастан тилде сөзлнн ор-ны туурады беллиги орыс илиминизы Р. А. Вудалогтын мына пи-кирин толығы менен куўайтауға болалды: «Сөз—бул ен тийқарғы категория. Тил хәккында ойласақ, әдетте ен аялы менен сөзлер туурады ой жууырамыз. Өйткени тил сөзлерден турады, сөзлер-те белгиледи, сөзлердин бир-бири менен қарым-қатнасы, байланы-сы проңетилде иске асалы. Тил хәккындағы илим сөз бенен қат-тар түрлн тил категорияларын хәм тил кубылысларын үйреткени менен, онда ен басты «табний» категория ретинде сөз турады».

Турысында да сөз—тилде ұсындай әһмиетти ұғлы тийқарғы категория. Тил хәккындағы қайсы маңқаланы нәзерлегекши бол-сан да, оны сөз бенен бирге, сөзлнн тийқарында, сөз бенен тиккес-лей байланыста қарау керек.

Хәр қандай сөз бизни қоршаған объектив шыңдықтың тили-миздегі дәл сәулеси болып есептләнәди. Биз қандай да бир нәр-се туурады ойлайтуғын болсақ, ямаса бир затты түсинип қабыл етуғын болсақ, онда ол туурады тилдин материялық қабылы (оботоникасы) арқалы ғана ойтал соғ затты тек сөз түринде тү-синип қабыл етемыз. Мәселен, *макпе, пахта, қилал, қатпа, ұсаған* дүньядағы заттар туурады ойланғанымызда ен аялы менен бизни санамызға сол заттардын сөз түриндеги түсиниклери, яғни ен тийқарғы белгилер жийналары көтип түседи. Ал сөз болса усы зат-ты болып есепләнәди. Хәр қандай түсиник тек сөз түринде ғана өндр сүре алады. Бул туурады профессор Д. М. Галкина-Федорук былай деп жазады: «Түсиник—шыңдықтың ойлаудағы жууымақ-данған ұлымма сәулеси. Хәр қандай түсиник сөз ямаса сөз дьзбе-

1. Р. А. Вудалог, Введение в науку о языке, М., 1958, 5-бст.

гинде өз көрүнүсүнө ийе болады, танымалды. Сөзсиз түсиник өмүр сүрө алмайды»¹.

Түсиник пенен сөз арасында оңола тыгыз бирлик бар, олар экөөнү бир-биринен ажыратып тасолауға болмайды. Соңун менен бирге, оларды бирдей деп карауға да болмайды. Өйткөнү сөз тилди бирлиги болса, түсиник оңолаудың (мышленне) бирлигин куйрайт. Сөз бенен түсиник бир-бирисиз жасай алмайды хэм олардын бири екншисин даяретеди екен деп ойлау надурьме болады. Бул туурады Л. О. Резниковтын мына пикири оңола дурьме актылган: «Түсиник сөздөн бурьн дорейди, сөзгөн бурьн-ак өмүр сүреди, өз көрүнисин ушын сөздө тек сырткы формасына ийе болады дая надурьме, элбегте. Сондай-ак сөз түсиниктен бурьн дорейди, түсиникти сөз доретеди деп тастыйкылау да надурьме»².

Хазирги заман каракалпак тилинде сөз бенен түсиник арасында мыне усындай байланыс хэм бирлик бар.

Түсиник адамлардын жамийетлик турмысында пайда болып хэм рауажланып отьрады, адамлардын объектив шынлыктын таьнуушын кем-кем тереьтесийи хэм рауажланыуы менен ол да рауажланып отьрады. Бул нарсе элбегте, тилден тысқары емес, тил менен бирге, тилдин тийкарында гана болады.

Анау я мынау түсиникти билдретурьн сөздө сол түсиник биреу гана болады. Биз *доруа* десек, бизиң сол зат хаккындагы түсиникмиз биреу гана екениги белгиле. Сөз болса тек жалгыз бир менини аялатуу менен шекленбейди. Меселен *доруа* сөзи бир ише кенейген менилерде қолланыла берийи мүмкин: *доруа*—жаң салма, тенизлерден айырқша белгилери арқалы айырылатурын суу аялатурын *доруа*, кеуилин *доруа* дегенде кең, тасқын, көтерикки деген менилерде т. б.

Ал енди, уш сөздин бир неше менилерде қолланыла алыу уқылылыгы ол сөздин белгилги бир контекстлерде бир неше сөйкес түсиниклерди аялататурынтыгы да көрсетеди.

Сөздин буидай сөз мениси түринде иске асаруын бир неше түсиниклердин материалдық қабығы (оболочкасы) хэмистин аякарыуға уқылылыгы семасиологиялық ьызамалардын тийкары болып есепланады.³

Соңун менен бирге турмыста анау я мынау түсиникти тилде бир неше атамага ийе болатурын жағдайлары да бар. Алтайнк, оқытыушы-муғалым, қонақ-мийман сөзгери дара-дара атамадар болганы менен, олар аялататурын түсиник бир. Бул сөзлер карақалпак тилинде бир түсиниктин еки түрди атамасы сыпатында сөзлик курамада өз орнына ийе.

Сөз дегенимиз зат, кубылыс я оларға байланысты белгилердин тилиндедеги сөйгеси, атамасы дейтурын болсақ, буннан ол

сол зат я кубылыстын таьбийи қасийетин билдреди деген мени келип шықпайды. Өйткөнү сөз өзшпин сезлик көрниси менен заттын таьбийи қасийетин көрсететурын болғанды, онда сөзлер айыспалы мениге ийе болмаған болар еди, бирдей сөзлер жыйнағы менен хэр түрди затларды, кубылыстарды, хэркетилерди атауға болмас еди.

Сөз заттын өзи емес, ал сол зат хаккындагы түсиниктин тилинде сөз түринде түсинилетурын, қабыл етилетурын дәл сөлдесек. Ол өзшпин мениси бойынша улыўма аяғанда улыўмаластырыушы сыпатқа ийе. Меселен балық деген сөзди алып қарайың. Бул сөздин улыўмаластырыушы мениси сонда, *балық* дегенде биз бир теклес бир неше заттар хаккында улыўма гана түсиникке ийе боламыз. Балықтың түргери көп. Усыған байланысты карақалпак тилинде олар хэр түрди атамадарға ийе: *сазың, шабақ, бекүре, аялақ, сүең, торта, шортан, сыла, марқа, алабуға тғы басқалар*. Балық дегенде я сазалды, я шабақты, я сүенди жеке айырын гана түсинип қоймаймыз, улыўма жыйнақлап түсинемиз. Сондай-ак дәл деген сөзди айтқанымызда улыўма дәл хаккында гана аямаймыз. Ал донниң қайсы түри: *бийдай ма, жүўери ме, тары ма, арпа ма*—ол бизге еле дәл анық емес, ал улыўмаластырып гана түсинемиз. Биз сазан десек, *балық* дегенше қарағанда мени дәлигин пайда етемиз, *бирәк* онын еле де қайсы сазан екениги анық емес, ал улыўма сазан. Сондай-ак *жүўери* десек те, онын қайсы жүўери екени еле анық емес, ал улыўма жүўери.

Хазирги заман карақалпак тилинин сөзлик курамында сөзлердин барлығы бирдей түсиникти атап келе бермейди. Олардын ишпиде тейпара сөзлер жеке турғанда белгилги бир түсиникти билдреди алмайды. Базы бир меншикки аттар түсиникти аялатпайды. Мысалы: *Хожамурат, Зийўар, Мырзатүл, т. б.* Бул меншикки аттар атағаны менен, онын эле қайсы дәл түсиникти аялататурын белгисиз. Олардын адамға тәл атамадар екениги арқалы гана улыўма хаккындагы адам түсиникти қабыл етемиз.

Тилимизде адамның сезимине байланысты куйиништи, суйиниште, таяланыўды хэм тғы басқаны аялататурын сөзлер де бар. Усындай тандақ сөзлер дәл дәл түсиникти аялатуу қасийетине ийе емес. Меселен, *ақ, үх, нах* усынған сөзлер хеш қандай түсиникти аяй алмайды.

Демек, сөз-түсиникке қарағанда әлеўир көп улыўмаластырыушы мениге ийе ел эҳмийетли катгори.

Хазирги заман карақалпак әдэбий тилинин сөзлик курамындагы сөзлердин барлығы бирдей затлық мениге ийе болып келе бермейди. Олардын бир қатарына дәл семантика, яғный затлық мени аударып қаран:

1. Қала, ауыл, болыу, оқиду, қызды, сары, т. б.

2. Хәм, ушын, менен, арқалы, туурады, т. б.

Биринши қатардагы барлық сөзлер дәл өзшпиниң дәл семантикасында, затлық менисине ийе. Олар мейилдик жақтан қандай

¹ Е. М. Галкина а. Федорук. *Слова и полемик*. М., 1956, 35-бет.

² Л. О. Резникова. *Поэтика и слово*, изд. ЛГУ, 1958, 8-бет.

³ Т. А. Дегтярева. *Формы пропеления семасиологических законов*. Законы семасиологического разветвения в языке, М., 1961, 4-бет.

да бир затты, хәрекетти, белгини аңлата алам. Ал еккинши караалдагы сөзлөр болса жеке сөзлөр сыпатында таңылганда менен, затлык мәнине ийе эмес, олар пикир алысуу жагдайдагы талкы дөл семантикалы затлык мәннен сөзлөрдө айтылмайын деген ордун мазмунуна сөйкөс бир-бири менен байланыштыруу ушун гана хызмет аткарады.

Каракалпак тилинин сөзлик курамындагы сөзлөрдү олардын ушун тәрәпин еске ала отырып, улмуна еки топарга бөлөмиз. Биринши топарга дөл семантикага ийе болган сөзлөр киреди де, ал еккинши топарга өзлөрүнүн дөл семантикасына ийе болмаган сөзлөр жатады.

Каракалпак тилинде дөл семантикага ийе болган сөзлөрдө жеке мәннен сөзлөр, ал дөл семантикасы жоқ сөзлөрдү көмөкш сөзлөр деп атаса болады. Мектеп грамматикаларында да уш еки топарга киреуугын сөзлөрдүн биринши топары ушун мәннен сөзлөр, ал еккинши топарын аңлатуу ушун көмөкши сөзлөр деген терминлер қолданылып киятыр.

Профессор Н. А. Баскаков та каракалпак тилиндеги сөзлөрдүн сөз шақаларына айырууда олардын семантикалык сыпатына байланысты үлкөн еки топарга бөлгінетуғынлыгын айтады. Дөл семантикасына ийе болган сөзлөрдүн «самостоятельные или знаменательные части речи» деп атайды да, ал өзинин дөл семантикасына ийе эмес, яғни дөл маса абыракт түсінкилерди аңлатпайтуғын, көмөкши хызмет атқаратуғын сөзлөрдн «служебные части речи» деп атайды?

Хакықаттан да каракалпак тилинин сөзлик курамындағы барлық сөзлөр затлык мәнине қатнасына қарай усындай өзгеше тиклерге ийе болып келеди.

Тигде сөзлөр өзиниң айтылу нормасына хэм фонетикалык курамына ийе Мәселен, адам, оқы, театр деген сөзлөр бир-бири менен өзинин өзгеше айтылуын, сөзлик курамы бойынша ажыратылып отырады. Олардын пүтүн бир фонетикалык курамына ийе болуғынын тийкары же себоби, сонда, олар бир-биринен айырылып туып белги мәннен ийе. Кәлетен сөзлөрдүн қалай болса солай бирге қоймуған сөз пайда бола бермейдн. Мәселен, тро сөз, қыр ұсатып сөзлөр бириктирилгеннен мәннен өзіннен басқа хөп нәрсе келип шықпайды. Сөзлөрдүн сөз болып биригүин тамынн естугын нәрсе мән болып табылады. Мине уш белгини бир мәннен байланысты тигдин нызамдықтары тийкарында бирлескө сөз маса сөзлөр жыйнағы гана сөзди құрай алады. Ал каракалпак тилинде сөз белгини бир мәннен ийе, каракалпак тилинде нызамлары тийкарында бирлескөн сөз хэм сөзлөр дүзгінмесинен

1 Караназ, К. Вердумуратов, А. Есемуратов. Каракалпак тили сабақтары. I бөлім, фонетика, лексика хэм морфология, 5-6 класслар үшін, Нөкес, 1966, 12-бет.

2 Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, II. фонетика и морфология. Часть первая, М., 1952, 474-бет.

ибарат. Оны сөзлик курамысы сыртқын тәрәпин қурайды да, ал көпши илши тәрәпин қурайды. Мине сол сыртқы хэм илши тәрәпиниң бирлигнен сөз пайда болады.

Сөзлик фонетикалык қурылыс бирлиги сөздин тийкары белгинериниң бири болып табылады. Каракалпак тилинде де сөз еки оннан көп фонемалардын бирикпеснен тұрады. Басқа гейнари тилдерден ийе, бир фонемалық сөзлөр ұшыраспайды. Мәселен, оркө тигінде бир фонемалық сөзлөрдн көриуге болады:

а таптық сөз), у (предлог), ж (тиркөүш), б (тиркөүш) т. б.

Сөз, сонын менен бирге, еки нәрсе ийе бола алмайды. Сөзде бир тийкары пат болады: бага, оқушы т. б. Дурыс, каракалпак тилинде базы бир сөзлерде пат жоқ: бардын ба? келипти қис т. б. Бұл мысалдардың хәр бири еки сөзден тұрады, бірақ жаңалы мәннен ийе ба, қис сөзлерінде фонетикалык пат жоқ.

Хәр қандай сөз белгини бир мәннен ийе болып келеди. Тигде мәннен сөз жоқ Жоқарыда айтып өткенимиздей, базы бир сөзлөр затлык мәннен ийе болмағаны менен, онда тарихий қалдырғесу, хэммеге ортақ грамматикалык мән болуын, талтест сөзлөрдн грамматикалык байланысы ушун хызмет етуғидиң пү тилинн, бөинбөсинги де мнен усылған байланысты. Сөзди бөлин, арасына қандай да бир өзгерислерди өндирюу мүмкин емес. Ондай жағдайда сөз мәннен қасиетнен биротала айырылады.

Сөз каракалпак тилинде мнен уш жоқарыда атап өлген өзгешеліктер хэм айырмашылықтарға ийе ең тийкары тил бирлиги болып табылады. Ол уш айырмашылықтар хэм белгилер арқанды тигдин басқа категорияларына ажыратылады.

Сөздин лексикалык хэм грамматикалык мәнілері

Каракалпак тилиниң сөзлик курамындагы көпшилик лексикалык бирліктер затлык мәннен ийе болып келеди. Олар қандай да бир затты, хәркөетти, зат икн хәркөеттин анау я мынау белгисин аңлатады. Мәселен, жер, суу, тау, тас ұсаған сөзлөр жеке тұрған да да, контекст ишинде де айтылуы менен тыңдалуыға мәлим, сол тигде сөйлөушн улмуға халық тәрәпинен қабыл етпеген затлык мәннен бөлидерин, отыруу, жазуу, ислөу-хәркөетти, ерте, кеш, тез, жылда ұақыттық белгилерди атайды. Ушын менен тикалық белгилерге де ийе. Сонлықтан сөзлөр затлык мәннен, грамматикалык формасы менен белгилерине қарай анау я мына

Жоқарыдағы мысалдарда сөзлөрдн затлык мазмуны олардың лексикалык мәнілері деп таңылады да, ал грамматикалык формасы грамматикалык мәнілеринен ибарат.

Әдетте сөз дөл жағдайда бир лексикалык мәннен ийе болса,

оның грамматикалық мәнілері бір неше болып келеді. Айтамыз, рұсча сөзінің зағтық мазмұны—жазыу құрағын аялатау. Бұл—оның лексикалық мәнісі. Ал рұсча сөзінің бір ғана зағты білдіріуі, атау сөзіндегі турауы уақ сөздің грамматикалық мәнілерінен нобарат.

Сөз зағтық мазмұнды аялатауы үшін ол тілдің грамматикалық нызамдары тийкарында құрылған белгилі формаға ние болған болуы керек. Хазиргі заман қарақалпақ әдебиі тилидің сөзлик құрамындағы хәр қандай сөзди алып қарасақ та, оның қарақалпақ тилинің грамматикалық нызамдарына сәйкес құрылғанын, белгилі бір формаға ние, белгилі бір хызметти ар қаратуғынлығын көреміз. Сондай-ақ биз өз оймызды бир-бир-реуимізге жеткеріу сөз хэм сөзлер арқалы бир-бириниң белгилі пикир алысуымыз үшін тез келген сөзлердин айтуы бир жыйнағаннан пайдаланбаймыз. Ал, керисинше, сөзлерди айтылаын деген ой-пикир тийкарында тил нызамдарына сәйкес белгилі бір грамматикалық байланысқа түсіреміз. Олай болмағанда сөзлердин айтуы бир жыйнаған тил арқалы қатнас жасау жағдайында адам тағалы қанағатландыратуғын хеш нәрселепи шықпаған болар еди. Мәселен Уаған, ең, ұшып аидуан, өт уазына, хызмет деген сөзлерди қалай болса солай байланыссыз уағдайына бирлесіргеннен айырым-айырым түсиниклерди басқа бир жыйнақлы ойды аяғататуғын хеш қандай мазмун шығара алмаймыз. Ал енді уақ сөзлерди хазирги заман қарақалпақ тилинің нызамдарына сәйкес грамматикалық жақтан айтылаын деген ой тийкарында байланысқа түсірсек, Уаған ұшып хызмет етиу—ен аидуан уазына деген тәп пайда болады. Бұл сөзлердин бир ойды білдіріуінде олардың бир-бири менен грамматикалық байланысқа түсіуі үлкен әҳмиетке ние болып тұр.

Қарақалпақ тилинде сөздин грамматикалық мәнісінің әҳмиетині оғанда ұғды. Грамматикалық мәни, бириншиден, сөздин лексикалық мәнінен дәретіу үшін хызмет етсе, екіншиден, тилиншиде сөзлерди байланыстырыу, сол арқалы бир-бириниң белгилінен қатнасты неке асыруыға себепши болады. Сондықтан да Е. М. Галкина-Федорук грамматикалық мәни хэм грамматикалық хызметти хәккінда төмендегіше жүдә дурыс пикирге келеди: «Сөздин грамматикалық мәнісі хәр түрлі қатнасты пикирди жеткері отырады, сондықтан грамматикасыз байланысты пикирди жеткеріре алыуда мүмкин болмас еди. Турыстың түрлі тәріптерини аяғататуыға байланысты сөзге зәрурлі форманы грамматика шешкелестіреді»¹.

Сөзлердин лексикалық мәнілері менен грамматикалық мәнілері арасындағы байланыс, олардың мазмұны хэм формасы арасындағы бирлік сыпатында танылады. Олар бир-биринен тәрепден

Міне сол бирлік, бир-бири менен байланыстылық хэм бир-биринен тәрептен қарақалпақ тилинде сөздин лексикалық мәнісі менен грамматикалық мәнісі арасында жүдә анық сөзгелди.

Сөздин лексикалық мәнілериниң түрлері

Тил билгилінде сөздин лексикалық мәнілериниң түрлерин анықтау тийкары мәселелердин бири болып киятыр. Ол айқын тилдердин базасында ене де көбирек изерттеулі талап етеди. Илимиздар арасында бұл тарауда тағалы пикирлер уақ күнге шекей дауам етпекте.

Көпшилік жағдайларда сөздин мәнілері туурады пикир жүр-пазделгенде, оның туура хэм ауыспағалы мәнілері, көп мәнілілігі, сөзлердин контекст менен байланысқалығы, т. б. туурады көбирек сөз етіледі.¹

Сөз мәнілері тилдегі фактілерге байланысты оннан басқа да жобаларда қаралып, айырым тил изерттеушілері тәрепнен түрліше классификацияланғы жүр. Мәселен, орыс тилинің лексикасын изерттеушілердин бири В. Н. Головин орыс тилинде сөзлердин лексикалық мәнілерин бес түрге бөледі. Сөз мәнісінің зағты қатнасуы хызметине байланысты номинативтік (береза, жиян) хэм сигнальдық (ах, уақ), сөз мәнісінің зат пенен байланысуы уағдайына қарай туура (киита, доробов) хэм ауыспағалы (железные мүскелин, золотой человек), сөз арқалы білдірілетуғын кубылыстың сыпатына байланысты дәл хэм абстракт деп бөледі. Бұны лексикалық мәнілердин бириниң топары деп белгилейди. Мәниниң түсиниң менен байланысуы сыпатына қарай терминологиялық (интеграл, зоология) хэм ұлауыма (нога, окно), сөз хэм оның мәнісінің түсиникти аяғатуы жағдайына қарай образды (звезды блещут) хэм образсыз (солнце одно из звезд восточной), мәниниң эмоциональдық-ерк некерлілігі менен байланыстына қарай эмоциональдық (дороженько, вытолкаеть) хэм до-миникалық (радость, грусть, любовь) деп бөледі. Бұны лексикалық мәнілердин екінши топары деп атайды. Ал бир сөз көлеминде мәнілердин бир-биринен алыслық дәрежесиниң жағдайына қарай полисемиялық (ручка человека) хэм омонимиялық (косты, мир), бир неше сөзлердин мәнілериниң генетикалық жақтан бир-бирине байланысына қарай дәретіуіни (дом, окно) хэм дәренді (домик, оконный), мәнілердин жақындық жағдайына қарай синонимиялық (мужественный храбрый) хэм антонимиялық (белый, черный), бир сөз көлеминде лексикалық мәнілердин бир-биринен генетикалық тәрептен қарай мотивалескен (стол пища, стол предмет) хэм мотивалескен (пачка, дуб) деген түрлерин көрсетеди. Оларды лексикалық мәнілердин үшінши топарына киятырдык. В. Н.

¹ Е. М. Галкина-Федорук. Слово и понятие, М., 1956, 29-бет.

¹ Кардаш: Е. М. Галкина-Федорук. Современный русский язык, лексика из МГУ, 1954, 42-74-бет. «Хазирги заман уақбек тили», Ташкент, 1957, 63-85; Г. Т. Мусав, «Современный казахский язык, Алма-Ата, 1959, 9—26-беттер».

Головин орыс тилинде сөйлөүшү жэмээт төрөпкөнөн мөнүнүн та-
нылыуу хэм колды аныктыуу жагдайына кырай жана хэм генератор
хазирги хэм этимологиялык, жалпы хэм контекстик, бийтөрөт
хэм усулбулык, желсел) хэм сирек сыпаттагы лексикалык мөнлөр-
дин болгатуулыгынын айталы. Мөнлөрдүн бундай түрлөрүн сөз-
лөрдүн лексикалык мөнлөрүнүн төртүнүн топары деп атайды.
Ол сондай-ах сөздүн еркин (газета, каранды, ехат) хэм бай-
ланысхан (оказывать помощь содействию, подержку) лексика-
лык мөнлөрүн айырып, оларды бөсүнүн топары киргизедик.

Тейде сөз мөнлөрүн анализдеу хэм бөлүү маселесинде сөздөрдүн
семантикалык жаты кезде тутылат. Сөздөрдүн лексикалык ма-
ныларын түрлөрүн аныкдауда тек олардын семантикалык жаты
эмес, ал сол сөз мөнүнүн дереттуге себепши болгатууын бардык
жагдайлар сөз аңдаттуунун заттар кубулыслар арасында
байланыс, сөздүн лексикалык-грамматикалык катнасы, дая жар-
дайды сөздөрдүн бир-бири менен байланыскаү дарежесин, сөздүн
мөнүнүн шенберы, колданылыуу хэм т. б. есалка алыныуу шарт

Академик В. Виноградов сөз мөнлөрүн коопалы категория
сынагында бахалап, оны хэр төрөлөмө анализдеу аркылы тек-
калык мөнлөрдүн тиккары үш түрүн атап көрсөтөди: еркин
фразеологиялык байланыска, функционалдык-синтаксислик шарт-
лы. Егер оларды каракалап тек матрриаллар базасында кар-
сак, онда сөздөрдүн лексикалык мөнлөрү арасында да мөнүнүн
усу түри кезге түсөди. Маселен, адам, узун, барыу усаган сөз-
лөрдүн лексикалык мөнлөрү объектив шындыктын кубулыска
рына байланыска дөрсөт номинативлик мөнлөрдүн ибарат. Бу-
мөнлөр арасында байланыс катнас сол сөздөр аңдаттуунун зат-
кубылыс арасындагы байланыс хэм катнаска тиккарданган. Сол
лыктан адам сөз де, узун сөз де, барыу сөз де затлык-порт-
калык ыызамтылык тиккарында скинин сөздөр менен еркин кот-
ланыга алыу, байланыскаү мүмкүншидигине ийе: икер адам
шаккын адам, узун адам, кезге адам, узун терек, узун аңжы
узун агаш, узун пальто, калата барыу, мектепке барыу, лекция
барыу, пахтага барыу, т. б. Керисинше, көк адам, жасыл адам
деу мүмкүн эмес, ейткени көк хэм жасыл сөздөрү аңдайттуу
зат белгиси менен адам сөзи аңдаттуунун зат белгиси арасында
байланыс жок, бул затлык-логикалык ыызамтылыкка кайы
келеди.

Объектив шындыктын кубулыстарына байланыска кел кел
затлык эрисине ийе лексикалык мөнүн еркин мөнү деп
атаймыз.

Ал реппара лексикалык сөз мөнлөрү тек белгилди бир

1. Караиде: В. Н. Головин. О типах лексических значений слов русского языка. Ученые записки Горьковского Государственного Университета. Н. Новгородского, выпуск 39, 1960.
2. В. В. Виноградов. Основные типы лексических значений слов («Вопросы языкознания», №5 1953, 26-бет.

дизбегинин ишнде гана керинеди, баска сөздөрдүн мөнлөрү
менен еркин түрдө байланыска бермейди, олардын мөнлөрү ка-
ралыпак тилинин лексикалык системасындагы айдырм ишки
ыызамтылыктар менен белгиленеди. Маселен, тегелет, кышка,
дүт усаган сөздөрдүн мөнлөрү тегелет, тениз кыша бел, дүт
торай усаган фразеологиялык сөз дизбектеринде гана керинеди.
Олар баска сөздөр менен еркин түрдө колданыла алмайды, ал
шенменен турактык сөз дизбектеринде гана колданылат. Бундай
мөнлөр каракалапак тилинде фразеологиялык байланыска ма-
ныларды курайды.

Сөздүн лексикалык мөнлөрүнүн үшүншү түри функционалдык-
синтаксислик шартлы мөнлөн ибарат. Функционалдык-синтак-
сислик шартлы мөнлү сөздөр зат хэм кубулыстын туура атама-
сын аңатпайды. Бул мөн тиккарынан сөздүн галге белгиси бир
синтаксислик хэмметине байланыска ауыса колданыуында кер-
неди.

Функционалдык-синтаксислик шартлы мөнү экспрессивлик-
эмционалдыктык характерге ийе болып келеди. Мысалы: Сен де
бир түгик!—деди ол терис бурылды. Бул жерде түлки сөзи ауыс-
кан мөндө багылаууш хэмметинде синтаксислик шартлы мөнүн
аңлатып тур.

Сен өтөнде жыямалы жауыздар.
Карамады калды кайсык ауыздар.
Бару-түрү дүлдү өлмине хузунып.
Түмкүлесиң карам ойлу доңыздар.

(Д. Назберенов, «Пушкин»)

Бул мысалдардагы «ауыздар», «доңыздар» сөздөрүнүн усул
контекстен мөнлөрү синтаксислик шартлы мөнлөр болып
табылады. Ауыздар, доңыздар сөздөрү бул жерде заттын десеп-
ки тиккелей атамасын мөнлөрүн аңлатып турган жок, ал сол
контекстин мазмунуна байланыска скинин мөнлөрдө колданы-
лып тур.

Бул жагдайларды бардыгында да сөздүн лексикалык мөн-
лөрүнүн түрлү катнастарда типтерге бөсүнүн кытырганын
көрсөдөди. Содай да тил илиминде лексикалык мөнүнүн пайды
болуу хэм функционалдык жақтап ике асыуына гөргөзлү түрлү
төрөлөрүн есалка ата отырып, жыйнақланган түрдө олардын тип-
лөрүн төрт түрдө ажыратуу кен таркалап отыр.

1. Номинативлык усул бойынша лексикалык мөнлөрдүн ажы-
ратылуу. Бунда лексикалык мөнүнүн затка тиккелей катнасы
тиикарында туура атауу ямаса усаылык белгилерине карай
өсүншү затты ауыса атау процес ике асды. Маселен, ауыс
жеке тууканда адамнын бир атаван бидиреди. Дарка тиккелей

1963, 30-бет.
В. В. Виноградов. Функционально-синтаксические типы лексических значений слов («Вопросы языкознания», №5 1953, 26-бет.)

15745
А. Д. Назберенов

СӨЗ МӘНИСИНІҢ АУЫСЫҢҮСЫЛДАРЫ

Хәзерги карақалпақ тилинде сөз мәніси қандай болса солай емес, ал белгілік бір семантикалық ұсылдар тийкарында нәрсә асатуғынлығын байқаймыз. Міне ұсындай семантикалық ұсылдардың бири метафоризация ұсылы. яғниы ұсылық арқалы сөз мәнісинин ауысымынан ибарат. Бул ұсыл арқалы сөз мәніси ауысқанда анау я мынау зат я кубылыстың атамасы арқалы өз ара түри, формасы, хәрекеті, т. б. белгілердин ұсылдарына қарай екинши бир зат я кубылыс аталады. Мәселен, сөз «Ауыл» деген, қазанның құлағы сөз дәнеклериндеги аяқ хәм ауыл сөздеринин мәнілері—ауысқан мәнілер. Олар аяқ, құлақ сөзлерин билдиретүгын адам организмисе байланысты мүшездерин өзгери аңлататүгын затлар арасындағы ұсылық белгілер тийкарында дәреген.

Метафоризациялық ұсыл арқалы ауысқан мәнілердин көпшиги ұлыўма халық тәрәпинен сол сөзлердин тийкары мәндериндеи болып түсиниледи: адамның бауыры-таудың бауыры, құстың қанаты-жайды қанаты, өткир шық-өткир көз-көз, життин түйини-истин түйини, құстың тумсығы-кеменин тумоғы, суу қайнауы-минеттин қайнауы, т. б. Қунадылики турмыста ұсыл сөз дәнеклеринин бириншиси де екиншиси де теңдей хәминә түсинилки, өйткени олар көпшилик тәрәпинен қабыл этилип, теңдей қолданыла берүшидики кәсирбетин бойына синирип кеткен халық оғларды қайтесыи болса да керекли жеринде арқалы қолдана береди.

Метафоризациялық ұсыл арқалы сөз мәнісинин ауысымында пайда болған сөзлерди *метафоралар* деп атаыймыз. Олар турмыстың барлық тараўлары бойынша ушыраса береди.

Бир нәрсени ескертпн өтпй керек. Биз метафора дегенде тәбилминде қандай да бир ұсылық тийкарында пайда болған ауысқан мәнілерди түсинетүгынлығы белгилги. Ал бул ұсыл қалы көркем әдебиятта көркем сүўретлеудин басли куралларын бирин сылатында да метафоралар жасалады. Бул әкеўини яғниы ұлыўма карақалпақ тилиндеги метафоралар менен көркем әдебияттағы метафоралардын арасында айырықшалықлар бар. Айырықшалықлар көркем әдебиятта көркем сүўретлеу куралының бири сылатында қолданылатүгын метафоралардын разилық хәракетеринде көринеди. Мәселен, мына мысалдарды қиястырып қарайық:

1. Ауыл суўда жарағачшыны,
Сөзими серген, кәўли кенейер.
Төбесиндеи тамырда қанық,
Суў төкпеўис ағылды бинер.

(И. Юсупов, «Сиддәс»).

1. Метафора—грекtili metapbola (ауысқан) деген сөзинен келип шығады.

2. Жер күшары жаса жулар әнқиды,
(Әсқандайда ой келеди хәр қилды)
Мәниетимен мын доланын жайнаған,
Хәсәл дәлам өз кәўлимдей шалқиды.

(F. Сейитназаров, «Сәткәбәр»).

3. Мен урамның аузын сизлер үшін ашып қойғаным жоқ.
(С. Арыстанов, «Қонырат»)

Бундағы *кәўлер* (*кәўли*), *тебисиндей* (*қанық*), *қушты* (*жер*), *доланын* (*ойлақ*), *шалқиды* (*кәўлимдей*) деген сөзлер образлы мәнге ие, ал үшінши мысалдағы *аузын*—(*урамның*) деген сөз оғдай сылтқа ие емес. Усының өзи ұлыўма тилдеги метафоралар менен көркем әдебиятта айырықша қолданылатүгын метафоралар арасындағы өзгешеликти көрсетеди. Бизин үшінши мысалымыздағы *аузы* (*урамның*) ұслған ауысқан мәнили сөзлер көркем әдебиятта метафоралар сыпатында қаралады.

Көркем әдебиятта сүўретлеу куралларының бири сыпатында қолданылатүгын метафоралардың ұлыўма қарақалпақ тилинде сейлеуши жәмеәт тәрәпинен танылған мәни сыпатында қабыл этилгенлері ғана тилдеги лексикалық мәнилердин белгилги бир түрин құрайы керек. Ал ұлыўма халықтың танымалыққа ие бола аймай жүрген көркем сөз шеберинин айырықша ұслуўына байланысты ғана қолданылған мәнилер лексикалық мәнилердин тоңарына кирместен жеке мәнилик боғулар сыпатында қала береди. Усыған байланысты қарақалпақ тилинде метафоризациялық ұсыл менен жасалған мәнилерди, яғниы метафоралардың ұлыўма халықтық хәракетере ие болуу дәрежесине хәм ұслуўлық айырықшалығына қарай үш топарға бөлпуге болады.

1. Улыўма халық тилиндеги метафоралар. Буған турмыстың барлық тараўларында, халық сөйлеу тилинде, жазба тилде, сонын ишинде әлебий шығармаларда да кеңнен қолданылып жүрген метафоралар киреди. Олар арнаулы көркем сүўретлеу куралы сыпатында қолданыла алмайды, образлылыққа ие емес. Мысалы, *Життиң алғы, шынның көзи, жүректің ұрығы, көздің нуры, жүректің басы, сәлтиң аяғы*, т. б.

2. Улыўма халық тилинде қолданылатүгын бириқ образлылық сүўретлеу куралларының бири сыпатында пайдаланылып киятырған метафоралар киреди. Мысалы: *сөз маржаны, назик кәўли, түн-рай мұрабағ, қалғығыш түн*, т. б.

3. Улыўма халық тилинде танымалыққа ие емес метафоралар. Оларға уақытларда анау я мынау сөз шеберинин шығармалық әдебиет сүўретлеу ұслуўына байланысты, айырықша ұсланатын өзгешеликлерин көрсететүгын метафораларды көриуге болады. Мысалы:

1. Өтти эспирлер құлып аярасың,
Эл-Беруиді туыптан жерде.

(И. Юсупов, «Күн шығыс жолданысына»)

2. Удесінде табан тиреп тұрыуға,
Жана жылдың жапа беккем бегі бар.

(А. Добылов, «Гөне жыл менен жаңа жыл»)

3. Сапырау дала сай-салаа,
Жылтылдайды от сарыма

Бирақ зорға илер ел,
Қарағанда көз ағым.

(Ж. Аймұратов, «От шимде»).

Бұл мысалдардағы *эспирлер арбасы*, *жаңа жылдың бегі*, *көз ағым* деген метафоралар шайыр тилиндегі услубтық өзгешелік-
ті көрсететұғын жеке метафоралар болып есепталады. Бұндай
жеке услубтық метафоралар ұлыұма тилдегі жалпы метафор
лардай қалетен адамның лексикасында ұшыраса бермейді. А
жалпы метафоралар болса көп өріске иіе, ұлыұма халық тарап
нен төндеі түсинінде берелі. Мәселен, күнделікті сөйлеу тпа
мнде жиіні қолданылатұғын *адамның бегі*, *аттың бегі* деген сө
дизбектері менен жылдың бегі деген сөз дизбегін салыстыры
қарағанның өзгәк жоқарыдағы пикиримизді тастыйықтанды.
Сөйлеу тилимнде боз жылдың бегі деп айтпаймыз, ол еле қ
дигіні ұлыұма халық тилиндегі метафоралдай танымалдылыққа ие
емес. Шайыр бұл сөз дизбегін пайда етпуде әббетте, адамы
бегі ямаса аттың бегі дегендегі ұсаалықтан пайдаланған, сонд
сүйеніп метафораны пайда еткен, бирақ ол тек сол шығарман
көлемінде ғана поэтикалық сүретеілеу құралы, яғни поэтикалы
метафора сыпатында танылады.

Солай етіп, метафоризациялық ұсылт қарақалпақ тилинде өн
ді, сөз мәнілерін байытудыдағы ел жедел ұсылт болды саналады.
Қарақалпақ тилинде сөз мәнісіннің аұнысұғының белгилі ұсы
дарының бири *метонимиялық* мәні өзгерісі ұсылтынан нбар
Бұнда зат яқи құбытыс араындағы байланыс тийкарында б
зат атамасы менен екінші зат қайта аталады, кәтпийжеде дәслер
атаманың мәнісине қарағанда пүткілгеі өзеше екінші мә
пайда болады.

Шар қатпақа қушақ аштым,
Науайыдан сабақ алдым,
Финанудан дүрлер шаптым,
Диләуірлерді илер есім.

1. Метонимия—трестің шпидітеп (атны өзгерту), қайтадан
деген сөзнен келіп шыққан.

Мақтымқұлын оқималда,
Айтар елім хәр заматта,
Кеміс бар ма берсер, онда,
Сөзін тауып кылар елім.

(Бердік, «Излер едім»).

Бұл жерде Бердік *Науайыдан*, *Физилыдан*, *Мақтымқұлын*
деген сөздерді қолланғанда сол классиклердің өзі емес, ал олар
төреннен дәретілеген шығармалар қақында айтты отыр. Науайы,
Физилының, Мақтымқұлынның шығармалары дүдін орнына сол
шығармалардың Науайы, Физилы, Мақтымқұлынның аты менен
байланысша сүйсе отырып авторларын ғана атаған. Біз де бұл
жерде солардың шығармалары деген мәніні түсінеміз. Олай
болатұғын болса, мысалдарымыздағы *Науайыдан*, *Физилыдан*,
Мақтымқұлын деген сөздер *метонимиялар* болып есепталады.
екен.

Тилде метонимиялық ұсылт менен сөз мәнісіннің өзгеріуін сөз-
дін мәнісіннің ғана өзгеріуі деп қарауға болмайды. Мәселен,
мына мысалдарды алып қарайық:

1. Соқыр тауыққа бәрі тары (Нақыл).

2. Бұл мұхәтлері бір қанша үйлер жатса да, еле жатпай жүрген
Ұлман менен Назилүл... (А. Бегимов, «Балықшының қызы»).

3. Ол бір қырмань көрдим деген жоқ.

4. —Аға бйілді алдына дәстүрхан, шай қойып балалар,—
деп Ешимбет хызметкер балаларға бұйрық берді. (А. Бекимбетов,
«Гүрес»).

5. Аш қызы есікті, бас аяқты, бас,
Бақтың қарсы алауы керек хәр адам

(И. Юсупов, «Ақтүсіканың аябалы»).

Бұл мысалдардағы *тары үйлер*, *қырмань*, *дәстүрхан*, *қызы*
елек деген сөздерді олардың тийкарғы мәнісін менен салыстырып
қарасақ, онда пүткілгеі басқаша мәнілерге иіе боламыз: бәрі
тары-бәрі бірдей деген мәніне, *үйлер-адамлар* деген мәніне, *қыр-
мань-ауқатты*, *ямаса* ішетұғын сұйық парсені *дәстүрханьма-шө-
рек*, ал *қызды елек-жана* тұрмыс деген мәнілерде қолданылып тұр.
Демек метонимиялық мәні өзгерісін ұсылы арқаты пайда бол-
ған сөз өзіннің тийкарғы мәнісіннен біртотала өзгеріп кетеді екен.
Тилимнде метонимияның түрлері көп. Әсіресе заттың я қу-
былыстың өзіннің орнына оның қасиетлерін, түрін, сапасын аұ-
машырып қолданыу жиіні гезіселеді. Бұндай метонимиялар, әлетте,
заттық мәніге иіе болған кетбетлік сөзлер болып келеді. Мысалы:
Сасықтың көбінен *халықтың* азы жақсы (нақыл).

Бұл мысалдардағы *сасықтың*, *халықтың* деген сөздер заттың
өзіннен атамасы емес, ал оның қасиетінің, сапасының атамалары,
солай болса да бір онан заттың өзі деген мәніні түсінеміз.

Мине усы жатынан бундай сөздерди метонимиялық ұсыл арқылы мәнінен байытқан сөздердің қатарына жатқарамыз.

Белгілі бір заттың ямаса құбылыстың атамасы оның кәсіпін сипатсы ямаса түрi менен аумастырылып қолданылуында мағыналар өзгеше түседі:

1. Кейіңара келбетілік сөздер аттықтарды анықтап келгені анықтандылушы аттықтар айтушыға да, тыңлаушыға да белгілі болғантықтан түсінілі қалдырылады да оның орнына сол мағынада келбетіліктер қолданылып метонимияны дәретеді. Бундай жағдайларда анықтандылушы аттықтардың қолданылуы зарурлық боймай қалады. Мысалы:

Ақмақтың ағасы болғанша
Ақылның пісісі бол (нақыл).
Жаманның қылы.
Жақсыға жантас (нақыл).
Жақсының көуініпте тейне аз болар,
Жаман адам тейне тұтса ұмытпас.

(Мағмылқұдышев).

Ғарипке берейдер ұзақ жыл өмір,
Өмір шал болмаса, боларлар көкір.

(Бердіақ, «Халық ұшын»).

Бұл жерде ақмақтың ақылдығын, жаманнан жақсыға, жақсыға барлығы да адамның белгісін көрсететүгін келбетіліктер, бір адам сөзі түсіп қалып, аттық мәнінде анықлаушы келбетіліктер қолданылып тұр.

2. Тей болып отырған зат ямаса құбылыс екі тәрәпке де белгілі болғанда, сол зат я құбылыстың атамасының орнына оны белгілі бір белгісін аумасып қолданылады. Солай болса да бұл оқиған заттың я құбылыстың белгісін емес, ал өзін түсінеміз.

Мысалы:
Қазан толы сорпа. Қәне табақтаты сууыған болса, ысымың әжелейін. (А. Бекімбаев, «Гүрес»).

Екінші гәптегі табақтағы, ысымың деген сөздер сорпа деген мәніде қолданылған, сорпа деген сөзді тағы да қайталауға керекті болмай тұр.

3. Айтушы тыңлаушыға белгілі болған заттың ямаса құбылыстың атын атамай, олардың тұрмыстағы тән өзгеше белгілері арқылы зат ямаса құбылыс хәккіңінде түсінік береді. Мысалы:

- 1) Көз ұшында бір орамағ көрiнедi.
 - 2) Қапталымнан өткен қызды көйлектен.
- Желпiген деп жеңiктiрдi жас жанды.

(И. Юсупов, «Рубайт»).

Бұшан бiз орамағ, қызды көйлек дегендi емес, ал ұсы өзгеше белгіге ие болған халықыз деген мәнінiң аңдаймыз.

Бұл жерде тей орамағ, қызды көйлек хәккіңінде болып тұрған жөк. Бирішіні мысалда орамағ арқалы адам (халы-қыз), екіншіні мәсәліде да қызды көйлек арқалы адам (халы-қыз) түсініктемелі. Оқушы хәм қандай қыйыншылықсыз, бирден-ақ олардың ауысқан мәнілерін қабыл етеді.

Метонимиялық ұсыл арқалы сөз мәнісінің ауысуы хәзіргі заман қарақалпақ тілінің лексикологиясында сөздің көп мәнілілігін байтыудың ең сұмністігі деректерінің бири болып отыр. Бұл ұсыл арқалы пайда болған мәні тек ауысқан мәні ғана болып қоймастан, соның менен бірге көбінесе образды да мәні болып кетеді. Мысалы:

1. Әйне сәске уақтында сол байдың бағасы менен бирге бір достың кирип келгені (Қарақалпақ халық ертегілерінен).

2. Қосың қылып ақбас пенен жанғақты,
Тей бирейлер мийнет етпей мағ таңғы,
Дұрыс айырау ұшын қараны, ақты,
Идир зейін сәнін керек сәні керек.

(И. Юсупов, «Сық керек»).

3. Сөздері күлдікә науқан-ақ тейін,
Райнада сөйлеп тұрған тейін бар.

(А. Табышев, «Москва»).

Мысалымызда постың, қараны, ақты, тей деген сөздер ауысқан мәнілерде қолданылып тұр. Онда постың деген сөз постың кийген адам, қараны, ақты сөздері жақсы менен жаманды, тейді, хабар деген мәнілерде. Бирақ олар тұра мәнілері менен салыстырып қарағанда эмоциональдық-образдылыққа ие.

Метонимия да, метафоралар ұсып, әдебий шығармаларда көркем сөзділіктің белгілі құралыары сыпатында хызмет етеді. Сондықтан көркем сөз шеберлері метонимиялық мәні өзгерісі ұсылды арқалы ауысқан мәніні сөздерден жийін пайдаланады, сол арқалы ұстубық айырқышалықтарды, сөз образдылығын, мәні өткірлігін дәретіп отырады.

Сөз мәнілеріне байланысты кейін аударыуда талап ететүгін ұсымдардың бири пүтіннің орнына бөшшенің, бөшшенің орнына пүтіннің, бирліктің орнына жалпысының, жалпысының орнына бирлігінің аумасыуы арқалы сөз мәнісінің ауысуы болады есепланады. Бұл да сөз арқалы аталатүгін заттар менен құбылыстар арасындағы жақындық, байланыс үлгііжесінде пайда болады. Бирақ бөшшенің орнына, пүтіннің, пүтіннің орнына аны аталыу арқалы сөз мәнісі ауысқанда сол аталатүгін аумасып қолданылатүгін заттар менен құбылыстар арасындағы сәндік қатпас есепке алынады. Бұл ұсыл арқалы ауысқан мәнілер сипек-

дохани дөрөтөтү. Мәселен, Жалгыз басым екеу болуп жардылдуу да жөнөрсөң (А. Бекимбаев. «Гүрес») деген галгыз алып карайың. Элетте *бас* адам мүшөсүнүн бир бөлөгүн аңдатады. Ал мисалында да ол бас мәнисинде эмес, ал адам мәнисинде колданылып турат.

Күнделикчи сөйлөү тилимизде *журт* деген сөз ылымда анык дара эмес, ал җалаба угулду аңдатады. *Журт* дегенде биз халык көпчиликти деген мәннин түсүнөмиз. Ал энди «Усы *журт* не деп отур өзү?» десек, онда *журт* сөзи ондай җайдабылгыкты аңлатпастан, жеке адамды билдиреди. Сонда биз бирликтии орнына жалпыны ойысқанын көрөмиз.

Синеклоха ачысатуугын атамалар арасындагы байланыс, жақындык көз карасынан қарағанда метонимия менен шегаралас. Сондыктан да синеклоханы көпчилик җардайлдарда метонимияны нинде қарап, оған метонимиянын ең көп таралған түрлерини бири сыпатында анықтама береди. Синеклоханы басқа усылдардан айыратууны белги ачысатуугын атамалар арасындагы сан җарынан қатнастан, белгиде ибарат. Мәселен, Қарайтап көз сиктеу дей тылды дегенде пүтүннин бир ғана бөлшеги көз җалпыны аңдап деренди аңлаттып тұр.

Көркем шығармада җазыушы синеклоха арқалы геипара җардайлдарда сүүрөтленетуын затқа, кубылысқа оқыушынын көбөрек назарна аударалы, синеклоха арқалы геиде сол нәрсеге қандай да болмасын бир җағымсыз сезимди де береди. Мисалы:

1. Сары мурттын қашыны сиктеп үйрентен қолы бұл сапарда қәте жиберген жоқ (И. Юсупов, «Сейдан ғаррышын геуйшы»).

2. Жигитлик хәсери урған мурнын, Кемненде бир багтан шамагы болар.

(И. Юсупов, «Булалар көп түнеге асар табардыкы»).

Бул мисалдарда *сары мурт*, *мурын* деген сөзлер адам мәнисинде қолданылып, синеклоха болып тұр. Қашын сиктеп үйрентен адамнын қолы, жигитлик хәсери урған адамнын (жигиттин) деудин орнына шайыр *сары мурттың*, *мурынның* деген сөзлерди қолданыу арқалы оқышыда оларға болған җағымсыз сезим пайда стын отыр.

Сөз мәнисинин кенейиуи хәм тарайиуи

Сөз мәнисинин кенейиуи хәм тарайиуи хәдийсеси де кеуит айдарайық кубылыс сыпатында көзге тасланалы. Анау я мынау сөздин мәнисин белгити бир деуирлер деуамында қолданылып жүрген мән

1 Синеклоха—гректин синекдосхе (соподразумование) уғыу деген сөзинен келип шыққан

2 Караныз: Л. А. Булакозский. Введение в языкознание, часть II, 1954, 64 бет.

ниснен я кенейеди я тараяды. Сол арқалы екнши мәнни пайда болалы. Мәселен, *мийнет* деген сөзди алып қарайық. Бұл сөз бұрын ауыр азап, қыйыншылық, дөүмет мәнисинде қолданылатуғын еди. Улауықта халық сөйлөү тилинде *қара мийнет*, *мийнетке қалды* деген сөз дызбектеги мәнне сол мәнниде қурылған. Бұл сөз дызбек деген сөз азатқа қалды, пайдасыз азап, пайдасыз қыйыншылық, қылышылыққа ауышар болды деген мәннин аңдатады. Улауық шайыр Бердиқұтты мына қатарларын оқып көрейик:

Түрелди ерелен жұмысқа шықты,
Қолында қабарғы, бөзиди бүтти,
Көксен сылаттып, мийнетти шетти,
Жетен бир аярап палдан жақсырақ.

(Бердик, «Жақсырақ»).

Бұл күлдеттии ишиндеги *мийнет* сөзи тек жұмыс ислөү мәнисинде емес, ал қыйыншылықтын тартып, азабын шеккен мәнисинде қолданылған.

Ал хәзир мийнет сөзинин мәниси өзгерди. Ол ауыр азап, пайдасыз қыйыншылық мәнисин ұсттеки генертип жиберди. Қыйыншылық мәнисинде халық сөйлөү тилинде мийнетке қалыу ұсаған сөз дызбектегинде ғана ұшырасалы. Хәзирги заман қарақалпақ тилинде мийнет сөзи бахыт деген, адамдарнын турмыс таабы мәнисине ине болды.

Мийнет дөрөтсе, шығарма мәнисинде де қолданылады: *жазыушының мийнетти илмий мийнет*, т. б.

Бұрын хожалық сөзи тек жеке үй-иши, шаңарағы, оның үй-үскенеси мәнисинде ғана қолданылатуғын еди, ал хәзир қарақалпақ халқынын турмысында соңғы өзгерислерге байланысты хожалық сөзи мәниси җарынан кенейди. Мисалы: *қолхоз хожалығы, суи хожалығы, ауыл хожалығы, халық хожалығы*, т. б.

Хәзирги заман қарақалпақ тилинде мәниси кенейген сөзлер оғанда көп. Сөзлердин мәнисик жақтан кенейиуи арқалы сөз мәнисинин ауысвуы кубылысы қарақалпақ тилинде ең жедел семантикалық кубылыс сыпатында танылып отыр. Бұл әсересе соңғы дәуирде кен өрне алды. Сонтықтан сөз мәнисинин кенейиуи бойынша толып атырған мисалдарды келтире берийге болады. Мисалы: *жарыс ғасыне, отырғышды, қатнас, жұмыс, бөдим, қурдылыс, шауырық, сүрес* т. б.

Сонны менен бирге сөз мәнисинин тарайиуи хәдийсеси де ұшырасалы. Бұл ұсыт арқалы да қарақалпақ тилинде сөз мәнисинин ауысвуы пайда болалы. Мәселен, *жигит* деген сөз хәзир жас, ер адам деген мәнниде қолданылады. Ал ол бұрын барлық нәрсенин жасы мәнисинде қолданылған. Махмұд Қашғарийдин сөзлитининде *жигит* сөзинин мәниси ұсылай түсиндирилген! Бұл сөзликті өзбек

1 Караныз: Махмұд Қашғарий. Девону луготи турк, Ш, Тошкент, 1963, 14 бет.

тигине аударган өзбек тил илимпазы С. М. Муталлибов усы сөзге байланысты ескертпесінде оны өзбек тилиндеги мәниси тууралуу былай деп жазды: «Жигит сүзү хөзирги үзбек тилида фаят одам болсунга хос бүлүб колган. Хатгожи бу сүзүнн, у даврдиги маъноши устига ботирлик кууша тутланик маънолари хэм юклаганган»¹

Хөзирги заман карақалпак тилинде жигит сөзи жас, ер адам дегеннен басқа бардык жанга я жансиз заттарды жаслытын атау ушун колланылмайды. Тилимизде жигит адам жигитрек каўын экен деп те айталы. Онда ол жас адам, испеген каўын дегенди ақтатады. Ал жигитрек сыйыр экен, жигитпахта деп айтапаймыз. Усы жигит сөзінен жас деген мәннде жигит адам, жигитрек каўын түрінде колланылуы аяе сол дәуірдеги бардык нарсенин жасын аялатуу мәнсинен сақтанып калса керек.

Сондай-ақ *каўым* деген сөздин бұрын адамдардын бир топары мәнсинде колланылып келгенини белгиле. Сошымтан да сөйлөү тилинде *бир каўым болып отыратуғын еди* дегенди жеке-сыйрек ушыратып қаламыз. Ал бұл сөз хөзир карақалпак әдебий тилинде тарихый термин сыпатында ғана колланылды.

Сөз мәнсинин тарихый өзгерісін бұл удайы болып туратуғын тил құбылыстарынын бәринен есепталады. Карақалпак тилинде колланылып кытырған тейлара сөздердин мәнлеринин тарихый дәуірлер даўамында өзгерісү жағдайына назер аударсақ, бұл жағдайларды жини ушыратуға болады. Мәселен, *жыдық* сөзи бұрын төрт аяқлы хайуанларды атайтуғын ғалабалық атама болған. Махамуд Кашғарий өзинин сөздинде онын мәнсин уымдай түсіндіреді:² «Ал хөзир ол бардык төрт аяқлы хайуанлардын ғалабалық атамаы емес, ал тек аттарға байланысты ғана колланылды».

Бұл жерде *жыдық* сөзинин дәслепки мәниси дүтқилдеп өзгерип кеткенлигин көремыз. Карақалпак тилинин сөзлик құрамында ол сол өзгерип кеткен мәниси менен өмир сүрип киятыр.

Бұрын жемис мийўе, жас мийўе мәнсинде колланылған.³ Хөзир ол тек сол мийўе мәнсинде ғана емес, ал минетши негийжеси, табас мәнсинде де колланылады. Мәселен, карақалпакша-орысша сөзликте бұл сөз былай анықланады:

Жемис 1) фрукты, плоды; фруктовый, плодовой; жемис бағы-фруктовый сад; 2) перен, плоды, результаты работы, деятельности.⁴

Демек, буннан жемис сөзинин ауысқан мәннин де қабыл еткенлигин көриўге болады.

¹ Сонда, 14-бет.

² Караша: Махамуд Кашғарий, *Девонү дүтотит түрк*, III, Ташкент, 1963, 41-бет.

³ Махамуд Кашғарий, сонда, 19-бет.

⁴ Д. С. Насырова, К. У. Убайдуллаев и др. Карақалпакша-орысша сөзлик, профессор Н. А. Важаковичин редакторлығында, М., 1958, 214-бет.

Ал С. М. Муталлибов бұл сөздин өзбек тилиндеги мәниси ҳаққында Махамуд Кашғарийдин сөздиндеги ескертпесинде былай деп жазды: «Хөзирги үзбек тилида бу сүзнинг маъноси кенайған. Таом маъносида қулланады. Шу билан бирга, хөзир, асқан күрүк мева, туршак, майиз кандүрелерге қулланады»¹

Бұл жерде карақалпак тилинде, сондай-ақ өзбек тилинде де жемис сөзинин мәниси ауысып, кеңейгенлигин көремыз. Карақалпак тилинде ол туўра хэм ауысқан мәнлеринде пайдаланыла береді.

Сөз мәнсинин тарихый өзгерислерге ушырауы бардык тилде де бар, өйткені ол адамзат жәмийетинин турмысындағы өзгерислерге байланысты.

Академик В. В. Виноградов кодексе деген сөздин XIX асирдин 20-40 жылдарында юридикалық терминологиядан мәниси кенейип, дүньяга көз-қарас, турмыс әдеби, жәмийетлик минез-қулық мәселелерине араласқанын айтады.²

Ал енди усы сөз хөзирги заман карақалпак әдебий тилинин сөзлик құрамында да бар. Ол карақалпак тилине орыс тили арқалы келип кирди, күнделикги турмыста сол мәнлеринде колланылып киятыр.

Орыс тилинин тарихый лексикологиясы менен көбирек шүғылланушы белгиле илимпаз П. Я. Черных орыс тилиндеги «гес» деген сөздин дәслеп улымға славян тилинде жасырын орын, душпаннан жасырынатуғын орын, жан сақайтуғын орын мәнсинен аялатып келгенлигин, тек сон ғана тоғай мәнсинен көшкенлигин айтады.³

Сондай-ақ *айық*, *айық*, *қуяш*, *ул* деген сөзлер де семантикалық жақтан үлкен өзгерислерге ушыраған. Мәселен, атақты түркологтардын бири С. Е. Магомын «Ески түрк жазну естеликтери» бойынша берген сөзлинде айық сөзи үсти ашық, мал қамайтуғын қора мәнсинде, ал *айық* сөзи оқбаған, жаўыз, респонсив деген мәнлерде берилген.⁴

Ауыл хэм *айық* сөзлерди хөзирги заман карақалпак тилинде ол мәнлерде хеш қандай колланылмайды, ертедеги мәнлерин биротала жойылтып жиберген. Мысалы:

Ауылдын арқасы қалып тоғайлық, тун қаранғылығы бойына синирип дөнип түр (Т. Қайыңбергенов, «Мұғалтимге рахмет»).

2. *Ауылдын* еки шақұрымдай алғыстап кетти (Т. Қайыңбергенов, сонда).

¹ Караша: Махамуд Кашғарий, *Девонү дүтотит түрк*, III, Ташкент, 1963, 19-бет.

² В. В. Виноградов, *Основы тили лексических значений слова*, Вопросы языкознания, 1953, №9, 9-бет.

³ П. Я. Черных, *Очерк русской исторической лексикологии*, изд. МГУ, 1956, 13-бет.

⁴ С. Е. Магомын, *Памятники древнетюркской письменности*, М. Д., 1951, 355-356-беттер.

3. Айыу көбинесе арқада жасайды.

Бул мысалларда айыу адамлардын жасайтуғын белгилги бир урны, хожалыктардын жыйналып конган жери, айыу жырткыш кайуанлардын бири манисинде колданылган тур.

Қарақалпақша-орысша сөзликте айыу хэм айыу сөзлеринин маниси төмендегиче түсіндириледи:

айыу алу; село, деревня; аулы-үйдн қонағы айда-жылда бир келген полов, своего относельчанина как гостя редко принимают; айыу медведь; сур айыу-бурий медведь; қара айыу-черный медведь; ақ айыу-белый медведь.²

Ал қияш деген сөз ертеректе қатты, ясен, күн мөсылығының қатты тийнүү деген мәнилерде қолданылған.³ Хазир ол күн деген мәниде жұмсалды. С. М. Мутаглибов айтқандай-ақ, қарақалпақ тилинде куш сөзи күн сөзинин сынары болып келеди, онын мәнисин бизге өзгерген түринде жетип келген.⁴

Қарақалпақ тилинде ул деген сөз ер бала мәнисинде қолданылады, ал ол ерте уақытларда ұсы ер бала мәнисинде емес, ал онын төре кеп айыу мәнисинде жұмсалған. Түркий тилдерде изертлеушилердин бири Л. А. Покровская ул сөзинин сол мәнини (айыу мәнисин) билдиргенлигин Ибн-Муханнанын сөз-диги арқасы анықтайды хэм гейшара түркий тилдердеги жағдайларын салыстыруу менен бирге түркмен тилинде гыз-оғлам (қыз деген мәниде), татар тилинде аыз-гелам (қыз мәнисинде) болып киктырылганлығын да көрсетип өтеди.⁵

Бул жерде мына нарсени де айттып өтуу керек. Анау я мынау сөз түркий тилдердин барлығына да ортақ мәниде қолданыла бермейди. Мәселен, татар, башқұрт тилдеринде қой мәнисинде қолданылатуғын теке деген сөз; қазақ, түркмен, азербайжан, өзбек тилдеринде ешқиниң еркеги мәнисинде жұмсалды. Бул сөз қарақалпақ тилинде де ешқиниң еркеги мәнисинде қолданылып киятыр.

Сондай-ақ айғыр деген сөз қарақалпақ тилинде атқа, ешкке, ке, түйеге байланысты, солардын еркеги деген мәнини билдиредин. Ал А. М. Шербақ бул сөздин якут тилиндеги мәнисин болайынша былай деп жазалды: «Якут тилинде бул сөз аяқ формасында) келген хайуанның еркеги дегенди аңдатады. Мысалы: аһир ат (айғыр), аһир огуе (өгиз).»⁶

1 Д. С. Насиров, К. У. Убайдуллаев хэм басқалар, Қарақалпақша-орысша сөзлик, проф. Н. А. Баскаковтан редакторлығында, М., 1958, 64-бет.

2 Д. С. Насиров, К. У. Убайдуллаев хэм басқалар, сонда, 67-бет.

3 Махмуд Кашгарий, Дивану луготи турк, III, 1963, 187-бет.

4 «—» Сонда, 187-бет.

5 Караназ, Л. А. Покровская, Терминнн родства в торкских языках, сб. «Историческое развитие лексикн торкских языков», М., 1961, 16-бет.

6 А. М. Шербақ, Названия домашних и диких животных в торкских языках, сб. «Историческое развитие лексикн торкских языков», М., 1961, 88-бет.

Қарақалпақ тилинде аттын айғыры, ешектин айғыры деген сөз де, ешқиниң айғыры, қойдын айғыры, сыйырдын айғыры, т. б. қолданылмайды.

Тейге сөз тарихий жақтан өзгергенде тек мәнилик жақтап менейип, я биротала басқа мәниге ауысып ғана қоймастан, жеке мәнилик сөздерден көмекши сөздерге, я қосымға морфемаларына да ауысып кете алады. Хазирги заман қарақалпақ тилини лексикологиясында сөздин тарихий өзгеруине байланысты міне усындай кубылыстарды да көриуге болады. Мәселен, шығар, гой, ау деген жаналайтар генетикалық жақтап алып қаратанда жеке мәнилик шығу, қойу хэм хуу сөздерине байланысты. Сондықтан профессор Н. А. Баскаков қарақалпақ тилиндеги көмекши сөз шақаллары хуқында төп еткенде былай деп жазалды: «Көмекши сөздер тарихий жақтан өздериния дағ семантикасына ийе болған сөздерден ибарат. Олар сөз дизбеклеринде алдындағы компоненттери менен тығыз байланысты нәтижеинде десленки мәнилериң жойылтып жиберген».

Өзбек илмивазы С. Ибрагимовтың анықтауы бойынша көпшилик түркий тилдерде кийн қолданылып киятырған *-шау/-шек, -наз, -кар* ұсаған қосымталар деслен мәнилик сөздер болды. Усыған байланысты ол бул кубылыс турралы мынадай бойды: «Тубир сөз өзинин раўажлануу дәуиринде қосымтаға да айналыуы мүмкин. Мәселен, *чок/юк* сөзи бурын кишикеңе, киши дегенди аңдатқан кейн азғана өзгериске ушырап киширейтуу мәнилик чоқ қосымтасына айналып кеткенин көремиз. Мысалы: *келпичок* (невестка). Өзбек тилиниң диалектлеринде чоқ хазир докиши мәнисинде пайдаланылады. Қараныз: Бу ботинка аёғинмга чоқ келди».

Бул қосымталар қарақалпақ тилинде өнимли қосымталардан есепленеді. Сонык менен бирге *шақ* сөзи жеке мәнилик сөз еспағанда да қолданылды. Бирақ онда ол өзинин десленки мәнисиндегі, өзбек тилиниң диалектлериндегидей, киши деген сөздин мәнисинде емес, ал шақ, дөп сөздеринин мәнисинде шақ болды да тұрды, дәп болды да тұрды ұсаған сөз дизбеклеринде қолданылады.

Омонимлер

Биз сөйлегенимізге я жазғанымызда сыртқы формасы бойынша бирдей, бирақ аңлатып тұрған мәнисин жағынан қарағанда бир-бирине хеш қандай жақыластапайтуғын сөздерден де пайдаланамыз. Бундай сөзлердин қайсы мәниде қолданылып тұр-

1 Караназ, Л. А. Баскаков, Қарақалпақский язык, II, фонетика и морфология, М., 1959, 474-бет.

2 С. Ибрагимов, Профессорональнн лексика узбекского языка, Ташкент, 1961, 127-128-бетлер.

3 С. Ибрагимов, Профессорональнн лексика узбекского языка, Ташкент, 1961, 127-128-бетлер.

ғандығын сөз дизбетіндегі ямаса гәптегі сөздердің өз-ара байланысынан, айтылғаны деген тийкары пикирден ғана аңдауға болады. Мысалы:

1. Нәриза сүу сепкендей терен ойға батты (Қ. Сұлтанов, «Толқынды теңізде»).

2. Ойға орналасқан булардың ауылының тек тереклери ғана көрінсін (А. Әлішев, «Қайыркы ана»).

Бұл мысалдардың екеуінде де *ойға* деген сөз ұшырасады, ол формасы бойынша бірдей болғаны менен, ұсы гәптердегі мәнісі пүткілдей басқаша-бірінші гәптегі мәнісі екінші гәптегі мәнісіне жақындамайды. Бірінші гәпте *ойға* деген сөз қыяла деген мәніде қолданылған болса, екінші гәптегі *ойға* деген сөз пәске деген мәніде қолданылып, ауылдың орналасқан орнын көрсетіп тұр.

1. Ол тары да суық түс билдирді (Х. Сейитов, «Жүректің бұйрығы менен»).

2. Сол күні Қаражан қайсар арқайын шырғ ұйқыда жатырды бір жаман түс көрді. («Алпамыстан»).

3. Сен болсаң «ақта піс, ауыма түс» деп жатасаң (А. Бетимов, «Балықшының қызы»).

4. Тағ түс, Ұрзабет қара тағдың сақсында ұйқылап атыр (Х. Сейитов, «Жүректің бұйрығы менен»).

Жоқарыдағы мысалдардың хәммесінде де формасы жағынан бірдей болған сөз-түс. Бұл сөз хәр гәпте хәр түрлі мәнілерде бірінші мысалда суық түр билдирді, екінші гәп психологиялық құбылыстың бір түрі-түс деген, үшінші мысалда хәрекеттік, ал төртіншісінде мәзгілдік мәніде қолданылған. Бірінші, екінші, төртінші мысалдардағы түс ағлақ сөз болса, үшінші мысалдағы түс сөз шакабы бойынша фейіл сөзден ібарат. Бұл гәптерде түс деген сөздің қайсы мәніде қолданылып тұрғандығы оның сол гәптердегі сөздер менен мәнілік байланысынан ғана анық көрініп тұр.

Айтылғаны, сөзлік құрылысы бойынша бірдейлік тек сөздерде ғана емес, ал айырым грамматикалық формаларда да көрінісін.

Мысалы: 1. Расын айтқанда, қиясқом болғанды менің де ишим жеке көріп тұрған жоқ (Т. Қайыпбергенов, «Мұғалімге рахмет»).

2. Бир қысқұмет болғанды (Жиден жырды, «Посқан ел»).

3. Селенз күш жауап болдык. Селенз екен дауыл болдым.

(Бердик, «Болған емес»).

4. Не қылып жүрсіңіз?—деп сорады Менгимурад ата (Т. Қайыпбергенов, «Мұғалімге рахмет»).

Бірінші мысалда болғанды сөзіндегі—ды аффикс менен екінші мысалда болғанды сөзіндегі—ды аффиксіннің мәнісі бірдей емес, ал пүткілдей басқаша, біріншісінде—ды табыс септегінің формасы болса, екіншісіндегі—ды фейілге тән қосымта болып есептеледі. Сондай-ақ үшінші хәм төртінші мысалдардағы *сиз*¹, *сиз*², аффикстерінің мәнілері де түп тақырыдан өзгеше.

Бұндай құбылысты да тил білімінде *омонимиялық құбылыс* дейді.

Қарақалпақ тілінде сөзге байланысты омонимиялық құбылысты *лексикалық омонимия* дейміз де, ал грамматикалық формалар арасындағы омонимиялық құбылысты *грамматикалық омонимия* деп атаймыз.

Лексикалогияның ізерттеу объектілерінің бірі сыпаттада біз міне сол лексикалық омонимия хәкқында сөз етміз.

Лексикалық омонимия хәкқындағы мәселе—кеп ізерттеудің талап етудің таласым мәселелердің бірі. Бұның бұндай болуының тийкары себебі тілдегі омонимиялық құбылыстардың еге де болса түрліше түсінігін келіуінен болып отыр.

Тілшімізде сөздердің формасы бойынша бірдей болып қолданылатын жағдайлары оғда көп ұшырасады. Солай да олардың барлығы бірдей омонимиялық құбылыстар емес. Көп мәнілі сөздер де формасы бойынша бірдей сөздер, бірақ оларды формасына қарай лексикалық омонимияның қарауына киртпес алмаймыз. Әйткені омонимия формалық бірліктің мәнілік жақтан жақынттығына емес, ал алысығына тийкарынады. Солай да күнделіктің тұрмыста оларды бір-біріннен айыруда тейлара қиыншылықтарды рәстестіреміз.

Айырым жағдайларда тейлара авторлар көп мәнілікті бадыршы көк түсініп, мәнісі жағынан алысып кеткен сөздерді де омонимдер қатарына киргізбеуді ұсынады. Мәселен, *Ғ. Мұсабаев күл, ай ұсаған сөздерді омонимдер емес, ал көп мәнілі сөздер деп есептейді. Күн хәм ай сөздері планеталардың атақалары мәнісінде де, ұақытлық атақалар мәнісінде де, қолданылатынлығы белгілі. Бұл мәнілердің планеталық мәні тийкарында пайда болғандығына дау жоқ. Солай да планеталық мәні менен ұақытлық мәнісі арасындағы байланыс әдеуір алысып кеткен сыққты көрінісін. Солықтан, біздің пикириміше, бұндай сөздерді көп мәнілік тийкарында пайда болған омонимдер деп есептеуге мақұл болуы керек. Соның мәнісі бірге, Ғ. Мұсабаев қазақ тілінде лексикалық ұсыл арқалы омонимдердің жасалуы тууралы сөз еткенде бытай деп те жазады: «Лексикалық тәсіл арқалы жасалған омонимдер етістік түбірлі сөздерде де жиі кездеседі. Етістіктің түйік*

¹ Қарақалпақ Кеңесбаев, Ғ. Мұсабаев, қазіргі қазақ тілі (лексика, фонетика), Алматы, 1962, 38-бет.

түрлі мен есімнің атау түрлі әр қайсысы өз алдына тұрақты, атық мағанада ауысқандықтан омонім болатын жерлері бар. Әсіресе бұлар құрал-сайманның аты болғанды жігіл ұшырайды. Мысалы: 1) *қашау-етістік*, 2) *қашау-қашайтын құрал*; 1) *егей-етістік*, 2) *егей-егейтін құралдың аты*; 1) *булау-етістік*, 2) *булау*—бұл арқалы іотелетін емнің аты; 1) *бояу-етістік*; 2) *бояу* бойын заттардың жалпы атауы, тағы осы сияқты¹.

Бұнда ол сөз мәнісі биротала ауысып, екінші бір заттың атамасы болып кеткен ұсындай бір формалы сөздерді де омонимдер деп есептейді. Әлбетте, қашау, егеу ұсаған атауыш фе-йілгер менен құрал атамалары болған қашау, егеу ұсаған атылық сөздер арасында да семантикалық байланыс бар. Бұл байланыс та ай деген планета атамасы менен белгілі бір ұақыт-тың атамасы болған ай сөздері арасындағы семантикалық байланыстан сәніз көрінбейді. Ұсаған қарамастан біріншілері омонимдер топтарына кіргізіледі де, ал екіншілері көп мәнілі сөздер деп анықланады. Бизннше, бұл жерде пикир қайшылығы болыуы керек. Сонымен бұндай жағдайларды омонимиялық жобала қарған орынның, өйткені олар өзгеше мәні-ді хәр түрлі атамалардан есепланады.

Ғ. Мұсабаев бір формаға иіе, хәр түрлі мәнілі *ат*, *ет* ұсаған атық сөздер менен *ат*, *ет* ұсаған феілі сөздерді де омонимдер қатарына кіргізбейді². Ал бұндай сөздер, дәлетте омонимдер деп қаралып киятыр. Көпшілік түркі тілдерде сондай-ақ қазақ тілінің өзінде де бір қатар авторлар *ат*, *ет* *жада* ұсаған сөздерді омонимдер деп есептейді. Бұндай сөздерді омонимдерге кіргізіуіре олардың формасы жағынан бірдей, ал мәнісі жағынан хәр қылды болып келіуі тиікар бола алады. Бірлік сандағы, екінші белтегі гейнара бұйрық мейкі феілілері көпшілік сөздер менен түрлес болып келеді, сондықтан оларды омонимдер деп қарамаймыз деу қалай да үстіртің болыуы керек.

Солан етіп, көп мәнілілік тиікарында пайда болған, бірақ мәнілері белкеленген сөздер де, хәр түрлі сөз шақаларында тиісінлі *ат*, *ет* *жада* ұсаған сөздер де омонимдер сыпатында қаралған мақұл.

Көп мәнілі сөздерді омонимдерден ажыратыуға биз көп текесте сүйенеміз, контекст арқалы мәнілік жақындық пенен хәр қылдылықты анықтаймыз.

Ұсадың менен бірте бұл жерде бір формаға иіе болған сөздердің көп мәнілі я омоним сөз екенлігін тексеріп көріуіде Е. М. Галкина-Федорук тәрепіннен ұсаңдылған жолын да айтыр

өтіуіре тұра келеді¹. Бұл ұсыл екі түрлі болады. Бірінші ұсыл бұл бір түрде айтылатуғын сөздерге сәйкес синонимдер-ді таңдаудан ибарат. Мәселен, ұсы ұсыл арқалы мына төмен-дегі контекстлерде ұшырайтуғын от хәм жас деген сөздерді тексеріп көрейік:

1. Бар, ана сыйыр менен атқа, қойға от орып сая (А. Бехим-бетов «Дайылы»).

2. Дойнаған шықан от,
Зәбіркетей атылды.

(А.Дамбақұлы).

3. Ұақыт жас илмпазаға тема тауып берді (Ө. Тәжмуратов, «Екі түрлі»).

4. Раушанның жас денесіне сұйық тийілі (Ж. Аймурзаев, «Әмірдары бойында»).

Бірінші мысалдағы от деген сөзге *шөл* деген сөз синоним бола алады, ал екінші тәптегі от сөзінің синонимі-*жасыл*, *шөл* пенен жалы деген сөздің арасында хеш қандай мәнілік жақындық жоқ. Демек, бірінші хәм екінші мысалдағы от омоним сөздер екен.

Екінші хәм үшінші мысалдардағы жас деген сөздің синонимлік қатарына *илкықұлған*, *ұялпаған* деген сөздер кіре алады.

Мәнілік жақтан бір синонимлік қатарға иіе болғандықтан үшінші хәм төртінші мысалдардағы жас сөзін көп мәнілік хәмметіп атқарып тұр деп жүуімақ шығарсақ болады.

Екінші ұсыл-сол сөздердің морфологиялық жақтан өзгер-уіндегі айырмашылықты табыу арқалы иксе асады. Мәселен, *жас* сөзін жылдың бір маусымы мәнісінде *жаздап*, *жаздың жаз-ға*, т. б. болып морфологиялық өзгеріске түсіуі мүмкін. Ал *жаз* хәрмет мәнісінде *жаздык*, *жазыл*, *жазыу* ұсаған форма-ларда қолланыла береді. Демек, бұл сөздер морфологиялық жақтан хәр түрлі болып өзгеріске түсіу қасиетіне иіе екен. Олай болса бұл сөздер омоним сөздері болып табылады.

Сөздердің морфологиялық жақтан өзгеріуіндегі айырмашы-лықты табыу арқалы анықтау ұсылы формасы, айтылуы бо-йынша бірдей, ал мәнісі бойынша хәр түрлі сөздер контекстте хәр қылды сөз шақабынан болып келгенде рана пайдалы ұсыл бола алады.

Бұл ұсылдар хәзірлі қарақалпақ тіліндегі омонимдерді көп мәнілі сөздерден ажыратыуда да белгілі ақмийетке иіе. Солан да барлық жағдайда да олар арасындағы семантикалық мәні айырмашылығын анықтау арқалы омонимдерді контекст-те таңыу бұл полсемия менен омонимияны бір-бірінне ажыра-тыудың тиікары болып қала береді.

¹ Қарақыз: Е. М. Галкина-Федорук, К. В. Горшкова, Н. М. Шанский. Со-решенный русский язык, часть первая, изд. МГУ, 1962, 32—33-бетлер.

¹ Кенесбаев, Ғ. Мұсабаев, Қазіргі қазақ тілі (лексика, фон-тика), Алматы, 1962, 61-бет.

² Кенесбаев, Ғ. Мұсабаев, Сонда, 55-бет.

Айтылуы, формасы бойынша бирдей, бирок мәнниги жақтан алыс сөзлердин күндөлгики қолданылуы жарғайында сол айтылуы хәм формасы бойынша бирдейлигин сактаудын шеттаразы бир емес, хәр қыйлы. Олардын бир топары барлық уақытта бирдей формаға ийе болып келеди, бирдей грамматикалық формалар менен өзгере алады. Мәселен, жұмыс мәнсинде қолданылатуғын не сөзи менен бир нәрсени түйрейтуғын қурады билдиретуғын не сөзи исти, истин, ислер иске, т. б. ұсап барлық жағдайда формалық орталықты сақтай алады, ал мәуимин аты жаз сөзи менен бұйрық кейін түриндеги жаз сөзлери тек усы формасында ғана айтылуы хәм сеслик ортақтығын сақлап, қатан формалар да пүткилдей өзгеше ҳадыға келеди: жазда, жазға, жазып, жазаман, т. б.

Усыған байланысты лексикалық омонимияда сөзлердин омонимлер хәм омоформалар деп аталатуғын еки топарын көремиз. Айтылуы сеслик ортақтығы жарғынан бирдей, мәниси жағынан пүткилдей басқаша, барлық жағдайда бирдей грамматикалық формалар менен өзгере алатын сөзлер омонимлер деп аталады. Мысалы: *ай/ақ/ақ* бағық тутатуғын қурадын бир түри, *ой/шүкүр/ой* адамның қыялы мәнсинде/ т. б.

Ал белгили бир формада ғана орталықты сақлап, қатан жарғайда өзгеше грамматикалық көрсеткишлерге ийе, мәниси жарғынан бөлек сөзлер *омоформаларды* қурайды. Мысалы: *өгіт/дәк/өл/фейил*, т. б.

Тилдеги фактларға итибар берсек, омонимлер, улыўма алғанда, бир сөз шақбышы, ал *омоформалар* хәр түрли сөз шақбаларынын ишинде көринетуғынын байқаймыз.

Енди биз хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилинде омонимлердин қандай жоллар менен жасалатуғынлығын көрейик. Омонимлер тейтара көп мәнлиги сөзлердин лексикалық мәнлеринин узақласуы арқалы жасалады. Мәселен, тилимизде бир нәрсенин түрин билдиретуғын көк деген сөз бар. Бұл сөз ертеректе де бир нәрсенин түрин көрсетуғын мәнниги билдирип келген¹. Ол бизни тилимизде *аслам* деген мәннде де, жанды көгерип шығып китыраған өсимлик мәнниси де, писпеген деген мәннде де қолданылып жүр. Бұл сөздин дәслеп көп мәнлиги сөз болуы итимал. Бұлай дәўге аспаннын да, жаңа шырып китыртқан өсимликтин де, писпеген нәрсенин де (қаўып, ғарбыз, майғус, егин, т. б.) түринин көк болуы мүмкиншилик бөреді. Демек, усы сөзлердин шығысында олар арасында қанда мәнлиги болған сөздин жеке мәнлери узақласып омонимлер пайда еткен деген жуўмақ шығарыўға болады. Сондай-ақ усы күнде хәр түрли мәнлерде қолданылып жүрген күч, ай деген

сөзлер де көп мәнлиги сөзлерден пайда болған, этимологиялық жақтан ортақ хәзирги омонимлерден есапланады.

Қарақалпақ тилинин сөзлик қурамында хәркеттин хәм сол хәркетти несе асырушы заттың атамасы мәннен аңдатуғын сөзлер де бар. Бұндай сөзлердин дәслеп хәркеттин атамасы болғанылы, ал көм-көм белгили бир тарихый раўажланды дәўирлеринде сол хәркетти орынлаўға себепши болатуғын қурады атаўға да көшкенлиги сезиледи. Усынын нәтийжесинде мәнлиги жақтан хәр түрли омонимлер жасалған: Мысалы:

1. Қулақты бураў-ойын емес.
2. Оқушы бураў менен келди искеўди үйренди.

Бұнда биринши мысалдағы *бураў* деген сөз хәркеттин атамасы, ал еккинши мысалдағы *бураў* қурадын атын билдирип, өзгәра омонимлерди пайда етип тұр.

Көпшилик сөзлер хәркеттин атамасы хәм сол хәркеттин нәтийжесинде пайда болатуғын затты да аңлатып китыр. Мәселен, *қыймақ, оймақ* ұсаған сөзлер усындай харақтерге ийе. Олар, әдетте, дәслеп хәркеттин атамасы мәнсинде ғана қолданылып, кейин сол хәркеттин нәтийжесин аңдатуўға да көшип кеткен. Соның нәтийжесинде мәнлери айыслап, омонимлер пайда болған.

Омонимлер хәр түрли фонетикалық қурылысқа ийе болған сөзлердин дәўирлер даўамында өзгерип, бирдей фонетикалық қурылысқа көшиўинен де пайда болады. Мәселен, *бас* сөзинин аламның басы деген мәнсиндеги түри ески түркий жазуў нүсқатарында *баш, ал бас, басыў* мәнсинде, усы түринде ушырағалды². Тарихый дәўирлер даўамында формацы бойынша да, мәннен бойынша да бир-биринен айырылатуғын усы сөзлер *бас* деген бир формаға ийе болуы нәтийжесинде бизни тилимизде омонимлик қатарды пайда етип отыр. Бұл сөз атық мәнсинде де, феил мәнсинде де тек ғана *бас* түринде қолданылады. Демек, *бас* сөзи фонетикалық өзгерислер нәтийжесинде пайда болған омонимлерден ибарат.

Сондай-ақ *биз* сөзи тигиў қурадынын атын көрсетуғын атық мәнсинде де қолданылады, ал тилимизде *биз* деген атық сөз де бар. Этимологиялық нәртлелер тигиў қурадынын атамасы мәнсинде қолданылатуғын биз сөзинин ертеректе биндиз болғанылыгын анықтайды хәм усыған байланысты бұл сөзлерди, сөзлердин тарихый дәўирлер даўамында фонетикалық жақтан өзгерислерге ушыраўын арқалы айырмалығы бойынша сөйсек келип, омонимлерди дәретиўи деп белгилейдиз².

Олай болатуғын болса тигиў қурадынын атамасы мәнсинде қолданылатуғын биз сөзи менен алғамсық мәнсинде қолданы-

¹ С. Е. Малов, Памятника древнетюркской письменности, М., 1951, 178 бет.

¹ Караяз: С. Е. Малов, Памятника древнетюркской письменности, М., 1951, 162 бет.
² Караяз: К. Хапов, Тіл біліміне кіріспе, Алматы, 1962, 45 бет.

лып киятырған қарақалпақ тіліндегі биз сөзі фонетикалық өзгерістер нәтижесінде пайда болған омонимдерден ибарат. Қарақалпақ тілінде көпшілік омонимдер семантикалық жақтан ұшы қандай байланыс болмаған сөздердің тарихый рауақжанығудың барысында тек формасы бойынша ұсас келіні қалыуы нәтижесінде дөресеп.

Мысалы:

1. Бир тотар жас жігіт көйкекшен, жүзі қып-қызыл болып, сүймен менен печтың орнындай жерді ойып атыр (С. Бабаевский, «Алтын жүлдиздыл жигит»).

2. Бизин бригада ұсы бойыл мәмлелетке пахта тапсыруу планын жүз процент стип орындады («Совет Қарақалпақстаны» газетасынан).

3. Жақалпаққа сырғанды айтты,

Келген жерде сөзден қайтпа,

Достыңды жаман жұнайты

Душпаныңды маға, бағала.

(«Бердік», «Билек»).

4. Жанаты адамның төрдегі ана жер, мына жерінің сыры кетпейін деген үлкен аршаға көзі түсті (Қарақалпақ халық ертежелерінен).

5. Атыңды атаса, сабағанды ийтке саз

6. Атыңа миңен Армыстан,

Бұл келістен кетеді

(«сақал»)

(«Қырғиқ қызды»).)

Бұл мысалдарда формасы жағынан бірдей, бірақ мәнінен хәр түрлі *жүз*, *сыр*, *ат* деген сөздер ұшырасады. Бірінші мысалдағы *жүз* деген сөз *реңкі*, *беті*, түрлі мәнінде, ал екінші мысалдағы *жүз* сөзі болса-саналық. Үшінші мысалдағы *сыр* сөзі пикир, жасырын пикир мәнінде, ал төртінші мысалдағы *даны сыр* сөзі ботса бояу мәнінде қолданылған. Сондай-ақ бесінші мысалдағы *ат* сөзі адамға байланысты атама болса, алтыншы мысалдағы *ат* сөзі ұйымдардың бір түрін аңғартады. Әлбетте, бұлар арасында ұшы қандай семантикалық жақынылық жоқ, ал қарақалпақ тілі лексикасының тарихый рауақжанығудың дәуірінде олар фонетикалық жақтан тек бір-біріне ұсас келіп ғана, омонимтік қатарларды пайда еткен.

Хәзірті заман қарақалпақ тілінде көпшілік омонимдер сөздердің морфологиялық жақтан өзгеріуі нәтижесінде дөресеп дм. Бұнда сөз түбірлеріне белгілі бір қосымталардың жалғануы арқалы формасы жағынан бірдей, бірақ мәнісі жағынан бір-біріне ұсамайтуғын сөздер қатары пайда болады.

Мысалы:

1. Мыпа сөзін айтқан шығарма халстан,
Жаслық саған берілген бір рет.

(И. Юсупов, «Тасқып болып атып өт»).

2. Жердегілі таяы молдан,
Шығарма жаз халғын ұшын.

(Ж. Далимуратов, «Жаса, шайыр, ұзақ өмір»).

3. Тарастың таныс жігіттері саз тыңдап отырған жігіттердің танышымығын бұзбастан, тек ғана басын бір ийзел, сәлемтесіп қойды (О. Бекбағұлиев, «Тарас Аралда»).

4. Сіз ең әуелі мынау жасы үлкен арай менен танысып қойып (А. Бекимбетов, «Гүрес»).

Бұл мысалдардағы омоним сөздері белгілі қосымталардың қосымалуы арқалы жасалып отыр. Бірінші мысалда *шығарма* деген сөз *фейл* мәнінде, ал екіншісінде *атлық* мәнінде қолданылып тұр. Үшінші мысалдағы *таныс* деген сөз *келбеттік*, төртінші мысалда ол *фейл* мәнінде қолданылған. Дәстеленкі екі мысалды омоним жасауға себепші болып тұрған қосымта, *ма*, ал кейінгі екеуінде омоним жасап тұрған қосымта—*с*. Бұл жерде, әлбетте, бұл қосымталардың формалары бірдей болғаны менен, мәнілері бірдей емес. Мәселен, бірінші мысалда-*жа* *фейл*нің *болымсыздық* мәнін деретіуіні қосымтасы болса, екінші мысалда *ма* қосымтасы *атлық* жасап тұр, т. б.

Көпшілік жағдайларда сөз түбірінде *гейпара* қосымталардың қосымалуы арқалы екінші бір түбір сөз бенен бірдейлік пайда болып омоним құралады.

1. Қада беріндер, жазып тұр. Ақбөнеш (А. Бекбағұлов), («Тарас Аралда»).

2. Бир әжайып сұлауы қада көрдим өзінди (М. Сейтніязов, «Ұмытпайман, венгер жері»).

Бұл жерде бірінші мысалдағы *қада* деген сөз екінші мысалдағы *қада* деген атлық сөз бенен — а қосымтасының жалғануы нәтижесінде омоформаны пайда етіп тұр.

Омонимдер басқа тілден келіп кірген *гейпара* сөздердің бірдей айтылуы арқалы да жасалуы мүмкін. Хәзірті қарақалпақ тілінде ұсындай жол менен пайда болған омонимдер *қий*, *соқ*, *табу*, *неч* ұсаған сөздер біздің тілімізге сыртынан келіп қосылған сөздерден ибарат. Олар күнделіктің турмысқымызда алмас болыс, атлас, шай, май, қий, соя, табыу, теш болып айтылып жүр. Бұлар ұсылай айтылатуғын, бірақ мәнінен

ри басқаша түпкіліктің сөздер менен сәйкес келіп омонимдерді пайда есіп отыр.

Хәзіргі қарақалпақ тилиндегі омонимдердің тийкарығы жаңа сөздер менен ұсылғандардан болат.

Қарақалпақ тилинде омонимдердің бір сөз шақабаның ишинде де, бір неше сөз шақабаларынан да пайда болатуғындығын көреміз.

Мысалдар:

1. Ол фабрикаға интовкаларды ұшылып түрде апарып турды хәм ишти өзкннің миннетик деп қарайтуғын болды (М. Горький, «Ана»).
2. Мен құурақ қызы жынылдан усы ишти жонып алдым.
3. Ха, бир тауға кемис ие, қалай-қалай? («Жеткінішек» газетасынан).

4. Арқа бетте Қустанып тауы бар,
Бәхәр болса сона-шыбын жауы бар.

(Халық көксөздерінен).

Бұл мысалдарда жұмыс манисипеті ис сөзін ағылтан иште-нетугғын қуралды билдиретугғын ис сөзін менен, ал хәркемет тий-карында дөретен тау атлық сөзін географиялық атама болған тау сөзін менен омонимдік қатарларды дөретіп отыр. Олардың барлығы да сөз шақабалары көз-қарасынан қарағанда ат-лық сөздерден есалданады. Демек, бунда омонимдер бір сөз шақабаның ишинде пайда болған.

Мысалдар:

1. Қара сақалдың қызы екннің беп-белгілі болып тұр (Л. Н. Толстой, «Кавказ түткіны»).
2. Ийтін бағасын батырлығына қарап — деді ашынып Яков, Дүккәч (М. Шолохов, «Ашылған тын»).
3. Ол қолының ұйысына қысқан бир парсе бар — Аш қолыңды! (К. Султанов, «Ақ дәрйя»).

4. Аш баға тоң баға менен ойнанайды,
Тоң баға хеш парсени ойламайды.

(Халық).

Бұл жерде бир формаға иіс, манисип жағынан хәр түрлі бол-ған қара'2, аш'7, деген сөздер хәр түрлі сөз шақабаларынан дө-ретен. Биринші мысалдағы қара деген сөз келбетлік болса екннің мысалдағы қара сөзі—фейл, үшінші мысалдағы аш сөзі фейл болса, төрінші мысалдағы аш сөзі—келбетлік.

Хәр түрлі сөз шақабаларынан омоформалар дөрейді.

Жоқарыда қарақалпақ тилинде омонимдердің қалай пайда болатуғындығын көрдік. Мыне сол омонимдік қатарларды дө-реткен сөздердің өз-ара семантикалық байланысының дәрежесі

не итибар берсек, бизні көз алдымызда сөздердің екі топары пайда болады. Олардың бир топарын этимологиялық хәм семан-тикалық жақтан байланысы жоқ, ал тек тарихый рақажанқу-дың барысына ғана фонетикалық жақтан бир формаға иіе бо-лып шыққан сөздер қурайды де, екннің топарын этимологиялық хәм семантикалық жақтан бир-бири менен байланысты сөздер топары қурайды. Мәселен, ой (аламның ойы манисипде) сөздер топары манисипде, сыр (аламның сыры манисипде) — сыр (болу манисипде) ұсған омонимдік қатарларды қурайтын сөздердің бир-бири менен хеш қандай этимологиялық хәм семантикалық байланысы жоқ. Фонетикалық өзгерістерге ұшырау нәтижесинде ұсалмаққа иіе болған биз (егік тигетугғын биз манисипде), биз (алғасық манисипде), бас (аламның я басқа нәрсеніңи басы манисипде) (бас фейл манисипде) ұсған омонимдік қатарлар арасында да ондай байланыс сезілмейді. Сондай-ақ қарақалпақ тилине басқа сырттан келіп кирген гөйіпара сөздердің формасы я айтқандығы жағынан екннің бир сөздер менен бирдей болып шығуы нәтижесинде дөретен май (ауқат я басқа мақсетте пай-даланылатугғын май манисипде), май (айдың аты манисипде), тауы (тип билимнің термині манисипде), табыу (фейл манисипде) ұсған омонимдер де этимологиялық хәм семантикалық байланысқа иіе емес.

Ал этимологиялық хәм семантикалық жақтан алып қараған-да көк (аспан) — көк (көк түр), (писепен манисипде), күн (ила-нетның атамасы манисипде), — күн (күн кеш болды), құйлақ (құйыу манисипде) — құйлақ (ауқат манисипде), бурду (фейл манисипде) — бурду (қурай манисипде) ұсған омонимдік қатар-лардың бир-бири менен байланысы анықтан-анық сезіліп тұра-ды.

Усы факт тийкарында қарақалпақ тилиндегі омонимдердің екі топарға бөліп, бириншісін семантикалық байланысы жоқ омонимдер, ал екншісін семантикалық байланысы жоқ омонимдер деп атаймыз.

Қарақалпақ тилинде бирдей айтылса да, хәр қылы болып жазылатугғын ямаса бир түрлі болып жазылатугғын ямаса бир түрлі болып жазылған менен, айтқандығында айырмашылыққа иіе сөздер де ұшырасады. Мәселен, ашыкдык-ашшылык, жазз жазылады болып айтылады. Ал алма (атлық), алма (фейл), терме (атлық), терме (фейл) сөздері паттың орнына қурай аты-лым болып келгенге алма, терме, фейл болып келгенге алма, терме болып өзгеше септеледі.

Бундай айтылуы бир, жазылуы хәр қылы болған сөздер-дің омоформалар деп атаймыз да, жазылуы бирдей болғаны менен паттың орнына байланысты бир-биринен өзгеше айтылатугғын сөздерді омоформалар деп атаймыз.

Тилдин лексикалык-семантикалык байлыгы хэр кандай лексикалык бирликтин көп мөңгиллиги менен бир катарда онын синонимлик көп мүмкиншилликтеринде де көрүнөт. Маселен, *жуз, жамал, түрү, шырады, эшер, башара, шыдам, төзүм, тақат, сабыр, ырас, дүркү, хақыкыт, туура, шын* усаган сөзгөр карақалпак тилинин тарихый раўаждалыу дөўирлерин даўамында түрлн дереклер есабынан сөйкөс түсиниктердин бир тектес атамалары ешпатында сөзлик курамаға енгенлиги белгилн. Бирақ олардын бардыгы да бирин екннниси қатерен жағдайда аўмастырып кете беретўын бирликтер емес, ал кернннше, өзине тн айырмашылыққа ийе сөзтер ретинде тилде өмир сүрн кнатыр. Өйткенн *жуз жамал емес, жамал дндар емес, дндар эшер емес, эшер башара емес, тавы басқалар*. Хэр қайсысынын тилде өз орны, қолданыў ернен, айырмашылығы, зөрүрлиги бар. Хэр қайсысы эле бий тилдин талалдарына, тарихый қолплдескен нормаларына сөйкөс белгилн бир түсиниктер атамалары менен мәнлик байланысқа түсеў ұқынлығына ийе. Минне усы көз қарастан В. Г. Белинский сөзлердин тилдеги орны хэм хызметн туўралы мынадай деп оғата дурнас жуўмаққа келген ел: «Биз хеш бир тилде сонша мәннен бирдей, бирн екннниси қалай болса солай аўмас-тыра алатуғын, нәтижеде бирн екнннисиин кереклигин бий-карлайтуғын еки сөздин болмайтуғынына толық есенемиз»¹.

Хәқықатында да хэр бир сөз, мейли ол заттын жеке атамасы болсын, мейли бир заттын түрлнше атамалары түринде ушырашып, өзине тн, улыўма қайплдескен өзгешеликтерге ийе болып келеди. Маселен, *шебер* хэм *тегернш* сөзлерн тилде бир түсиниктин еки түрлн атамасы ешпатында көрнелн. Сон-дықтан күнделикте қатнас жағдайында өзн дым шебер, өзн дым тегернш түринде қолданыла бередн. Оларда *шебер* хэм *тегернш* сөзлерн сол адамнын бир нәрсенн еслейде, орындаўда ұқынлығы туўралы түсинилеги. Солай да шебер хэм тегернш сөзлеринин мәннелери бир емес, олар бир-биринен қандай да өзгешелик арқалы айырлып турады. *Шебер* сөзн *тегернш* сөзн менен салыстырғанда бийтәрет ешпаты, ол әдебий тилдин түрлн тараўдарында жийн қолданылады. Ал *тегернш* сөзн болса, бириншн-ден, күшейткнш мәнн өзгешелигине ийе, сөйкөс белгнннн тавы да асырын керсетнў менен бирге тықталыўда өзгеше эмоциялық тәсір қалдырады, екннншден, қолданыў ернен жатынан көбннен аўызекнн сөйләў тилине хәрактерлн. т. б. Сондн менен бирге олардын мәннлик айырмашылықларына сөйкөс тилде басқа сөзлер менен байланысқа түсеў ұқынлығы да бирдей емес. *Шебер* термншн, *шебер жазыўшы* дейкнн де, ал *тегернш термншн, тегерншн жазыўшы* деў тил нормалары көз қарасынан орынсыздықтық туўдырады.

¹ В. Г. Белинский. Сочинения. т. XII, 260-бет.

Тил елнннде усындай еселнн курамы бойынша хэр түрлн, әт-мәнлик жақтан бир-бирине жақын сөзлердн синонимдер¹ деп айды. Олар жәмийетлик қатнастын талаптары тийкарында пайда болып, тилдин сөзлик курамын, семантикалық байлықта-рын раўажландырыўда тийкары деректердин бирн ретинде хызмет етнн кнатыр.

Қарақалпак тили лексикалық синонимдерге оғата бай мәнлик тилдердин қатарынан орын алады. Синонимлик көп мүмкиншилликтерден, ондағы нәзн мәнн өзгешеликтеринен орынды пайдаланыў арқалы лнқирмнқалы анық, дәл хэм ықшамлы етнп курыўмына мүмкнн. Аўызекнн хэм жазба түрде баян етилген ой-пн-керне сөйләўшн менен жазыўшынын қандай қатнаста екенлнпн анықлаўда да синонимтер үлкен әмнннелке ийе. Өйткенн баян етиләўтын хәлннелесе, ұақыяна, хабарға автордын қатнасына қарай сөйкөс лексикалық бирликтердин танлан алыналуғыны түр-ған тәп. Маселен, *семиз, томпақ, жуўан, жуўан куўсақ* усаган сөзлер бир-бирн менен мәннелес синонимлик сынарлардан ибарат. Олардын хэр бирн өзине тн мәннлик, услублық өзгешеликтерге ийе. Ал мына мысалда сол мәннлик бояўларға байланысын өзгешелнн анық сезнлген: Ертеде *жуўан куўсақ* байлар басқаларға қарағанда жақын күн кеширген.

Бунда *жуўан куўсақ* басқа сынарларына қарағанда қосымша жек көрнў мәнниси туўдырыўға себепнн болып түр.

Лексикалық синонимдерге тәп мәннлик-услублық айырмашылықтар оларды көркем әдебиятта лексикалық-семантикалық курапалар ешпатында көненн пайдаланыўға мүмкиншнлик бередн. Прозалық шығармаларда да, поэзияда да синонимдердин поэтик-жақыл таланыларға сөйкөс көркем сөз шеберн тәрепнен услублық жобалы дурнас қолданылыўы сүрретленелуғын ұақыянын оқыўшыға көркем хэм образлы ешпатыта эстетикалық тәсір етнўине жәрдем етеди. Әдебий шығарманын тил көркемлнннн дәретнўде синонимтер үлкен әмнннелке ийе.

Тәлнннде мәннелес, мәнниси бир-бирине жақын сөзлер өз-ара айырым-айырым топаларды, үлелерды курайды: *тез, шаққан, жыдам, дарнуд, дархал, хәп заматта, жузы, шырайы, ренкнн, ба-ти, бет нншннн, мазалаы, шнйры, тәглн, тил үйирген, шекенде тәлннлүгнн, алыс, узақ, қайырым, жнқнрнм, қыя* т. б.

Синонимтердин бундай мәннелес топаларын *синонимлик қатарлар* деп атаймыз. Синонимлик қатарға мәннелес еки сөзден алып еше сөзлерше шекен кире бернўн мүмкнн.

Синонимлик қатарға кирген сөзлердин бирнн басқаларына қарағанда тийкары сөз есаптанады. Маселен, *аты, мақабн, дәм-қн деген* синонимлик қатардағы сөзлердин тийкарысы— *аты* деген сөз, ал қалғанылары тийкары сөз бенен салыстырып қарағанда өзине мәнн айырмашылығын толғаған синонимтерден нба-

¹ Синоним—гректян синоуптмос — (бир атамалы) деген сөзнен келнп шыққан.

рат. Сондай-ақ *мазала*, *шиірін*, *талды* деген синонимдік қатарда тийкары сөз-*мазала* ат. *шиірін*, *талды* деген сөздер-*мазала* деген сөз бенен мәнілес, қосымша мәні боуына. Ие синонимдер. Синонимдік қатардағы бұндай тийкары сөзді доминанта деп атайды. Мәнілес сөздерде доминантаны анықтау үлкен ақпаратқа ие. Өйткені бұл арқалы сол қатарға киретуын басқа сөздердің мәні айырмашылықтарын аңсат анықтауға болады.

Синонимдер түрлі сөз шақалдарынан болады. Хәзірлі қара-қалтақ тилиндеги синоним сөздері, тийкарынан, атылықтардан, келбеттиклерден, алмасықтардан жасалған. Мысалы: *елик-қалам*, *орып-мақан*, *мурат-мақсет*-атық сөздерден, *үлкен-нақан-инди-мин-тайылар*, *қызық-қалы-тажаша* келбеттик сөздерден, *иржилиу-егелниу-тоқтау*, *уғыу-түсиниу* фейилдерден, *жылдам-тез-шаққан*, *мудам-барқу* рәуиш сөздерден, *ғудам-барлық-мүтиса* алмасық сөздерден жасалған. Синонимдік қатарлар бетлги бір сөз ша-қабаның нинінде ғана пайда болады. Мәселен, атлықтан болған бір синонимдік қатарға екінші сөз шақабаның синонимдердің киріуі ямаса екінші бір сөз шақабаның туратуғын синонимдік қатарға атлықтан жасалған синонимнің киріуі мүмкин емес.

Синонимдердің бұл қасиетин олардың мәнілесилти арастың дағы байланыстан тууған қасиет деп түсиниуге болады, өйткені қандай да болмасын бір сөз тиккелей затты аңлатты турған болса, оның сол заттың белгисин көрсетуіне сөз бенен бір мәнілесилти хәққында сөздің де болуы мүмкин емес.

Бұл биз усы синонимдердің қандай жолдар менен пайда бо-лауындағына тоқтап өтейік.

1. Қарақалпақ тилинде көпшилік синонимдер сөздің көп жа-милдиги тийкарында дөретен. Сөздер бір-бирине байланысы бір неше мәнілерде қолданылғанда, сол мәнілердің бір қатары екінші бір сөз мәніси менен сәйкес келип қалады. Соның не-тінжесинде формасы бойынша хәр түрлі, ат мәніси жағынан дерлік бирлей, бирәк бір-бирнен қандай да бір белгисин арқа-лы ажыратылатуғын сөздердің қатары пайда болады. Мәселен көп мәнілі аяқ деген сөздің алып қарайық. Бұл сөздің тийкары туура мәніси жағын затлардың денесинин белгилги бір бөлешің аңлаталы: адамның аяғы, қойдың аяғы, қустың аяғы, тағы бас-қалар. Ол тек усы мәнісинде емес, ал бұннан басқа ауысқан бір неше мәнілерде де аңлаталы. Мысалы: жаптың аяғы, жұмыс-тың аяғы, тағы басқалар. Бұнда ол *жаптың аяғы*, *жұмыстың аяғы*, *көшениң аяғы* деген сөз дизбеклериндеги *аяғы* сөз бенен дерлік бір мәніликке ие болады (*жұмыстың аяғы* *жұмыстың аяғы*, *көшениң аяғы* *көшениң аяғы*). Олай болатуғын болса көп мәнілі аяқ сөзи жоқарылар ауысқан мәнісинде *аяғы* деген сөздің синонимі бола ала-ды екен.

Сондай-ақ *ашыу* деген фейил сөздің тийкары туура мәнісі бекитүлігін бір нәрсени ашыу (мәселен, сикти ашыу, қаулақта-шыу) болып табылады. Ал бұл сөз ұсының менен бирге қы-

мәсті *ашыу*, *сырды ашыу* ұсаған сөз дизбеклеринде табыу мәні-синде де аумасып қолданылады. Бұндай жағдайда көп мәнілі *ашыу* сөзи табыу деген сөздің синонимі бола алады.

Қарақалпақ тилинде сөздің көп мәнілілігі тийкарында си-нонимдердің пайда болуы ұсылы желет ұсылдардың бирі болып табылады. Солықтан көп мәнілілік тийкарында дөретен сино-нимдер тилимизде жүдә көп ұшырасады.

Мысалы: сууық адам—кәхәрдиги адам;
жұмыстың көзи-жұмыстың әдисі;
жұмыстың көзи-жұмыстың ұсылы;
Мәселені қарау-мәселені тақылау;
құры сөз-пайдасыз сөз, т. б.

Көп мәнілілік тийкарында дөретен синонимдер көбінесе образ-дылық мәні боуына ие болып келеди. «Мийнеттиң көзи *уап-қан байлықтың өли табады*» деген нақылды алып қарайық. Бұнда *мийнеттиң көзи* деген сөз *мийнеттиң ұсылы*, *мийнет етиу ұсы-ды* деген мәніде қолданылған. Ал елги усы сөз дизбеклериндеги көзи, ұсылы деген сөздерді бір-бири менен салыстырып қара-саң, онда көзи деген синонимнің өткирлігі, образдылығы, көр-кемилігі *ұсылы* деген синонимнен анағұрлым күшлі екенлігі сезилеи. Солықтан да ұсындай көп мәнілік тийкарында пайда болған синонимдер әдеби шығармаларда көркем сүүретлеу құ-ралдарының бирі сыпатында жүдә жиі қолданылады.

2. Көпшилік синонимдер қосымталар қосыу жолы менен жа-салған:

а) кейпара қосымталар сөз тийкарына қосылады да, екінші бір түбір сөз бенен мәнілес синонимдерді дөретеді.
Мысалы: шопаң-падашы, мұғалгим-оқытушы, шийрин-маза-ды, сулы-шырайды, т. б.

Бұл жерде-шы-ым қосымталарының *пада*, *оқытуу*, *маза*, *шы-рай* сөздерине қосылуы арқалы *шопаң*, *мұғалгим*, *шийрин*, *су-ды* сөздеринин синонимдік сыңарлары пайда болған.

б) Аяу-я мынау сөз тийкарынан мәніси бойынша бір-бири-не синоним болып келетуғын қосымталар арқалы синонимдер пайда болады. Мысалы: биймәни-мәнісез, бийпайда-пайдасыз, нақалым-мәлімсіз, нақалай-қолайсыз, т. б. Бұнда бий, на деген басқа тилден ауысқан қосымта *сыз/сиз* қосымтасы менен қатар қолданылып, бір сөз тийкарынан жасалған синонимдер дөретип тұр. Бирақ хәзірті заман қарақалпақ әдеби тилинде бий хәм на қосымталары жеделілігін кем-кем жойылтып *сыз/сиз* қосымтасы, сондай-ақ емес менен орын аумастырып қиятыр. Хәзір көбі-несе бий, на қосымталарының орнында *сыз-сиз* хәм емес сөзи жиі қолданылады.

Ист қосымтасы қарақалпақ тилине орыс тили арқалы *инвест* қолжүкисіт ұсаған сөздердің құрамында келди. Хәзір ол

айырым сөздерде ғана-шы қосымтасы менен қатар, биринші орында бири пайдаланылып киятыр.

3. *Жергиликли дилектлердиң* биреуине тән гейпара сөзлер қарақалпақ әдебий тилиндегі сәйкес мәниги сөзлер менен қатар қолданылып та синонимлер дәрәйи. Мәселен, *сөксөйдил-саяқ*, *шырыл-сүкирт*, *мәлек-жүмүртқа*, *ғұламан-пүткүлдай*, *биротала*, *жел-самда* тағы басқалар.

Солай да қарақалпақ тилинде бұл жол менен дәрәген синонимлер оғала аз, шекленген санда ғана. Дилектлик шығысқа тән синонимлердин хазирти күнде қолданылып жүрелитипи де бирде емес. Мәселен, *зүкирт*, *жел* ұсаған синонимлер *саяқ*, *ғұламан* ұсаған синонимлерге қарағанда жийирек қолданылады. Соның менен бирге олардың гейпараларының еге де болса дилектлик синиматы сезилип турғаны менен тилимизде бурыйнан киятырған туралы сөз дилбеклеринин қурамында ушырайтуғынын көремиз. Мәселен, халық тилинде *«есиги жел ашыл, жел жамайды»* деген фразеологлиялық сөз дилбегти бар. Жел сөзинин усындай фразеологиялық сөз дилбегинин қурамында келипи онын қарақалпақ тилинде белгиди бир тарихый раудажланып лауирлеринде жел сөз болғандығынан дерек береди. Ал хазир бұл сөз өзгени синонимдик сылары болған *самда* деген сөзге қарағанда синимратерек қолданылады.

4. Қайсы тилин сөзлик қурамын алып қарасан да, онын белгиди бир топары *басқа тилдерден айысқан сөзлер* екенлиги көринеди. Бир тилден екнши тилге сөз ауысатуы, әлбетте, сол халықтың басқа халықлар менен экономикалық хәм мәдени қатнастарының нәтижесинде болады.

Қарақалпақ халқының басқа халықлар менен усындай қатнастары тийкарында сырттан кирген көпшилик сөзлер сәйкес мәниги түпкиликки сөзлердин синонимлик сыңарларын пайда етти. Мысалы: *мандай-мешаиди*, *дайыс-хайаз*, *бийик-балент*, *дауир заман*, *қонақ-мийман*, *көк-аспан*, *жауап-ниада*, *тез-дарриу*, *ис-көп* тағы басқалар. Бұл синонимлердин бириншилері қарақалпақ тили лексикасындағы түпкиликки сөзлер болса, екншилері тажики ше-парсына шығысқа ийе сөзлерден ибарат. Бұлардын барлығы да күнделикки пикир алысуы жағдайында жийи қолданылып киятыр.

Шығыс жағынан араб тилине тийисли бир қатар сөзлер де қарақалпақ тили лексикасындағы сәйкес түпкиликки сөзлер мен синонимлердин дәрәсти. Мысалы: *ел-халық*, *қуш-қушат*, *бақадәир*, *мақан-орын*, *шымдаж-сабыр*, *байлықлы-дәулетли*, т. б. Бұл дағы *ел*, *қуш*, *бақа*, *мақан*, *шымдан*, *байлықлы* деген сөзлер түпкиликки сөзлер болса, *халық*, *қушат*, *қадир*, *орын*, *сабыр*, *дәулетли* деген сөзлер араб тилинен келип кирген сөзлерден есапланады. Олар өз-ара синонимлик жұбайларды қурап тұр.

Қарақалпақ тилинде синонимлердин топары орыс тилине хәм орыс тили арқалы басқа тилдерден ауысқан сөзлердин есабынан да көбейди. Бұл кубылыс, әспиресе, сонғы уақытлары орыс

халқы хәм басқа да тууысқан халықтар менен қатнастың нәтижесинде болып отыр. Мәселен, хазир тилимизде орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тилдерден ауысқан *револювер*, *перо* ұсаған сөзлер *танаша*, *уш* деген сөз бенен синонимлик, сыңарларды қурайды.

Басқа тилдерден ауысқан сөзлердин өзгери де өз-ара синонимлерди пайда етип, қарақалпақ тилиндеги синонимлердин топарын көбейтип отырады. Мысалы: *орақ-доктор*, *шылкөк*, *мартебе-рет*, *авроман-самалет*, *сабыр-тақат*, *иксан-адил*, т. б.

5. Қарақалпақ тилинде синонимлердин *фразеологиялық сөз дилбеклерди есабынан* пайда болуы көбидрек көзге түседи. Бунда жеке сөздин лүтин бир фразеологиялық сөз дилбегти менен хәм бир фразеологиялық сөз дилбегинин екнши бир фразеологиялық сөз дилбегти менен синонимлик сыңарларды қурау жағдайлары ушырасады. Мәселен, ашыу алаңды түнерди деген сөз бенен *қабасы қарыс жабылды*, *қабағы ұйылди*, *толасты* деген сөз болуы, б а т ы р деген сөз бенен *ер жүрек*, *қорықпау* деген сөз бенен *шалғаны секкөндөу* деген сөз дилбеклеринин мәнилерин түрара келеди.

Ал мына синонимлик сыңарлар фразеологиялық сөз дилбеклеринин өзинен туралы: *көзди жоғалтыу-қарасын баттыруы*, *қос пенен көздиң арасында-көзди ашты жулғаныша*, *үскини қулыдыу-үскине түсиу*, тағы басқалар.

Бунда бир фразеологиялық сөз дилбегти екнши бир фразеологиялық сөз дилбегти менен мәнилик жақтан бирдей болғандықтан өз-ара синоним болып тұр.

Қарақалпақ тилинде бундай синонимлер көбинесе араласып келеди, яғни жеке сөз бир неше фразеологиялық сөз дилбектери менен бир фразеологиялық сөз дилбегти бир неше жеке сөзлер менен, сондай-ақ бир неше жеке сөзлер бир неше фразеологиялық сөз дилбектери менен синонимлерди қурайды. Мысалы: *үскини қулыдыу-өңгеси түсиу-сылдырай*, *қас пенен көздиң арасында-көзди ашты жулғаныша-демде-тез-жымдам*, *тиси батпау-жүрек етнеу-батғаны бармай-жүрексинбеу*, тағы басқалар.

Фразеологиялық синонимлерди эмпионалдык-экспрессивлик, усылубтық мони оғала күшли сезиледи. Сонықтан әдебий шығармаларда олар оғала көп қолданылады. Бұл арқалы көркем сөз шебери өз ойын оқуншыға толық жеткеріуге мүмкиншилик алады.

6. Анақ я мынау сөзди *эвфемизмлер* хәм *кахофемизмлер* арқалы аумақтыруу жолы менен де синонимлер жасалады. Мәселен, *өмір деген* сөзди сыпайытап *дүньяиди қалтыу*, *сезиң* деген сөзди *толық*, *өтирик айтып* дегенди *қоспай айт* деп те айтамыз.

Қарақалпақ тилинде бундай синонимлерди *эвфемизмлик* *сонимизмлер* деп атаймыз.

Қандай да бир зат ямаса кубылысқа жағымсыз бақа берилерде, сол зат ямаса кубылыстың атамасы жағымсыз мәни болады.

ўзига нисе сөзлەر менен аўмастырылып та қолланылганды. Мәселен: *пачмақ* деген сөз *жугтым, айқалганды* деген орнына *жугтым жугтым, уягъы* деген орнына *қара бет, отырыў* деген орнына *омдаў* сөзлери пайдаланылды.

Қарақалпақ тилинде бундай синонимлер *какофемизмлик жоқ* менен *пайда болған синонимлер* болып табылады.

Синонимлер манилик айырмашалықлары, услублық өзгешелikleri хәм қолланылуы бойынша бирдей емес, лексикалық синонимлерди қурайтуғын бундай бирдиклерди айырым топларға ажыратыўға да болады.

Тил билиминде лексикалық синонимлерди топларға ажыратыўда, әдетте, олардың манилик, услублық хәм қолланылуы өзгешелikleri сепка алынып киятыр. Солай да тил ылимпазлары тәрәпинен оларды топларға бөлгүде түрлеше өзгешелик хәм түрлеше терминлер пайдаланылып жүргенлигин көремиз. Мәселен, В. Н. Ключева орыс тилиндеги синонимлерди *контекстлик, тематикалық хәм ҳақыйқат*¹ деп үшке бөледи. Ш. С. Ханбикова татар тилиндеги лексикалық синонимлерди *абсолют, идеографиялық, экспрессивлик хәм универсал синонимлер* деп төрт топларға ажыраталы.² Ф. Камаг өзбек тилиндеги синонимлерди *турақлы хәм өзгермели синонимлер* деп екиге бөледи.³ А. Болғанбаев қазак тилинде *турақлы хәм шартли* ямаса *контекстлик* топлардың болатқанын айтады.⁴ В. Мескутов түркмен тилиндеги синонимлерди *семантикалық-услублық* белгилери бойынша *манилик, услублық хәм эмоционалдык-экспрессивлик* синонимлер деп үш топларға ажыратса, оларда қурайысын жағынан баҳалап тағы да сепке бөледи.⁵

Сондай-ақ С. Исамухамедова өзбек тилиндеги лексикалық синонимлерди топларға ажыратыўда олардың қолланылуы, семантикалық-услублық айырмашалығы хәм құрамына итибар берди. Усыған тийкарлана отырып ол синонимлерди қолланылуы жағынан *турақлы, өзгермели, шартли* ямаса *контекстлик* деп үш топларға ажыратса, семантикалық-услублық айырмашалықлары бойынша *манилик хәм услублық* деп бөледи, құрамы жағынан тағы да бир неше топларға айырады.

Хәзирги заман қарақалпақ тилиндеги синонимлерди топларға ажыратыўда да олардың манилик өзгешелikleri, қолланылуы хәм услублық айырмашалықтары, сондай-ақ қурайысқа есапқа алыну шәрти басшылыққа алынады. Синонимлерди ұсы

1 В. Н. Ключева. Краткий словарь синонимов русского языка. М., 1961, 5-бет.

2 Ш. С. Ханбикова. Синонимы в татарском языке автореферат. Казань, 1962, 10-12-беттер.

3 Хәзирги заман өзбек тили. Ташкент, 1957, 79-бет.

4 А. Болғанбаев. Синонимика якини существованияного в современном казакском языке, автореферат. Алма-Ата, 1955.

5 В. Мескутов. Синонимы в современном туркменском языке, автореферат. Ашхабад, 1962, 9-14-беттер.

қоз-қарастан баҳаласак, онда мынадай елеўли жағдайларды байқаймыз:

Тейлара сөзлер манилик жақтан қолгелген жағдайда бири екшисинен синонимлик синары болып келе береди. жеке турағанда, контекст ишинде де олардың синонимлик қатнасы айқын сезилип турады: *жылдам, тез, даруи, суалы, шырдайы, әдеми, қыз, тажиша, мүбәж, барха, урайы, т. б.*

1. Бердимурат ҳақыйқатты, пәледиди,
Мудамы озин туўры гузар гезегиди.

(Бердир, *схалық ушын*).

2. Халықтың олар жағын барха изгелек,
Байланьсын туғын пешини еи менен.

(Кыяхож, *«Ел менен»*).

3. Пятну ушын Удайына оалы-сол,
Ислеу керек барлық жағын ол менен.

(Кыяхож, *сонда*).

Мысалдарымыздағы синонимлер дара турып та, контекст ишинде де синонимлик қатарларды көретип тұр.

Бундай синонимлерди *турақлы синонимлер* деп атаймыз.

Ал баян бир сөзлер тек анаў я мынаў контекстни ишинде белгилли бир мәнисинде гана екшиси сөз бенен синоним бола алады. Бундай сөзлер, әдетте, сөздин көп манилиги, аўысқан мәналерди тийкарында пайда болған синонимлер болып келеди.

Мысаллар:
1. Бүт бир ағы жоқ, басы жоқ әлгиме екен (Қарақалпақ халық ертектеринен).

2. Туў, ол не деген көкирек!

Бүт мысалларда *ақ, бас, көкирек* деген сөзлер өзтеринини туўра манилеринде қолланылып турған жоқ, ал аўысқан манилеринде жұмсалып тұр. *Ақ* деген сөз *ақырлы кейи* деген мәниде, *бас досалықи* деген мәниде, *көкирек-межмәнилик* деген мәниде хәм сол сөзлер менен ұсы манилеринде гана синоним бола қалады. Ал жеке турағанда туўра манилери менен бир синонимлик қатарды қурай алмайды.

Бундай синонимлерди шартли яки *контекстлик синонимлер* деймиз.

Услублық қоз-қарастан қарағанда баян бир синонимлер я аўыз-еки сөйләу тилине я жазба услубқа тән сыпатқа нисе. Мәселен, *башкырт, мүбәж, галет* ұсаған сөзлер сәйкес *күшли, барха, дара* кире алады. Деген менен олар аўыз-еки сөйләу тилине тән лексикалық элементлерден есапланады. Ал тил *дими-лингвисти-*

қа. *фолокдор-дүйіз әдобиаты* ұсаған синонимдер болса жазба ұса-
лудың тиісін.

Бұндай ауызекі я жазба услубқа ғана тән, сол тарауларға
ғана жини қолданылатығын синонимдерді *услублық синонимдер*
деміз.

Синонимдер құрылысы жағынан да айырмалы. Синоним бір
сөзден де, бір неше сөзден де тұруы мүмкін. Ұсынан байла-
нысы олар *дара* хәм *қосарлы синонимдер* болып екі топтарға
бөлінеді.

Дара синонимдерге бір сөзден тұратуғын синонимдер киреді,
де, ал қосарлы синонимдерге екі я оннан да көп сөзден жасал-
ған мәнілес лексикалық бірліктер киреді: *иркәли, егәли, тоқ-
та, орын, мәкәл* (дара синонимдер), *жүйнег етсе, өңбек етсе,*
көзді ашып-жұмғанда, хә демеі (қосарлы синонимдер).

Синонимдер тілдің лексикалық байлығын көрсететүғын тий-
кары дәрежелерди биринен есепланады. Әспресе ол көркем сөз-
шөбериниң дәстінде сөз образдылығын дәрететүғын үлкен мә-
нине.

Антонимдер

Хәзирги қарақалпақ тілінің лексикалық системасында сөздің
құрылысы бойынша хәр түрлі мәніси жағынан бір-бирине қара-
ма-қарсы сөздердин де топары бар: *үзін-келте, арық-саял,*
узақ-жақын, бағыр-қорқақ, жоқары-төмен, дос-бұйсан, келіңіз
кетіңіз, бар-жоқ т. б.

Бұндай сөзлик құрылысы бойынша хәр түрлі мәнілик жақ-
тан бір-бирине қарама-қарсы сөздер *антонимдер*¹ деп аталады.
Антонимдер де қарақалпақ тілінде омоним, синоним сөздерге
ұсап, тілдің лексикасында сөздердин белгилі бір топары құ-
рап тұрады. Соны менен бирге омоним хәм синонимдерден түр-
тамырынан басқаша. Егер омоним сөзлері формасы жағынан
бирдей, ырақ мәніси хәр қылды (*жас жігіт, жас шылты*), сино-
нимдер айтылуы бойынша хәр түрлі мәнілері бирдей, ал анто-
нимдер жақын сөздер болса (*сүйлей, сөзсәл имарайды*), ал анто-
нимдер формасы бойынша тек хәр түрлі болып ғана қоймастан
бір-бирине биротала қарсы келетүғын сөздерден нбарат. Мысалы:

1. Жақсыдан үйрен,
Жаманнан жігірен
(*нақсәл*).

2. Бұл жолда парық емес көп лепен азып,
Есн Дослардыңдай құрарсаң базып.

(*Н. Юсупов, «Аббас шайырта Украинадан хат*

¹ Антоним — претинг ant i (нарсә), олутпа (ат атама) Деген сөздер
нең келіп шыққан.

3. Жәнім бағам, мен енді көртайдым. Бир ағым жерде
бир ағым гөрге, өңір алдынан жақсы көрген бағамды — сени
көргім келсең (Ш. Н. Толстой, «Кавказ тұтқыны»).

Бұл мысалдардағы бір-бирине мәніси жағынан қарама-қарсы
келетүғын сөздер мыналар: *жақсыдан-жаманнан, үйрен-жігірен,*
жерде-гөрге, көп-аз.

Антонимдерди анықтауда биз олардың мәнілері арасындағы
қатнастың сылығын қарауымыз керек. Көпшілік жағдайларда
ұсы мәнілер арасындағы қатнасқа қарай *айтар-айтпас, дәмел-
дәмес* ұсаған еңуайы түрдегі сөздердин қарсы мәніне өзгері-
сін антонимиялық құбылыс деп анықтаулар ұшырасады. Әлбет-
те антонимдерди биз сөздердин бундай еңуайы түрдегі болым-
сы мәні туудырылуын қосымталар менен өзгеріс жағдайынан
емес, ал хәр қылды түбірге нисе болған сөздердин өзіндегі қа-
рама-қарсы мәнілен ізлейміз керек. Мәселен, *ақылды-ақылсыз*
дәрінің қосылуы арқалы бирінде заттың бір белгисиниң бар-
лығы, ал екінчисинде сол белгисиниң жоқлығы тусинилип тұр.
Бұнын бәри де тек ғана қосымталарға байланысы болған мәні-
лік өзгерістен нбарат. Ал егди ақылды-ақмақ десек, онда хәр
түрлі түбірлерге нисе болған сөздердин қарама-қарсы мәнінде
екенлігін көреміз.

Биз ұсындыай хәр түрлі түбірлерге нисе болған қарама-қарсы
мәнілі сөздерди ғана *лексикалық антонимдер* деп таныуымыз
керек.

Антонимдер хәр түрлі сөз шакәтларынан, мәселен, атлық-
лардан, келбетликтерден, рәушмилерден, феилдерден т. б. болып
келеді. Мысалы: *түн-күн, дос-лушпан, жақсылық-жаманлық, бас-
ай-ағайлықтардан*), *ақ-қара, арзан-қыбат, жууан-жинишк, қат-
ты-бос, үлкен-киши (келбетликтерден), жоқары-төмен, алға-арт-
қа, өсте-төз (рәушмилерден), сұлыты-жылыты, босаты-қалай-
ты, ашы-жабы* (феилдерден) пайда болған антонимдерден
нбарат.

Хәзирги заман қарақалпақ тілінде мәніси жағынан бір-би-
рине қарама-қарсы келетүғын сөздердин бір неше түрлерин кө-
байларды қурайды:

1. Заттың сапесын билдиретүғын сөзлер арқалы: *ашшы-луш-
ш, жақсы-жаман, қатты-бос, нық-көмпіс, шрас-өтприк, әзіз-
мақты*, т. б.

Көпшілік жағдайларда заттың сапасын билдиретүғын ұсын-
дай антонимдер затлық-белгилік мәнінде қолданылады. Мысалы:

1. Жақсы сөзнен белгилі,
Жаманларды шың сүйкеймен.
(Өгеш, «Сүйкеймен»).

2. Алшы менеп душынны татқан бигер
(нақыл)

3. Мақтайыңнан арып тер,
Жағсы, жаманды сынап көр.
(Бердіас, «Бадам»)

2. Заттың я құбылыстың түрін-түсін, үлкен-кішілігін бил
диретұғын сөзлер арқалы. Мысалы:

1. Аң қара қаңпар бәрі де,
Озымның қаным, өз жаным.
(И. Юсупов, «Шыбығы сынса шынардығы»)

2. Мәнзін ұзың, омир қысқа
(Сәлім Бирейнхан).

3. Мендей сорғы дәрті көп, бахты аз,
Шайырдың ойрызғын көз бөнен көрдім.
(Әжнанияз, «Көрдім»).

4. Күрттей тайға диндей молда
(нақыл).

3. Уақытқа, мезгілге, маусымге байланысқан сөздер арқалы антонимдік жұбайлар жасалады. Мысалы: күн-түн, ерте-кеш, жаз-қыс, ағанда-кеште, түнде-күндіз, хазір-бұрын, т. б. Мезгілді, маусымды аңлатыушы сөздер көркем шығармала да кеңейген манисінде де антонимдер болып қала берсін. Мысалы:

1. Жипітпегі резер қыс пенен аяң,
Астында ербей ат, еліңнде бозың.
(Әжнанияз, «Бардыр»).

2. Өйткені ете топ жердің,
Қыс қашпап тұр, жаз емес.

3. Бұрқаме қыс болды, келместен бір жаз.
(Әжнанияз, «Көрдім»)
(И. Юсупов, «Шыбығы сынса шынардығы»)

Бұл жерде бірінші мысалымыздағы қыс, азы, деген сөздер өзгерінің тийкары манисерінде яғни маусымды билдиретұғын мәніде қолланылып өз-ара антонимдік жұбайларды пайда стип тұрған болса, екінші хәм үшінші мысалларда қыс хәм жаз деген сөздер ондай мәнінде антонимдік жұбай емес. Бұнда қыс хәм жаз деген сөздерді қоллануы арқалы езуицилик хәм азал-дық хәққында гәп елгінше отыр.

Демек, бұл жерде ауысқан манисіндегі қыс хәм жаз сөздерінің антонимдік жұбайы пайда болып отыр деген сөз.
4. Турмыста адамлар арасындағы қатнастың сыпайына, тұрмыс жағдайына байланысқан пайда болған сөздер арқалы: дос-душпан, мүсәлір-жауыз, жарым-бай, ай-тоқ, т. б.

1. Достың болар өлгенінше мадесті,
Душпаның зардабын көз бөнен көрдім.
(Әжнанияз, «Көрдім»).

2. Биреулер аш болды, биреу тоқ болды,
Усылардың бәрі ойықпаған болар.
(Өтеш, «Болаар»).

3. Заттың я құбылыстың белгилі бір тәрсіпін көрсететұғын сөздер арқалы: басы-алғы, басы-соңы, иші-сырты, оңы-терсі, оңы-солы, т. б.

1. Қыбысқ Порқан атау сені жау алды,
Басы күтте, соңы қашқан, Бозатау.
(Әжнанияз, «Бозатау»).

2. Создырместен жақындалды,
Соз қолында пашаны бар,
Оң қолында екі жүзін,
Жауыздан алмас қанжар.

3. Иші түтін, сырты түтін
(нақыл).
(С. Бекназаров, «Таяқ»)

4. Ол пақыр да алдына тартса, артына жетпей, өз күнін зорға көрпін кетті (И. Дәукәріев, «Батылғы жидісет»).

6. Хәрекетті аңлататұғын сөздер арқалы да антонимдік жұбайлар жасалады. Мысалы:

1. Ноңырағқа айланғып төлді қарағы,
Душпан жыған, достар күле баслады.
(А. Мұсаев, «Бола баслады»).

2. Кел демек бар, кет демек жоқ (исем).

Карақалпақ тилинде теппара ҳаракетти аңлатуғын сөзлердин заттын белгисини билдиретуғын сөзлер менен антонимлик қатарди курайтуғын жағдайлары да ушырасып қалады.

7. Антонимлик жубайлар заттын я кубылыстын мүғларын аңлататуғын көп-аз, орта-тоғи, жуи-тақ, егиз-жалқы, егиз-тоқ усаған, сондай-ақ бар-жоқ сөзлеринен де жасалады.

1. Жоқ елим, бар болдым, қамалға келдим, Орсид атлар минин дәуремар сұрды

(Әжинияз, «Бозайла»).

2. Баршеси еки добазы, Қайғы болмас көби, азы

(Өгеш, «Шеркемде»).

3. Туўын түр халдым күресаттар, Биреу егна, биреу тақтын.

(А. Добылов, «Парахатшылық сағаталық»).

Бұл сөзлер затлық мәнине қолданылып та антонимлик қатарды курауы мүмкин. Мысалы:

Бар менен жоқлықты көрген жиптесең,

(А. Мурсаев, «Орасбай»).

8. Заттын я кубылыстын туўқан жағдайын, орнын, бағытын көрсетуғын сөзлерден: жоқары-төмен, балент-нас, алғадарлық, баспа-шүйеиме, т. б.

Жеке-жеке қолданылатуғын антоним сөзлери гейде жүп сөзлер түрінде де ушырасады. Бундай жағдайда, әлбетте, жүп сөздин компонентлери жыйналып бир мәнни аңлатып турады. Соңай да сол жеке компонентлер арасындағы қарама-қарсы мәнни сезилип турады. Мысалы:

1. Таар турған фары — жасым, Бирлескен ел бизни Уған.

(С. Нуржамбетов, «Бизни Уған»).

2. Ақшамы — күндиз барлық тил, Сайрап турған санасы бар.

(А. Добылов, «Парахатшылық сағаталық»).

Антонимлер сөзлердин тек әйтеуір ғана мәниси жағынан қарсы келіуининини болып қалмастан, сонын менен бирге тиядиди ушулдың айрықшалығынын, өткірлик тасирлигинини бир тәрипини де болып есанланады. Сонықтан да олар айтылайын деген ой пиярдин иқшамлы түсининини тәмийин етуге себепши болатуғын тасни ретинде нақыл-мақалларда, сондай-ақ поэтикалық боянлағдарда жүде жийи қолданылады.

Көркем әдебиятта антонимлер антигеза ушын пайдаланылады. Мысалы:

1. Мәзлин узақ, өмир қысқа (Буревикя).

Мендеи сорпы дәрти көп, бахта аз.

(Әжинияз «Керде»).

2. Белеуге жүуғырыс, буўданға жүрис, Ябыға қым жортыға құйрық жап керек.

(Әжинияз, «Керек»).

Бұл мысаллардағы узақ-қысқа, көп-аз, жүуғырыс-жүрис деген антонимлер допқалық жақтан мәниси бир-бирини қарама-қарсы болған түсиниктерди салыстыруу ушын пайдаланылып антигезаны пайда стип отыр.

Антонимлерди антигеза ушын пайдалануу жағдайларын қарақалпақ классикалеринын шығармаларында, сондай-ақ хазирги карақалпақ поэзияы ўқилдеринини шығармаларында да жийи ушыратуўға болады.

Қарақалпақ әдебияты шығармаларында антонимлерди суўретлеу курауы ретинде услуўлық жобада қолланыу оғанда жеке сьпатқа ие. Бунда әлбетте авторлар тәрепиннен бир затқа байланысты қарама-қарсы мәнилер де, түрли затларға, кубылыслар арасындағы қарама-қарсы мәнилер де көзде тутылады.

Бир затқа, кубылысқа, ўақыға байланысты сөз шеберлери онын унамлы хэм унамсыз жақларын, мөлшерини салыстырады, оған сол көз-қарастан баға береди. Мысалы:

1. Бир бийден ала тай да, Қула тай да туўады. Бир елаттан бай да, жарлы да шығады. Хәмме тен болса, ишкери, тысқары болып Хиўа екиге бөлине ме? (К. Сүлтанов, «Әжинияз»).

2. Арал теңизин аз билген, тында, көп билген, үйрет. Сен жүрген ашық теңизде биз де жүргенбиз (Ө. Айжанов «Арал қушағында»).

3. Жыласам, жұбаттым, күлсем, күўандым, Аппақ сүтлериннен ембим де, қандым

(Т. Жумикмуратов, «Ана»).

жасан үлкендер тууралы сөз өткөндө, еккинчи аламга Морзобек кайнага, Тауықбек кайнага, Тутықбек кайнага деп те өзүмше еккинчи ат пенен атап келген.

Сондай-ак адамдар эле медицинанын рауажланбаган уақытында ауырыуы ылдыйла халсыздыктын салдарынан онан коркун, гейлара ауырыуларын атын тиккелей атамастан, баскаша атаган. Мәселен, хэзирги медицинада жаман кеселди (проказа) *анадай ауырыу* деп келген.

«Көз тийсең» деген түсиникке байланышы бир нерсени туура айтыудан коркун, оны буруп, еккинчи сөз бенен айтуугун болган. Мәселен, бирей уулы болганда, еккинчи бирей келип: «Неин болды?»— деп сураса, ол отан уулы болды десем көз тийеме деп коркун, «*туурамайдм болдык*» деп жууан кайгарам. Согай етип, табу сөзлери гейлара надурис түсиниктер, үрп-адеттер тийкарында пайда болган сөзлөрдөн небарат.

Көпшилик жагдайларда тилде кандай да болмасын бир затты я кубылысты, сондай-ак хэркестти туурадан-туура айтастан, оны сыпайлык пенен я жұмсартын, еккинчи бир сөзлөр аркалы билдиретүгүн орундарды көрөмиз. Мәселен, өлдн деген сөздн орунына еккинчи биринде кайтыс болды, жан талсырды, ол дуньяга жанеп кетти деген сөз днэбөкдери пайдаланылды. Сондай-ак, ашыуанда дсүднн орунына кызба, астегилик пенен өкпегеме дсүднн орунына ксүлннкс дсглмсин деп те айта береди. Усындай заттын я кубылыстын, сондай-ак хэркесттин туурадан-туура аталмастан, жұмсартылып, сыпайы түрдө еккинчи сөз я сөзлөр менен айтылууы *эвфемизм* деп аталады.

Эвфемизмдер бир сөздн еккинчи сөз аркалы манлик жақтан жұмсартып, сыпайы түрдө берилден келип шыккан сөзлөр болууына байланысты олар көркем шыгармалар лексикасынын семантикалык тесирлигинн дөрепүдө өз орнына ийе. Эвфемизмдер аркалы авторлык текстте де, қахарманлар тилинде де пикир-образдылыгы пайда болады. Мәселен, *тууыу* сөз—туура манисинде усаубайык жақтап улууама бийтөреп сөз: *Ана кеше тууды*. Халык тилинде онын сыпайы, экспрессив айырыкшалыкка ийе *жас босанды*, *көз жарды* усаган түрлери де бар. Булар тек адам-та байланысты гана айтылады. Күнделикли пикир алгысууда *Ана кеше көз жарды*, *ана кеше жас босанды* деп қоллана беремиз. Манглик жақтан *көз жарды*, *жас босанды* сөзлеринде оғалда сезилерди дәрежеде экспрессив өзгөшөлнк бар. Бул эвфемизациялык усау аркалы пайда болган көпшилик сөзлөртн. Эвфемизмдердин мине усы манглик тәрепн көркем шыгарманын тилинин образдылыгын пайда етуге жардам ете алады. Сонлықтан сөз шеберлери шыгарманын лексикасына эвфемизмдерди тәялп өндиритүге айырыкша әүмийет береди.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ТАРИХЫ

ШЫҒЫСЫ БОЙЫНША ҚУРАМЫ

Сөзлик курам хэм онын рауажланыуы

Күнделикли пикир алгысуу жагдайында пайдаланылатын киятырган сөзлөрдн жылынагы *сөзлик курамы* курайды. Ол тилдин байлыгын көрсетеди.

Қарақалпак тилинн сөзлик курамы бир неше тарийхый дәуірлерди басынан кеширди хэм сол дәуірлер дәуамында толып атырган өзгерислерге ушырады. Онда қарақалпак халқынын тарийхы, өткен хэм хэзирги дәуиринн толық көрниси көрinedи.

Сөзлик курам халқында сөз өткенде хәттеки В. К. Фаворин оны мынадай деп жүдә дурис бағалайды: «Сөзлик курамда бизнн барлық билиминиз, ойымыз, пикиримиз, түсингимиз, бизнн барлық қабыл өткен сезимдеримиз, эмоциямыз, қайғы-қуанышымыз көрinedи».

Хэзирги заман қарақалпак тилинн сөзлик курамы да мине усындай сыпатқа ийе.

Тилдин сөзлик курамы халықтың экономикалык, мәдени хэм синей турмысынн өзгеритү хэм рауажланыуы менен тиккелей байланыста болатүгнлығы белгитн. Усаган байланысты тилдин ишки рауажтаныуы нызамдары арқаны ишки хэм сыртқы дереклер тийкарында жана түсиниклерди анататүгнн жана сөзлөр сөзлик курамға енип, ал турмыс қажетлигиннен айрылган түсиниклерди билдиретүгнн сөзлөр гөнерип, гейларалары хәттеки сөзлик курамнан шығып қалып та отырады.

Қарақалпак тилн, тийкарынан алғанда, мине усындай сөзлөрдн есабынан өзинн сөзлик курамын рауажландырып киятыр. Мәселен, *өндирис*, *курумыс*, *баслама*, *кархана*, *талқымай*, *саналт*, *миннеткеме*, *үндеу*, *бағдарлама*, усаган сөзлер қарақалпак тилинн лексикасына сонғы жыллар ишинде жанадан кирген сөзлөр болып табылады. Ал *түсе*, *шарык*, *хәйкел*, *үлкен*, *арбек*, *банды*, *оуз* усаган сөзлөр гөнерген сөзлөр.

Хэзирги қарақалпак тилинн лексикасы турмыстык барлық тәреплерин өз ишине алатүгнн бай сөзлик фэзиндеден туралы. Ол тилдин ишки рауажланыуы нызамдарына сыйкес сөзднн пайда болыуы, жасалыуы усындай, сондай-ак басқа халықтар менен қатнаса нәтижесинде сөз ауымын арқаты кенейтип, жетилгисип киятыр. Мәселен, *бас* деген сөзднн қосымта қосыуы усында арқалы *баслык*, *басшы*, *басшылык*, *баслама*, *баслайыш*, *баслайыш*, *басқарма*, *ис* деген сөзден *ислеу*, *искер* усаган еккинчи бир жаны сөзлөр пайда болган. Ал *жигит* деген сөз хэзир *халык* деген сөзднн манисинде де көшти кеткен елдн, үйднн орын манисинде де мөкән деген мәннде де қолданылады.

1. Ата журты Түркстан,
Онда да паян етеди,
Күни-түни кайналы,
Он еси айда таңшам
Күс ашыкка жеткенди.

(Жиден жырар, «Достар ел».)

2. Тарих бир мыл үш жүз отыз үшнине,
Заман хэр тарепке дене басалды,
Журт жиналды Николайдын тушына,
Хэр турал Хүкүмге көне басалды
(А. Мүрсеев, «Боюм басарды».)

Бул жерде журт деген мааниде да халык деген мааниде да жумсалып тур. Олар бир-бирине жақындалып турган омонимдер. Бул сөздин бурын тек орын деген мааниде гана колданылганлыгын көрөміз. *Турт*—огаданд жойларда сақланып қалган бинонизарди, девор таги, күрғон атоматга ва бошқалар.¹ Демек, семантикалық маани өзгерисин негизинде еки түрди сөз пайда болып отыр.

Усы жоқарыдағы сөздердин барлығы да жеке сөзлер сыпатында қарақалпақ тилинин сөзлик құрамында өз орнына ине.

Сондай-ақ, *мақсудот*, *жамийет*, *насила* ұсаған араб тилинен аўысқан сөзлер, *зергер*, *дарт*, *ұжат* ұсаған парсы тилинен аўысқан сөзлер, *класс*, *партия* ұсаған орыс тили арқалы аўысқан сөзлер қарақалпақ тилинин сөзлик құрамына қарақалпақ халқынын усы халықтар менен тарихый қатнастары негизинде дөрсен.

Енди биз қарақалпақ тилинин сөзлик құрамы тарихый шығысы бойынша қандай сөзлер топарынан туратуғындығын көрейик.

Өз сөзлик қаттам

Хэр қандай тилдин сөзлик құрамынын тийкарын көрсетуғын сөзлик қаттам сол тилдин өз сөзлери болып табылады. Олар сол халықтың пүткил раўажланыў тарихы менен бирге жасап киятырған, онын миллий өзгешешилигинин сөзлик құрамына тийкары көринисинен дерек беретуғын лексикалық бирликлердин топарынан турады. Тилдин сөзлик байлығынын дөстепки иргеси аны усы сөзлерди қаланған, онын келеси раўажланыўы да усы сөзлердин дөстетинде пайда болған.

Қарақалпақ тилинин өз сөзлик қаттам дегенде биз онын тийкары тобиятын көрсетуғын, қарақалпақлардын пүткил раўажланыў тарихы менен бирге жасап киятырған, сөзлик қаттамдағы миллий өзгешеликтеринин тийкары көринислеринен дерек беретуғын сөзлеринин жыйнағын түсиниўимиз керек. Мыкелеп, *бас*, *көз*, *күн*, *тау*, *жер*, *суу*, *ешик*, *сыйыр*, *ийт*, *бузад*, *кү*

уяныш, *жасқаш*, *жаман*, *көк*, *ал*, *бар*, *кел*, *кет*, *кеш*, *ерте*, *сен*, *ден*, *ол*, *ата*, *ана*, *кыз*, *ұл*, *бес*, *алты*, *жүз* ұсаған сөзлер сол өз сөзлик қаттамның элементлеринен ибарат.

Сөзлик құрам ички дереклер тийкарында байланда мине ұсындай өз сөзлеринин семантикалық хэм грамматикалық ұсылдар арқалы кем-кем толықтырылды, ал сыртқы дереклер тийкарында байланда, сол сөзлеринин үстине басқа тиллерден сөзлердин қосылыўы, сондай-ақ басқа тиллерден аўысқан сөзлердин тийкарында қарақалпақ тилине тән сөз жасау ұсылдары арқалы жана лексикалық бирликлердин пайда болыўы исе асалды. Сол арқалы тилдин сөзлик байлығы ұдайы кеңейип отырады.

Өз сөзлик қаттамға киретуғын сөзлерди белгиледе мына керсете де итибар бөриўимиз керек. Тилнимизде басқа тиллерден аўысқан көпшилик сөзлерден қарақалпақ тилине тән сөз жасау ұсылдары, мәселен, қосымталар қосылыўы арқалы екшини бир маанили сөзлер дөрейтуғылығы белгилли. Ал енди бундай сөзлерди өз сөзлик қаттамға киргиземиз бе ямаса қосымта қосылған сөз түбирини басқа тиллик шығысын есапка алып, аўысқан сөз деп қараймыз ба?

Көпшилик тил илмпалары бундай сөзлерди де өз сөзлик қаттамға киргизүүди макул көрели. Мәселен, орыс лексикологдарынын бири Н. М. Шанский бұл туўрады мынадай деп жазалды: Мәселен, ямшиқ, аэросани, газетий, этологик, штурмовшина, запенентировать хэм т. б. ұсыларға ұсаған сөзлерди орыс сөзлери емес, өзге тиллерден аўысқан сөзлер, өйткени құрылысында өзге тиллик түбирлер бар/ым—татар тилинен, этюд—француз тилинен, штурм—немец тилинен, цемент—латын тилинен/ деў орыда надурис болар еди»¹.

Дурсында да, бундай сөзлерди өз сөзлик қаттамның бирликсери сыпатында қаратан макул.

Қарақалпақ тилинде басқа тиллик шығысқа ине сөз түбирлеринен қарақалпақша қосымталардын жәрдеми менен дөрсен сөзлердин саны оғанда көп. Мәселен, тәжикше—парсыша шығысқа ине *пахта* сөзинен *пахташылық*, *пахталық*, *хош* сөзинен *хошаданду*, араблық шығысқа ине *сүйрет* сөзинен *сүйретлик*, *шайыр* сөзинен *шайырлық*, *хабар* сөзинен *хабарластық*, итальянлық шығысқа ине *карниз* сөзинен *карнизий* пайда болған.

Сондай-ақ шет тилден аўысқан басы бир сөзлер қарақалпақша сөзлер менен бирге жүз сөзлердин бир бөлети сыпатында да қолданылған. Мәселен, *күш-қудат*, *сой-салмақ* сөзлеринин екшини бөлети араб тилинен аўысқан, бирақ олар қарақалпақша күш, сау сөзлери менен жұптасып қолданып, пүтін бир жыйнақлаушы екшини маанилерди аңлатып тұр.

Бундай сөзлерди де өз сөзлик қаттамда қарау керек. Қарақалпақ тилинин өз сөзлик қаттамның негизин ұлыўыма түркий

¹ Н. М. Шанский. Лексикология современного русского языка. М., 1964, 70-бет.

тиллерине ортақ сөздер қурайды, өйткені қарақалпақ тили ғана алогиялық жақтан түркий тилдеринин қатарына киреди. Сондықтан да бұл топарды қурайтуғын тилдердин лексикасында ұлыўма ортақлықтың, уасалықтың болуы нызамды нерсе. Бурын бир түркий тил болған ҳазирги өзбек, казак, қырғыз, қарақалпақ, уйғыр, азербайжан, түркмен, ноғай, татар, башқурт чунан, якут, т. б. тиллер, әбетте, өз алдынна айырым тил болып бегинни шыққанда, олардын ҳар қайсысының лексикасында сол тилдердин барлығы үшін бирдей ортақ сөзлер болды. Мине уақ ортақ сөзлер ҳар бир тилдин өзинин тарихый дәуирлер даўамында раўажланыўының барысында айырым фонетикалық өзгерислерге ушырағаны болмаса, тийкарынан туикималки тийкарары сақлан қалғаны керемиз.

Қарақалпақ тили лексикасында ұлыўма түркий топарды тиллер үшін ортақ, фонетикалық жақтан гейлара өзгерислерге ушыратып менен де негизн бир сөзлер бар.

Ҳазирги қарақалпақ әдеби тилинин лексикасында ұлыўма түркий тиллер үшін ортақ өзлик қатламның тийкарын қурайтуғын сөзлердин мындай түрлерин ушыратуўға болады:

1. Миннет етиў қуралдарының атын көрсететуғын сөзлер: *балта, орақ, балға, тас*, т. б.
2. Адамның дене мүшелеринин атын көрсететуғын сөзлер: *бас, қол, көз, қудак, мұрын*, т. б.
3. Дән егинлерин ҳәм жемистердин атлары: *бұбдай, арпа тары, жүгерин, ерик, алма, қаўын, гарбиз, жемис*, т. б.
4. Қуслардын, курт-қумдықалардын атлары, *қус, тайық, гарға, ашық, үйрек, жылды, шаян*, т. б.
5. Хайўанлардын атларын көрсететуғын сөзлер: *сайыр, қой, қозы, бұсаў, ешкі, ат, түйки, ийт, койшық*, т. б.
6. Табият заттары менен кубылысларын көрсететуғын сөзлер: *ай, күн, ағаш, таў, жер, сүй, қар, көл, түн, қаўын*, т. б.
7. Жер асты байлықлары: *алтын, сүнис, темир, шойын*, т. б.
8. Адамның сезимлерине байланысты сөзлер: *мун, қудаянық сүйиниш, кейид шыў*, т. б.
9. Заттын санасын, кәсипин, түрпн билдиретуғын сөзлер: *ала, қара, сары, жүржак, жүрдик, көк, жақсы, жаман*, т. б.
10. Хәрекетти аңлататуғын сөзлер: *күт, күл, көр, клир, бар, кел, кет, отыр, тур, жат*, т. б.
11. Уақыттық белгине байланысты қолданылатуғын сөзлер: *ерте, кеш, кейин*, т. б.
12. Заттын ямаса кубылыстың санын билдиретуғын сөзлер: *бир, еки, үш, төрт, бес, алты, жети, сегиз, тоғыз, он, жиғирмә отыз, қырық, есүү, алыс, жүз*, т. б.
13. Алмасиқ сөзлер: *мен, сен, ол, биз, ким, не, қандай, қанши*, т. б.
14. Жынысты ҳәм туўмақалық қатнастарға байланысты сөзлер: *ата, ана, қыз, ұл, сиқал*, т. б.

15. Соның менен бирге қарақалпақ тилинин лексикасында ұлыўма түркий тиллерине ортақ көмекшилик хызмет ақарыўшы сөзлер де, талмақ сөзлер де ушырасады. Мысалы: *менен, ақ, үш*, т. б.

Усы жоқарыда атап көрсетилген сөзлердин барлығының да негизн бар. Солай да олар ҳар тилдин өзинин фонетикалық ҳәм грамматикалық нызамларының талабында, басқа тиллер менен салыстырып қарағандағы айырықша өзгешелигине сәйкес ҳар тил де ҳар түрди ямаса уқсас айтылады. Мәселен, төмендеги сөзлердин қарақалпақ, татар, ноғай, башқурт, түркмен, қырғыз, өзбек, казак тилдеринде қалай экенлигин қарайық:

Қарақалпақ тилинде	Татар тилинде	Башқурт тилинде	Ноғай тилинде
бес	биш	биш	бес
ерте	иртэ	иртэ	эрте
қуаныш	қуаныч	қуаныс	эрте
сүйиниш	сөйенеч	һейенес	қуаныч
жүз	һөз	һөз	сүйиниш
менен	минен	менен	һөз
мен	мен	мен	мен
түркмен тилинде	қырғыз тилинде	өзбек тилинде	казак тилинде
баш	беш	беш	бес
ир	эрте	эрте	эрте
түванч	қуаныч	қуванч	эрте
бегенч	сүйлүч	сөвинч	қуаныш
жүз	жүз	һөз	сүйиниш
билен	менен	билен	жүз
			мен

Бұл мысалдардағы сөзлер өзлеринин фонетикалық құрылысын жағынан бир тилде екннши бир тилдегиси менен сәйкес кетип қалса, үшінши биреунде басқашатаў, төртинчисинде оннан да басқашарақ құрылысқа ийе болып тұр. Айтайық қарақалпақ, ноғай, казак тилдеринде *бес* дегинсе, татар хәм башқурт тилдеринде *биш* деп айтылады. Сондай-ақ, қарақалпақ, казак тилдеринде *ерте* дегинсе, татар хәм башқурт тилдеринде *ирте*, ноғай хәм қырғыз тилдеринде *эрте* болса, өзбек хәм түркмен тилдеринде оннан да басқашатаў—*эрте ир* болып есинип тұр. Түркий тилдерге ортақ сөзлер түрк уяға жататуғын ҳар тилдин өзине тән нызамларына сәйкес солайыша қалыптескен.

Биз жоқарыда кетипди өткен мысалдарымызда ұлыўма түркий тилдерге ортақ сөзлердин айырым тилдердин хәр қыйлы фонетикалық өзгешелерин көрдик. Мине усы фонетикалық өзгешелердин анаў я мнаў тилдеги ортақ сөзлерди бир-бирин теренлерин айтып кетейик.

Арғы төркіни бір базы бір сөздерге бір тилде ж сеснен баспаны тэн болса, екіншісінде й сеснен баспаны тэн болып келеди, биреүинде к сеснен басланса, тағы биреүинде г сеснен басланды. Мысалы:

казак тилинде	каракалпак тилинде	өзбек тилинде	түркмен тилинде	қыргыз тилинде	башкурт тилинде	ногай тилинде
жаксы жүрек кел	жакшы жүрек кел	якши жүрек кел	ягши жүрек кел	жакшы жүрек кел	яшма керек кел	яхшы юрек кел

Бундай өзгерістер сөздің ортасында хәм ақырында бір тилде с еси келсе, екіншісінде онык ш болуында да көринеді. Мәселен, жоқарыда келтирилген жаксы деген сөз каракалпак, казак тилдеринде с менен айтылса, өзбек, түркмен, кыргыз, башкурт хәм ногай тилдеринде ш ескитилип түр. Ал енди каракалпак, казак тилдеринде тас түринде с сеси ескитилсе, кыргыз, өзбек, башкурт, татар тилдеринде с орнында ш ескитиледи.

Түркий тилдерге ортақ сөздер хәр тилде курамындағы да ұсылы сеслердиң аумасып келінуі арқалы да айырмашалыққа ийе. Мәселен, бір тилде кет /е/ түринде ушырса, екіншісінде кит /и/, бір тилде бар /а/ болса, екінши биреүинде бор (о), үшіншісінде пыр /ы/, т. б.

Мысалы:

	Азербайжан	Алтай	Башкурт	Казак	Каракалпак	Кыргыз	Кумык	Ногай	Татар
бар	бар	бар	бар	бар	бар	бар	бар	бар	бар
кет	кет	кет	кет	кет	кет	кет	кет	кет	кет
Тува	бар/пар/	ват	Түрк	бар	бар	бар	бар	бар	бар
Түрк	ват	Түркмен	Өзбек	Уйғыр	Хакас	Чуваш	Шор	Якут	Якут
Түрк	бар	бар	бар	бар	бар	бар	бар	бар	бар
Түркмен	бар	бар	бар	бар	бар	бар	бар	бар	бар
Өзбек	бар	бар	бар	бар	бар	бар	бар	бар	бар
Уйғыр	бар	бар	бар	бар	бар	бар	бар	бар	бар
Хакас	бар	бар	бар	бар	бар	бар	бар	бар	бар
Чуваш	бар	бар	бар	бар	бар	бар	бар	бар	бар
Шор	бар	бар	бар	бар	бар	бар	бар	бар	бар
Якут	бар	бар	бар	бар	бар	бар	бар	бар	бар

Улыўма түркий тилдерге ортақ сөздердиң фонетикалық курамы жағынан жеке тилдерде хәр түрлі болып ушырасуында буннан басқа да айырмашалықтарды көрүүге болады. Булардың барлығы да бір уядан таралған ұсы тилдердиң асирлер бойы раўажтаныуының барысын да пайда болған өзгерістерде ибарат.

1. Бул мысал Э. Р. Тенишевтың «Түрк тилдеринде деген майнетинен алынды Караная: теориских языков, М., 1961, 236-бет.

«Түрк тилдеринде хәркет феинлерге Со «Историческое развитие лексико

Каракалпак тилинин лексикасында улыўма түркий тилдерге ортақ сөздер ұсы тилдердеги ортақ мәнилерин дерлік сақтаған халында қолданылып киятырғанығын көреміз. Ал ортақ сөзлердиң базы биреүлеринин түркий тилдердиң гейрияларында денси жағынан басқаша болып келетүғынылығы да ушырасалды. Мәселен, қыз деген сөз барлық түркий тилдерде каракалпак тилиндеги мәнісінде қолланылса, тува тилинде *урашым* деген мәнини айлатады! Сондай-ақ жазық деген сөз алтай, казак, кыргыз, татар, башкурт, түркмен тилдеринде каракалпак тилиндеги айып, гүна деген мәнісінде қолланылса, азербайжан, кумык, ногай тилдеринде *бийшара*, *бахытсиз*, *сорам* деген мәниде келеди.²

Каракалпак тилин морфологиялық жақтан жалғамалы тилдердин қатарына киреди. Жалғамалы ұсыл тек гена каракалпак тилине емес, барлық түркий уялас тилдерге тән. Сонлықтан да түркий тилдерге ортақ сөздердин морфологиялық жақтан өзгеріинде де улыўмалық бар. Мәселен, олардың формасының өзгеріуи ұшын сөз түбирлерине белгиди қосымталар жалғанады: *жүзимилик*, *жүзимиликте*; *балалық*, *балалықтан*; *балалық*, *балалықтан*; *басшылық*, *басшылықта*; т. б.

Бул жерлерде сөз түрлендіріуши хәм сөз дәретінуши хызметти атқарып тұрған қосымталар басқа түркий тилдерде де ушырасалды. Бірақ олар хәр тилдин өзинин жеке айырмашалығына қарай хәр түрлі фонетикалық курылысқа хәм вариантларға ийе. Мәселен, *балалық*, *балалар* деген сөздердеги *-лык*, *-лар* деген қосымталар ногай тилинде *-тық/-лик*, *-лар/-лер* түринде ушыраса, өзбек тилинде *-лык*, *-лар* түринде, ал казак тилинде *-лық/-лик* *-дық/-дик* */Тық/-тық*, *-лар/-лер/ -дар/-дер/ -тар/-тер* түринде ушырасалды.

Бундай уясынқтарды ортақ сөздердин морфологиялық жақтан өзгеріуиндеги уясылықтар ретинде белгилеп өтуу менен бир қатарда, оларды улыўма түркий тилдердин грамматикалық курылысындағы уясылықтар деп қараймыз.

Міне булардың барлығы да хазіргі заман каракалпак әдебий тилинин лексикасындағы түркий тилдер ұшын ортақ сөздердин өлеули төрепелери болып есепләнәди.

Улыўма түркий тилдер ұшын ортақ сөздер каракалпак тилиниң сөзлик қорынан орын алып, сөзлик курамды раўажландырыўда өзинин тийкарығы хызметин атқарып киятыр. Олар өзлеринин тарихый келип шығуы жағынан да, күнделікли турмыста кел хәм жедел қолданылыуы жағынан да хазіргі заман қарақалпак әдебий тилинин лексикасындағы өзлик қатламның тийкары топарын курайды.

1. Л. А. Покровская. Термины ролста, сб. «Историческое развитие лексика түркий языков», М., 1961, 17-18-бетлер.

2. Ф. Г. Исхаков. Наблюдения по лексике, сб. «Историческое развитие лексика түркий языков», М., 1961, 198-199-бетлер.

Түркий хэм монгол тиллерине ортақ сөздер.

Түркий тилдер менен монгол тилдерин генетологиялық жақтан алып қарағанда тууыс тилдерден есатланады. Өйткені олар бұл тилдердин дәстепки тийкары болған алтай тил-тйикарынның тарихий раўажлануы нәтижесинде уауыма түркий хэм уауыма монгол тиллеринен келип шыққан топарлардан ибарет. Сондықтан да түркий тилдер менен монгол тиллериниң лексикасында ортақ сөзлердин болуы заңды нәрсес. Түркий тиллердин лексикасындағы бундай сөз қатламларын профессор Н. А. Васкаков түркий тилдер лексикасынын ески қатламы деп атаиды.

Хазирги заман қарақалпақ тилинин лексикасында ушырасатуғын түркий хэм монгол тилдері үшін ортақ сөздерге мына төмендегилерди жаққарыуға болады: *ата, ая, бала, бой, дана, дождыра, ем, енби, ең, аид, айдақ, жыл, жара, жүрек жемиш өт, булақ, досаға, алтық, қарау, төлей, табак, сақал, лүтти, жылаң, маңдай, маңса, жық, саң, сары, ас, т. б.*

Көпшилик тил илмпаздары ұсындай түркий хэм монгол тилдері үшін ортақ сөздерди өз ретесинде бұл тилдердин генетикалық жақын тилдер екенлигин дәлгилейтуғын тилдеги көрнинислер деп есалаиды.

Қарақалпақ тилинин лексикасындағы түркий тилдер менен монгол тиллерине ортақ сөздер қолланылуы жағынан алып қарағанда дерлик өзгеристорге ие емес. Солай да бирди-ярым көзге түсетуғын айырқыштықтар да ушырасып қалады. Мәселен, монгол тиллеринде *аяқ, сөрбетей* деген сөздер жеке түринде қолланыла алатуғын болса, қарақалпақ тилинде олар өз алдына жеке менши сөздер сыпатында қолланылмаиды. Олар тек *қуаған-аяқ, ербегей-сөрбетей* деген жұп сөзлердин құрамында ғана келетек хэм биринши бөлеккелери менен биринип барып, жыйнақлаушы бир мани адалады.

Бундай ортақ сөздер хәр тилдин өзиниң айырқыпалықтарына сәйкес фонетикалық жақтан бираз өзгешетикке ие. Мәселен, ортақ сөзлердин монгол тиллериндеги түри менен қарақалпақ тилдиндеги түрин салыстырып қарасақ, олардын көпшилигиниң фонетикалық құрамы жағынан айырқылатуғындығын көрсеміз:

монгол тиллеринде	қарақалпақ тилинде
ізтке	жүрек
аятқа	аяқ
жиме	жемиш
айау	ала
босго	босаға
сабан	сабын
аха	аға

1 Н. А. Васкаков. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. Сб. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», IV, лексика, М., 1962, 69-бет.

Монгол тиллеринен соңғы дәуірлерде де сөздер ауысқан. Басқа түркий тиллеринде ушырасаиптуғын, тек монгол тиллеринде қа ие бирди-ярым сөздер сол соңғы дәуірлердин нәтижеси болуы керек.

Араб тилинен ауысқан сөздер

Хазирги заман қарақалпақ тилинин сөзлик құрамынын белгилі бір бөлегин араб тилинен ауысқан сөздер құрайды. Араб тилинен сөз ауысуы тийкарынан араблардын Орта Азиниң жаулап алуы жылтарынан басланды. Усы уақыттан басып түркий тилдерге араб тилди бирликелери дәре баслады. Орта Азияда ислам диниши еп жайлуы. Араб мәдениетиниң тасир етуі араб тилинен сөз ауысуы кубылысына себепши болды. Усыған байланысызирги заман қарақалпақ тилинин лексикасындағы анау я мынау дәу уақытын көрсетуі қиын.

Араб тилинен келип кирген сөздер қарақалпақ тилинин лексикасына ауызекі хэм жазба түрде қолсы халықтарды тиллері аралық, сондай-ақ тикелей ауысты. Олар сөзлик хордан орын алды. Мәселен, *қалам, әдебият, милдет, мүддет* ұсаған сөздер түпкилікки сөзлердей жетелікке ие. Бундай ұсаған сөздер тилинен кирген сөздер екенлиги күнделікки турмыста қолланылау жағдайында хеп қандай сезілмейди.

Араб тилинен айырым сөзлердин хэм терминлердин ауысуы кубылысы динниң халық көпшилигиниң турмысына оғда күши түрде синип кетуіне байланысты. Хазир жийи түрде көп қолланылып китырман араблық шығысқа ие сөздер хэм терминлер түпкиліктердин пайда болуы менен генерип, әумийеттен жойылатқан айырым араб сөзлери қолланылуы жекелігинен айырылып, ұсаған сөздер дерлик шығып баратыр. Мәселе, *иблис, уақий* деген ибарат.

Бундай сөздер көрکم әдебиятта сүррегенетуғын уақынын жағдайында, оны ески дәуірге тиістелигине байланысты дәуір көрнинсін беруі үшін анау я мынау қахарманниң лексикасындағы сүррегенетуғын шығармалардын бири болған Т. Кайыпбердиновтың «Қарақалпақ қызы» романында хазир дерлик қоллаңқылуы жекелігиниң жойылытып жиберген араб сөзлери айырым қахармантардын тилинде көрнеди:

1 Н. А. Васкаков. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. Сб. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», IV, лексика, М., 1962, 76-бет.

Ботшоқлар жарымдарға *уақым* жерлерди ғана белгилейдін бериў менен нектелени коймай, диний-нирамға қарын оқытуў ушын орыс мектебине адам жыйнады деген ызын-сызын тал бар.

Хазирги заман қарақалпақ тилиниң сөзлик құрамындағы араблық шығысқа ие сөзлер менен терминлер турмыстың көпшилик тараптарын өз ишине алады. Олардын бир қатары диний түсинилерге байланыслы болса, екншилерди сауда ислерине, үшншилерди илим ҳәм мәдениетке, т. б. байланыслы сөзлер болып келеди. Олар төмендегилерден ибарат: *медресе, ылым, илим, тарих, мугалим, мағалла, ҳарид, ғылм, нақа, нағыз, миладет, минбар, нақил, халиф, мақдүкүт, рух, садақа, парыз, азарейид, дуа биқир, қуран, сүннет, жин, ибали, шайтан, адуийе, ақырет, жан-аза, шман, жолай, шман, жаббар, аймийин, ҳаййан, маймыл, пикир, шикир, ғайрат, қыял, қымбат, қазы, арза, дәреже, шәршәт, ўқид, жамат, ўазир, бай, жамийет, ўатан, зүлм, ақкер, қарар, есап, мани, мектеп, мажлис, аждайл, арап, сапар, сәлем, сабыр, масақат, алмас, маржан, мысал хабар, дүқан, қалба, рахмет, несип, аманат, аўқал, ҳәмир, кўрмет, нәнес, саат, сауда, сүррет, фән, хызмет, мийнет, хат, аўқат, қаял, манзил, баде, пайда, себен, қареп, қаражат, раҳәт, өмир, дәреже, заман, т. б.*

Қарақалпақ тилинде араб тилинен аўысқан адам атлары да ұшырасады. Мысалы: *Аббас, Әлий, Хамзе, Әһийна, Асан, Әмет, Махмуд, Осман, т. б.* Сондай-ақ араб тилинде адам атын бичилер мейлутын, тек ғана әниўайы сөзлер сыпатында қолданылатуғы жағдайлары да бар. Мәселен: *Әдил, Дәўлет, Мақсет, Қурбан, Сабыр, Салық, Сапар, т. б.* Бундай жай сөзлер сыпатында да адам атлары орында да келе береди.

Араб тилинен аўысқан сөзлер, тиккарышап ағанда, атлық сөзлер болып келеди, сифтерлик келбетликтер де ұшырайды. Бұтан жоқарыда келтирип өткен сөзлердин үлүма толары дәдил бола алады. Ат басқа сөз шақатлары бойынша араб сөзлери тилимизде ұшыраса бермейди. Сонлықтан да олардың түркий тиллердеги бұл өзгешелигін көрсетип, профессор Н. А. Баскаков араб сөзлеринин аўмылуындағы елеўли белги ретинде олардың түркий тиллерде атлықлар, жеке-сифрек келбетликлер тўринде белгесетуғынын, бирдин-йрым қосарды фекиллер құрамындағы гейпара сөзлерди есаңқа алмағанда басқа атайыш сөзлердин түркий тиллер тарапынен өзлестирилмегенни белгилеп өтеди.

Сөзлердин тиккары тараптаринин бири оның манисинин келтирип, көп манлиликке ие болыўы болып есепланады. Араб тилинен аўысқан, хазирги заман қарақалпақ әдебий тилиниң сөзлик құрамында тиккары сөзлер қатарынан орын алған көпшилик сөзлер де семантикалық жақтан көп манлилик қасиетине ие. Мәселен, ғазийне деген сөз пұл ғазийнеси, пұл байлығы манисиде де, мәдени жетискенликлер, мәдени деретпелер, мәдени бай

лықтар манисинде де қолданыла береди. Кейинги манлигери бирин тилимизде жүзде жедет сыпатқа ие, ал алдыңғы маниси ондай емес, көбинесе халық деретпесин шығармаларында жийн ұшырасады.

Сонин менен бирге гейпара сөзлер араб тилиндеги маниси ҳәм оннан пүткиллей өзерип кеткен манилерде де қолданылады. Мәселен, *дүнья* деген сөз араб тилинен *адам, жақын* манисинде қабыл етилген болса, бизни тилимизде ол хазир сол маниси менен бир қатарды *жад-мүлк, байлық* деген маниде де қолданылады. *мийнет* деген сөз араб тилинен физикалық *қара мийнет, мүшкет* деген манилерде қабыл етилген болса, ол хазир халықтың сөйлеў тилиндеги сөзан жақын бұл бир *мийнет болды, қуры мийнет* деген сөз дисбеклеришеги маниси менен бир қатарда пүткиллей басқа маниде хәр бир адамның турмыс талабы манисинде көп қолданылып отыр.

Демек, араб тилинен аўысқан баян бир сөзлер қарақалпақ тилинде семантикалық жақтан бир қанша өзгерислерге ұшыраған түринде де қолданылып киятыр деген сөз.

Сөзлер бир тилден екнши тилге аўысқанда өзинин дәлелки фонетикалық құрылымын толығы менен сақтап, өзгерместен аўыса бермейди. Олардың гейпаралары түрди себеплер менен фонетикалық жақтан өзгерислерге ұшыраўы мүмкин. Қарақалпақ тилинен сөзлик құрамындағы баян бир араб сөзлери де мине сондай тиккарыда аўысқан сөзлерден есептланады. Мәселен, *адел* сөзинин араб тилиндеги формасы *адаб, жәмлекет* сөзиниң араб тилиндеги формасы *мамакет, ақырлы* сөзиниң дәслепки формасы *ахур*, т. б.

Бұл мысаллардан араб тилиндеги *адаб, жәмлекет, ахур* сөзлеринин қарақалпақ тилине аўысуында фонетикалық құрылымы жақын бир аз өзгериске ұшыратаны көринип тұр.

Сонай етип, қарақалпақ тилинде араб тилинен аўысқан сөзлер әлеўип мугларда ұшырайды. Олардың көпшилиги хазирги күнде түпкилки сөзлердей болып кеткен, күнделикли сөйлеў ҳәм жазыў тажиринбесинде аўысқан сөзлер еселити белгилейди. Көпшилик араблық шығысқа ие сөзлер турмыс мүтәжлығынан айрылыўы нәтижесинде сөзлик құрамынан шығып та қалды.

Парсыша-тәжикше сөзлер

Парсыша-тәжикше сөзлердин қарақалпақ тилине аўысуында өзинин тарихый дәрежелерине ие. Бұл туўралы Н. А. Баскаков мынадай деп жазаты: «Қарақалпақ тилиниң лексикасын бақылаўда қарақалпақ тилиниң толық маниде хазирги жасап тұрған

¹ Биз бұл жерде парсыша ҳәм тәжикше дегенин жүрген сөзлерди ұлағу-малығына тиккарылап, парсыша-тәжикше термини қолданыўда мақұл көрди.

аймағында, яғни Араб жағасында бірте-бірте қоныстаққан түркі халықтары менен бірте-бірте тілдерінің бір-біріне жақын тәсірленіп жатқанында қалыптасқанын де есапқа алып көрейік¹.

Ұсмын менен бірте-бірте тил кілиминазлары иран тиллери бирликлеринин ауысуында араблар менен парсылардын Орта Азия хэм Қазақстан аймағында үстемлик етуинин үлкен тәсири болғанын да ескертеди. Мәселен, қазақ илминазы проф. Ф. Муф-табаев қазақ жеринде араблар менен парсылардын үстемлик ету-ине байланысты олардын тилинин де қазақ тилине тәсири тийген-дигин айтady.²

Хақықаттыда да араблар менен парсылардын Орта Азия хэм Қазақстан аймағындағы тәсири, араб хэм парсы мәдениетини ең жайында парсы тиллеринен кейпара түркий тиллерге, со-ның ишинде қарақалпақ тилине де айырым сөзсир менен термин-лердин келип кирюине алып келди.

Парсы тилинен аўмысқан сөзлер де уаўыма алғанда, аўыз-еки хэм жазба түрде тилимиздин сөзлик қурамынан орын алған. Олардын қарақалпақ тилине аўмысўы тиккелей хэм қоныс халықтардын тиллери, мәселен, өзбек, түркмен тиллери арқалы кө-бирек исе асқан. Бунда, әлбетте, Октябрьге шекеми дәуирде тарқатқан әдебий тиллер сипатында қолданылған парсы хэм ески өзбек әдебий тиллеринин үлесі бар. Қарақалпақ классикалық әдебиятында сол дәуирдеги жазба әдебий тиллердин тәсиринин болыўы көркем сөз шеберлери тәрепинен өз шығармалары арқа-лы парсы тилинен тилимиздин сөзлик қурамына кейпара лексиканық бирликлердин алып келиюине себепши болды. Онын үсти-не соңғы дәуирде тәжиқ халқы менен қоныслас болыў, қарақал-пақ хэм тәжиқ халықлары арасындағы экономикалық хэм ма-доний байланыс тәжиқ хэм қарақалпақ тиллери арасындағы эконо-миканық хэм мәдениет байланыс тәжиқ хэм қарақалпақ тиллери арасындағы байланыстың раўажланыўына дерек болып отыр.

Мине бунлардын барлығы да қарақалпақ тилине нарышпа-тәжиқше сөзлердин келип кирюине себепши болды. Олардын ба-сым көпшилигинин тилимизге ерте уақытлардан баслап-ақ аўыз-сўым хэм кундәликин турмыста жиин қолданылыўы бундай сөз-лерди де сөзлик қор бирликлери дәрежесине көтерди. Бул сөзлер-дин көпшинини қарақалпақ тилинин сөз жасаў усуллары арқалы жана сөзлерди дерстийде тийкар хызметин атқарып кийтыр: *дәрт-дәртди, дәртлесий, устаз-устазлык, устазларши, мийде-мийде-лик, мийдемей, т. б.*

Дәирлиг заман қарақалпақ тилинин сөзлик қурамындағы пар-сыша-тәжиқше сөзлер қолданылыўы жағынан да, көлөми жағы-нан да араб тилинен аўмысқан сөзлер менен бир қатар туралы.

1. П. А. Васкаков. Состав лексика каракалпакского языка и структура слова. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков» VI, лексика. М., 1952, 69-69т.

2. С. Кенесбаев, Ф. Муфсаяев. Казирин қазақ тили /лексика, фонетика/, Алматы, 1952, 98-98т.

Сөзлердин бут топарышын ишинде де турмыстың көпшилик та-раўлары бойынша сөзлерди ушыратыўға болады. Олар мына-лардан ибарат: *тақта, тәрәзи, дәрт, абадан, бақар, бәлект, баха-дәрт, дана, дәруаз, кәше, бадам, бедей, түт, ийшан, нир, патша, патшалар, таза, дурьс, баха, қаруан, нақта, қарман, меш, шилт, кәсе, пизда, дарак, дәмит, бахыт, шатыр, дәрт, гәйдар, гүлбөз, дүпан, сарай, шийан, кән, қаруан, маржан, мийирман, муш, жор, надан, намаз, қышан, кәп, қараз, хат, сырнай, хой, динбар, жан, дәстан, устаз, қахарман, акар, мийе, кәр, дийхан, жань-бар, йаш, шийрин, үмйт, тақ, асар, кешир, шара, бедей, нерде, қарак, ағч, көжек, лывз, шалы, нр, шадыман, найда, гүна, ержөз, көр, хәрәиз, роза, аспан, т. б.*

Парсыша-тәжиқше сөзлер сөз шақаллары көз қарасынан алып қарғанда атық сөзлер, келбеттиклер, рәўишлер, дәнекерлер болып келеди. Жоқарыдағы сөзлер мине усындай сөз шақаллары-нал.

Хәирлиг заман қарақалпақ тилинин лексикасындағы тәжиқше-парсыша сөзлердин сол тилдер менен салыстырып қарағанда қолданылыўында бирәз айырқшалықтарды көрнуге болады. Мә-селен, парсы тиллеринде *раўан* деген сөз хәрәкет етуини деген сөз хәрәкет етуини деген мәниде қолданылады. Ал бунш тили-мизге ол сол парсы тилиндегидей жеке қолданыда алмайды, тек *ғина жолаға раўан болыў* деген сөз дәрежесини қурамында келе-ди де, *жолаға түсиў, жол жүрип кетиў* деген мәнини айлатады.

Қарақалпақ тилинде *арзыў-арман, бағ-бақша* деген жұп сөз-лер бар. Усы жұп сөзлердин биринин сыңарлары парсы тилинен кирген сөзлерден ибарат. Бирақ олар парсы тиллериндегидей дара мәнилерден аналтып, өз алдына қолданылмастан, жұп сөз-лердин қурамында ғана келеди, екинши сыңары менен биртип барып, пүтин бир мәни айлатады. Парсы тиллеринде *арзыў* деген сөз тилек, арман деген мәнини билдиреди,¹ ал бұл мәни қарақал-пақ тилинде *арзыў-арман* деген пүтин жұп сөз арқалы бериледи,² ал деген сөз парсы тилинде бағ деген мәнини билдиреди,³ ал қарақалпақ тилинде ол *бағ-бақша* деген пүтин бир жұп сөзди байта стип барып, бир мәнини айлатады.

Тилимизде *арзыўды* деген сөз де жұмсалды. Ол, әлбетте, пар-сы тиллеринен аўмысқан *арзыў* деген сөзге қарақалпақша қосым-та қосылыўынан пайда болған сөз хэм ол пүткилисй басқаша мә-ниде қолданылады. Мысалы:

Кижесини қыз-уыл, арзыўды яры,
Кимини қазы қард, кәли кутқары,
Олар болып тәлимисип арсары,
Икитлап ат атыды түсти, Бозатаў.

1/Жиница, «Бозатаў»/.

1 С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, 1951, 418-66т.
2 С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, 1951, 360-66т.
3 С. Е. Малов. Сонда, 367-66т.

Бул жерде *арыуу* деген сөз *сүйгөнү, сүйүкчүсү* деген маңа-де колданылып тур. Онын жеке колданылуусуна себепши болуп турган нерсе скинши сөздү тудулары турганга косымтасынан ибарат.

Шыгысы жагынан тараы тилдеринин лексикалык бирдиклери болуп эсептанылуусу гөйчара сөздөр каракалпак тилине аүйс-канде өздеринин дөстөпкн фонетикалык курамы өзгөртүп жиберген үхалында өткөн.

Мысалы:

парыша	каракалпакша
барыдуу	бауадуу
көр	етер
чырач	ишра
парде	нерде
караан	көрдөн
кан	кан
Татай	жабан
дөст	дөст

Көпшилик парыша-тажикке сөздөр де, араб тилинен аүйскөн сөздөр усап, базы бир түркий тиллердин лексикасында ортак сы-пакча ийе. Мәселен, *таза, арам, айд, көше, тахта, дүйшүк, майда, эбди* усаган сөздөр каракалпак тилинин де, казак тилинин де түркмөн тилинин де, кыргыз тилинин де, т. б. сөзлик курамында кы ултүма халыктык тийкары сөздөрдөн эсептанылат. Мындагы бы жақтан бул сөздөр сол тиллерде дөрдик колданылат. Би-рак бунда да ҳәр тилдин өзине тән раўажлануу маамдарына сикес базы бир мөнилик, фонетикалык хэм т. б. өзгөшөликлердин орын алатуғынтымы белгилги. Мәселен, парыша-тажикке *бау* орын каракалпак тилинде *бага*, түркмөн ти-линде *бах*, кыргыз тилинде *бад* түринде азлы көлги фонетика-лык айрықшалықлары менен қәлиплескен.

Орыс тилинен хэм орыс тили арқалы басқа тиллерден аүйскөн сөзлер.

Каракалпак тилинин лексикасында басқа тиллерден аүйскөн сөзлердин ишинде ен үлкен тонарды курайтуғын белгиги орыс тилге мен хэм орыс тили арқалы басқа тиллерден аүйскөн сөзлер мен терминлерден ибарат.

Орыс халқы менен қарақалпак халқы арасындагы байланыш бир неше жылдарды өз ишине ағалы. Сол жыллар дауамында каракалпак тилинин сөзлик курамына еки халық арасындагы қатнастың дәрежесине қарай белгилги мүлдарда сөзлер аүйсөт-отырды. Каракалпак тилине орыс сөзлери хэм орыс тили арқалы басқа Европа тилдеринен сөзлер менен терминлердин аүйсөт-осиресе соңгы дәуирде оғала жедел қубылысқа айнағалы. Қарақалпак тилинде жәмийетлик турмысқа байланыслы жаңа илгер

националтық сөзлер хэм терминлер кирип, олар халықтың күнде-ликте турмысына жедел түрде араласты. Булардын барлығы да каракалпак тилинин раўажланыуына идиөвропа тилдеринин орыс тили арқалы тосаринен пайда болды.

Орыс тилинен хэм орыс тили арқалы басқа тиллерден қара-қалпак тилине сөзлердин аүйсөлуында ултүма еки дәуир көзге түседі:

1. Октябрьге шекемги дәуир.
2. Октыбрьден кейинги дәуир.

1873-жылы Хийўаның патша әскерлери тәрәппнен жеңип алы-нууына байланысты Әмиўдәрзанын оң жағасы махан сткен қара-қалпаклар Россияға қосылды. Бул қарақалпак халқынын тур-мысында оғала үлкен әҳмийетке ийе тарихый ўақыя болды. Орыстар менен экономикалык хэм мәдений қатнастар пайда бол-ды. Орта Азияда, соның ишинде қарақалпак аймағы да дөс-тепкн қалыптасыстық қатнастардын пайда болуына хэм ра-ўажланыуына тарихый жағдай туўылды. Майда заводлар, жол қатнастары, сауда ислери, аүйл хожалығы, балықшылық есе басғалы. Арта қалған халық кем-көм Орайлық Россия менен байланысты күшейту ислеринде де өзгерислер пайда бол-ды. Халықтың аўқатлы бай қатламларынын ишнен чыновник-лерди хэм басқа хызметкерлерди таырайтуғын жаңа мектептер шөтөкмөстүрилды. Оларда орыс тили хэм басқа да сабақлар оқы-тылды. Мине булар орыс халқы менен қарақалпак халқы ара-сындагы байланыстың күшилерек раўажланыуына, соның негизи-жесинде орыс тилинен қарақалпак тилине сөзлердин көбнрөк аүйсөлуына себепши болды.

Октыбрьге шекемги дәуир ишинде орыс тилинен орыс тили арқалы басқа тиллерден каракалпак тилине аүйскөн мынадай сөзлерди ушыратыуға болады: *бадырак, ширкеу, исро-ход, самовар, пуд, пристав, болыс, завод, сейш, доктор, машина, гербш, т. б.* Бул сөзлердин көпшилиги бизин тилимиз-де орыс тилиндегисине қарағанда бир аз өзгерген түрде айтылып келди: Мәселен, *сейш, ояз, гербш, т. б.* Олар сол түринде әке-бий тилде қәлиплесип отыр.

Орыс тилинен хэм орыс тили арқалы басқа тиллерден сөз аүйсөлуынын биринши дәуиринде кейип кирген сөзлер, көбинесе, мәмлөкеттик басқаруў ислерине, сауда ислерине, курайлысқа, техникага байланыслы сөзлерден ибарат. Мәселен, *кеңсе, болыс, ояз, пристав* усаған сөзлер мәмлөкеттик басқаруў бойынша ти-лимизге кирген сөзлер болса, *ярмарка, пуд, паракод, машина* уса-ған сөзлер саудага хэм техникага тиислиги, т. б.

Карақалпак халқынын турмысындагы Октыбрьден кейинги экономикалык хэм мәдений өзгерислерге, илим хэм техника жетискенликлерине, орыс тилин үйренуўге хэм сол тилде ски-ши тилде сөйлөуши халық пенен қатнае жасайға, баспа сөздин раўажланыуына байланыслы тилимиздин лексикасы толып атыр-

тан орыс сөзлери, орыс тили арқалы басқа тилдерден кирген сөздер хэм терминдер менен байланы.

Қарақалпақ тилинен сөзлик құрамында орыс тилинде де, басқа халықтардың тилдеринде де бирдей қолданыла беретұғын сөздер хэм терминдер пайда болды. Мысалы: *картия, революция, феодализм, капитализм, диктатура, электр, философия, механика, физика, астрономия, математика, химия, атом, театр, поэма, физиология, республика, доцент, доктор, профессор, президент, академик*, т. б. Бұлар бизан тилимизге орыс тили арқалы аўмысты.

Орыс тили арқалы қарақалпақ тилине келип кирген сөзлердин көбинесе Европа халықтары тилдеринен екенлиги көзге түсетин. Бунны себебин албетте, орыс халқынын өзинин тарихый фауажалатаўы дәўирлеринде сол халықтар менен болған байланысынан деп түсиниўимиз керек. Тилимизде мынадай Европа халықларының тилдеринен орыс тили арқалы аўмысқан сөзлер менен терминдерди көриўге болады:

1. Грек тилинен келген сөзлер: *философия, хор, комедия, трагедия, алгебра, грамматика, физиология, логика, талант, кафедра, лекция, поэзия, поэма, либретто, театр, лекцион, климат, эпос, метр, парамид, диалект, синтаксис, диатресса, гигант*, т. б.

Грек тилинен кирген сөзлердин басым көпшилиги илим хэм мәдениетке байланысты сөзлер менен терминлерден ибарат.

2. Латин тилинен келген сөзлер: *автор, аудитория, диктатура, республика, ректор, декан, гуманизм, империализм, император, капитал, экспедиция, цензура, кандидат, лаборатория, министр, конституция, регресс, глабул, градус*, т. б.

Латин тили ерте замандарда көп жылдарға шекем Батыста ен көп көп орас алған тил болып келгенликтен, болып турмыстың белгилги тареллерин өз ишине алады. Мәселен, жоқарыда көрсетип өтилген мысаллардын ишинде илим тараўы бойынша да, сиясий турмыс тараўы бойынша да, техника бойынша да сөзлер хэм терминлер ушырасады.

3. Немес тилинен қарақалпақ тилине орыс тили арқалы аўмысқан сөзлер: *рога, мундир, ефрейтор, штурм, фельдмаршал, офицер, лагер, орден, полковник, фартук, китель, галстук, фиага, танцор, кейли, курак, фрок, штал, слесари, верстак, балет, балетмейстер, газетовый, ракета, шифер, фельдфебель*, т. б.

Қарақалпақ тилиниң сөзлик құрамына немес тилинен кирген сөзлердин әдеўир бөтеги урыс ислери бойынша дөреген сөзлерден ибарат. Олардың ишинде, сондай-ақ, көркем өнерге, өнерменшилик ислерине, үй-иши, кийим-кечешкерине байланысты сөзлер де бар.

4. Англичан тилинен алынған сөзлер: *вожар, бойкот, милиция, Трамавай, дискетчер, бюджет, ремак, баскетбол, футбол, волейбол, бакс, кросс, доладр, танк, торг, бифштекс, джемлер*, т. б.

Бунда жәмийетлик-сиясий турмыс тараўына, сондай-ақ жол-қатнас ислерине, спортқа байланысты сөзлер ушырасады.

5. Француз тилинен келген сөзлер: *революция, депо, десант, костюм, мебель, буфет, кабинет, капитан, сержант, артиллерия, митр, драк, павло, салот, генерал, блиндаж, котлет, трико, фрок, батальон, репертуар, жанр, актёр, антракт, рагг, министр, банк, маршрут, абонемент, баланс, блокнот, актриса*, т. б.

Француз мәдениетиниң орыс дворянлары ұшын мода болған бир дәўирлеринде, эспрессе аўқатланыўға, кийиниўге, жүрис-турусқа, малегий талпыларға, көркем-өнерге байланысты бир неше сөзлер орыс тилине аўмысқан. Олар орыс тили арқалы қарақалпақ тилиниң сөзлик құрамынан орын алды.

6. Италия тилинен келген сөзлер: *авт, ария, бас, опера, вюлокель, балерина, тенор, флейта, фортепьяно, балкон, карнавал, кредит, бензин*, т. б. Бұлардың көпшилиги музыкаға байланысты сөзлерден ибарат.

7. Орыс тили арқалы қарақалпақ тилине непан тилинен де сөзлер кирди. Мысалы: *гитара, серенада, томаг, аниме, карамель*, т. б.

8. Поляк тилинен орыс тили арқалы аўмысқан сөзлер: *полковник, полька, краковак*, т. б.

Мине бұлардың барлығы да қарақалпақ тилиниң сөзлик құрамын байыттыўға себепши болған, орыс тили арқалы келип кирген сөзлер хэм терминлерден ибарат.

Орыс тилинен хэм орыс тили арқалы басқа тилдерден қарақалпақ тилиниң лексикасына сөзлер хэм терминдер үш турлы жол менен қайыт етилгенлиги көзге түседи:

1. Сөз хэм терминлер сол орыс тилиндеги түрнде тиккелей аўмысты. Мысалы *театр, кино, прогресс, машина, автожол, кинограмм, тонна, биология, микология, термометр*, т. б.

Бұл усыл қарақалпақ тилине орыс тилинен хэм орыс тили арқалы басқа тилдерден сөз аўмысыўындары ен енимли усыл болды. Тиккелей аўмысқан сөзлер менен терминлердин саны оғайда көп.

2. Сөз хэм терминлер аўдарылыў арқалы аўмысты. Қарақалпақ тилиниң сөзлик құрамында айырым сөзлердин қарақалпақ тилине аўдарылыўы арқалы дөреген сөзлер әдеўир мұғдарда ушырасады. Мәселен: *трудолюбь, красное знамя, мажандые посыле, рукопись, покаянный лист, строгийавство* усапан сөзлер орыс тилинен аўдарылып, *мийнет күн, қызма байрақ, көр-сетпелер құрал, қол жазба, мақтау қараз, күрөкельс* түрнде қарақалпақ тилине аўмысты. Аўдарыў жағдайында олардың маниси хэм құрылымы сақланды. Мине усылдай жол менен пайда болған сөзлердин хэм сөз дүзбеклерин қалықалар деп атаймыз. Ал бир тилден екнши тилге сөз аўмысыўын бұл усылды қалықалы деймиз.

Қалықал сөзлеринин басқа сөзлерден айырмашылығы бар. Басқа тилдеги қалеген сөздин аўдармасы қалықал бола бермейди. Мәселен, орыс тилиндеги *человек, бумага* деген сөзлерди *адам, қараз* деп аўдарыўдан қалықал сөзлерни келип шықпайды. *Адам, қараз* деген сөзлер тилимизде бұрыннан бар, ол сөзлер аңлата-

туғын түсиниктер де жана түсиниктер емес. Ал жиһнет күн, қойыл байрақ, қолжазба, көрсетпелі құрал, мақтау қағаз ұсаған сөздердің айырым сынарлары тилықизде бурыннан бар болғаны менен, олар аңдататутығын мани орыс тили арқалы кирген жана маниден ибарат. Орыс тилиндеги сөзлерди тилде бар сөзгердин жардемги менен аударыу арқалы сөзлик құрамға калықалық жана сөз хэм сөз диебегич кирип отыр.

Қарақалпақ тилинде қалықа усылы арқалы пайда болған сөзлерди топары отада көп. Олар тийкарынан алғанда, орыс тилиндеги сөзлерди қалықаластырыу нәтижесинде дөреген. Қалықа усылының өзи де қарақалпақ тилинде сөз дөретилудин жана усылды болып есалиланады.

Орыс тилинен хэм орыс тили арқалы басқа тиллерден кирген сөзлер семантикалық жақтан ұлымға алғанда, орыс тилиндеги мәннен толық сақлауы менен сыпатланады. Мәселен; нитерна-происадық сөзлер мене терминдер қарақалпақ тилинде мани өзгерисине ушырамастан қолданылып киятыр. Соғай да күшдестиктеги турмыста гейнарс орыс тили арқалы ауысқан сөзлердин мәнненсини пүткилдей басқаша болып жүргизилеуири жағдайларын да көремиз. Мәселен, *шапка* деген сөз орыс тилинде көбинесе *мадақай* деген мәнненде емес, ал орысда *фуражка* деген сөздин мәнненде қолданылып киятыр. Сондай-ақ *лободка* деген сөз орыс тилинде *улитка* деген мәннин аңлатса, қарақалпақ тилинде тоғаш туринде ауысып, терн деген мәннин билдиреди. Соғайқтан да екшини биринде *басында шапкасы* бар (фуражкасы бар деудин орнына), *етикиниң ултағы лободы* /етиптинин ултағы тери деудин орнына/ деймиз. Бул сөзлер хәзирги заман қарақалпақ тилинде усындай өзгерген мәнненде қабыл етилген.

Орыс тили арқалы басқа тиллерден ауысқан сөзлер, Октябрьге шекемги деўирде келип кирген гейпара сөзлерди есаңқа алмағанда, өзинин фонетикалық құрылысы менен айтылыу нормасын сақлаған туринде пайдаланылып киятыр. Мәселен, *филология*, *философия*, *китепке*, *лагерь* деген сөзлерди алып қарайық. Бириншиден, бул сөзлер орыс тилинде қандай фонетикалық құрылысқа ийе болса, қарақалпақ тилинде де сол туринде өзгерисиз қолданылады, екшиниден, оларда пат нормасы сақланған. Қарақалпақ тилинде пат көбинесе сөздин кийинги буўынында болады. Орыс тили арқалы басқа тиллерден келген сөзлер, тилимизге ауысыуы менен пат орнын өзгертип жиберген жоқ. Жоқарыдағы мысалдарда пат дәслепки буўындарда да /китепке, лагерь/, ортанғы буўындарда да /филология, философия/ келип түр. Ал отағара қосымтадар қозығанда пат кейинги буўынға ауысады: лагерьде, филогология, т. б.

Сөз шақалдары көз қарасынан алып қарағанда орыс тили арқалы басқа тиллерден кирген сөзлер, тийкарынан, атлықтардан ибарат. Олардын ишинде жеке-сийрек келбетликлер болмаса, басқа сөз шақабына жататутығын сөзлер дерлик ушыраспайды.

Орыс тилинен хэм орыс тили арқалы басқа тиллерден ауысқан

сөзлер хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилинин лексикасын байытыу менен бирге күнделиклиги турмыста көп қолданылыушылығы менен де белгили. Хәзир олардын көпшиклити сөзлик қордан да орын алып отыр. Мәселен, *коллаж*, *сөзхоз*, *эагетта*, *доктор*, *усағай* сөзлер, бириншиден, хәммете бирдей түсиниклиги, екшиниден, тұрақлы жедегі қолданылып киятыр, үшіншиден жана сөзлерди жаңауға уйтқы бола алады. Олардан *колхозшы*, *сөзхозлық*, *газеташы*, *докторлық*, *сыяқты* сөзлер дөрей алады. Минне бул орыс тили арқалы басқа тиллерден ауысқан гейпара сөзгердин қарақалпақ тилине бекем түрде орныққанын көрсетеди.

Соғы да айтып өтиу керек, соғы жығллар даўамында орыс тилинин гейпара сөзлерге байланысты хәлден тыс халық турмысына ентисилиуи қарақалпақ тилинин жәмийетлик хызметинин тариймуына алып келди. Хәттеки рәсмий хужжетлер орыс тилинде жүргизилди. Ауызекп сөйдеу тилинде болса орыс тилин арадастырып айтыу қотайсыз дәстүрге айналып кетти. Нәтижеледе ана тилинин сөзлик құрамы шубарланып кетиуге дуўшар болды. Анау я мынау ұғымын қарақалпақ тилинде сөйкес атамасы болыуына қарамастан орысша атама менен аўмастырып қолдану көп өрис алды. Мысалы: *баслық-председатель*, *тақта-доска*, *жыйналыс-соборанис*, *жыйын-сбор*, *заг-хәўли*, *өжиде-комната*, т. б. Мәмлкеттик тил хәққандағы Нызамнын қабыл етилнуи менен сөзлик құрамынын раўажланыуындары бундай орынсыз қубылыстардың тертипке салынуына, ана тилидин тазалығын сақлауға, ұмытылып баратырған сөзлерди қайта тилгеуге шарапт жаратылды. Хәзирги күнде бундай сөзлер қолданылыу жағдайында тұрақисеуі халатын кеширмекте: *дворец-сарай*, *актив-жедел*, *жыйы*, *остановка-бандирег*, *перевыг-тәнетис*, *эконок-қоңырау*, *тегряды-дәптерь*, *кесте-расписание*, *план-жоба*, *проект-жойбар*, *критика-сын*, *крузис-дағдарыс*, *дефицит-қеуғ*, т. б.

КОЛДАНЫЛЫҒЫ ӨРИСИ БОЙЫНША ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИ ЛЕКСИКАСЫ

Жалпы халықтық хэм социалдық ямаса диалектлик шекленген лексика.

Тил арқалы қатнас жағдайына нәзер аударсақ, онда сөзлердин қолданылыуы өрисинде еслеули айрықшалықтарды сезиуге болады. Бул нәрсе хәр қандай сөздин ұлымға көпшиклитикке танықисығын, хәр бир адамнын лексикасында тутқан орын, турмыс тарауларына қатнасы, қолданылыу шеңбери аймақтық кәсинлик шекленуиникиги хэм тағы басқа да ұсаған ұсаған жағдайларға байланысты. Мәселен, *пахта*, *қада*, *кафедр*, *машина*, *жаз*, *ауа*, *барыу*, *иселу*, *кеше*, *бүгун*, *жакың*, *жакын*, *ақ*, *қызыл*, *мек*, *сен*, *ол*, *жыл* *дам*, *тез*, т. б. сөзлер қарақалпақ тилинде сөйлеушин барлық адам үшін ортақ, таным, хәр бир адамнын лексикасында ен жедөл сөз бирликтеги хызметин атқарады, турмыстын барлық тарауларын-

да тийкарғы сөздер сыпаттыңда қолданыла береді. Бұл сөздер ұлыўма халық тәрепинен қабыл етилген хәм барлық белгилерге бойынша жалпы халықлық сыпатқа ийе. Керисинше, хәзирги қарақалпақтар жасайтуғын арқа райондар ўакилдерги менен түслік дикъ айырмашылықтарды билдиретуғын, сондай-ақ белгилги аймақ кәсип менен шұғылтанушы жәмәәтлердин тилине тән, сол кәсип ийелерине ғана түсиникли ямаса анаў я мынаў социаллық орталықта ғана өмир сүрини кигитырган сөзлерди де ушыратуўға болады: *кәргеш* /қойдың қорасы/, *сазақ* /сексеўил/, *әжек* /бузаў/, *жәўиди*, жүзги келиў /мас болыў/, мас болып келиў, араққа тойыў/, т. б. Бундай сөзлердин қолданылыўы өриси шекленген дәрежеде ғана олар тийкарынан алғанда диалектизмдер, кәсиплик сөздер хәм арголизмдер болып келеди.

Мине уым жоқарыдағы жағдайлар тийкарында қолданылыўы өриси жағынан сөзлердин ұлыўма еки топарын ажыратамыз. Олардын бириншисин қарақалпақ тилинде сөйләўши барлық жәмәәт ушын ортақ жадлы *халықлық лексика* кұрайды да, ал екиншисин аймаққа, я кәсипке, я социаллық орталыққа байланыслы қолданылыўы өриси жағынан *шекленген лексика* кұрайды.

Шекленген лексиканы кұрайтуғын сөзлер өз тәезинде дәл белгилерине, өзгешликлерине сәйкес диалектизмдер, кәсиплик сөздер хәм *арголизмдер* болып үш топарға бөлинеди.

Жалпы халықлық лексика

Жалпы халықлық лексикаға киретуғын сөзлер я аймаққа, я кәсипке, я социаллық орталыққа байланыслы шекленуўшиликни билдейтуғын лексикалық бирликлерден ибарат. Оған аўызекли хәм жазба пикир алысуў, қатнас процесинде кен қолданыла бәретуғын, ұлыўма халыққа ортақ, жалпы халық тәрепинен қабыл етилген, тил ыназаларына сәйкес қәлипсәкен лексикалық бирликлер киреди. Қәлеген адам бұл лексикалық бирликлерден пикир алысуўдың талабына қарай анаў я мынаў дәрежеде пайдаланыў мүмкиншиликlerine ийе.

Жалпы халықлық лексика әдебий тилдин сөзлик кұрамынын тийкарын, тийкарғы байлығын көрсетеди. Тилдин сөзлик кұрамы мине усы тийкаргы материалдын базасына кұрылған хәм сонын тийкарында жетилгенели, раўажланалды.

Жалпы халықлық лексиканы тийкарын әдебий тилдин лексикалық бирликлерги кұрайды. Онын кұрамында кен мәниги жеке сөзлер де, архизмлер де, тарихый сөзлер де, неологизмлер де, фразеологиялық сөз дизбеклерди де хәм тәғы басқа жалпы халықлық сыпатқа ийе сөзлер де бар. Күлтасы, қарақалпақ тилинде сөйләўши жәмәәт ағзатарынын хәммесине ортақ сөзлердин барлығы жыйналып жалпы халықлық лексиканы пайда етеди.

Тилимнәздеги сөйләў тилине тән *патамақы, алдарез, поскелде* усаған базы бир сөзлер әдебий тилдин лексикасына кирмейди,

бирдақ жалпы халықлық ортақлық бар. Халық сөйләў тилинде барлық жәмәәт тәрепинен бұл сөзлер усылығынша қабыл етилген. Сонлықтан бундай, ұлыўма халықлық сыпатқа ийе халық сөйләў тилинин лексикалық бирликлерги де жалпы халықлық лексика өз орнына ийе болады.

Қарақалпақ тилинин сөзлик кұрамында белгилги орынды ийелетуғын лексикалық қатламлардын бир топары терминлер болып сақлаланды. Олар илимий ямаса техникалық арнаулы түсиниклерди аңлататутығын хәм айырым турмыс тараўына байланыслы ушырасатутығын бир мәниги сөзлерден ибарат. Бундай сөзлер қарақалпақ тилинин лексикасында, тийкарынан алғанда соғыс дәўирде ғана раўажланды. Халықтың экономикалық, сийсий хәм мәдени турмыс дәрежесин тез пәт пенен өсти, илим хәм техника әдебий хәм көркем өнер раўажланды.

Хәр қандай илим хәм техника, санаат хәм аўыл хожалығын, сондай-ақ басқа да турмыс тараўлары өзинин арнаўды терминлерине ийе. Мысалы:

а/ *диалектикалық терминлер*: бастауыш, баяндауыш, сөзлик кұрам, семантика, лексика, қосымта, суффикс, жақтау, фонетика, морфология, синтаксис, грамматика, префикс, фонема, диалект, сингармонизм, т. б.;

б/ *әдебий терминлер*: қахарман, комедия, новелла, повесть, гүррич, поэма, фольклор, рифм, ритм, эпигет, теңеу, образ, композиция, услуб, антигеза, т. б.;

в/ *сийсий хәм философиялық терминлер*: класс, класслық түрес, диктатура, феодализм, капитализм, империализм, коммунизм, пога, манифест, үнлеу, парман, т. б.;

г/ *физикалық терминлер*: тезлик, қысыў, механика, атом, нурланыў, тартыў, күши, элетрон, нейтрон, акустика, жылпылық, тоқ, өзгермени тоқ, трақкы тоқ, троектория, протон, амплитуда, т. б.

Қарақалпақ тилинин сөзлик кұрамында буннан басқа да толып атырған терминлер бар. Бұлардын барлығы ұлыўма халық тәрепинен қабыл етилген. Олар да жалпы халықлық сыпатқа ийе.

Сондай етип, жалпы халықлық лексика қарақалпақ тилинде сөйләўши барлық жәмәәт ушын ортақ сыпатқа ийе сөзлерден ибарат. Онын ұлыўма халықлық сыпаты қолданылыўындағы өриси шеңберги шекленген лексиканы анықлаўда да үлкен әҳмиетке ийе.

Диалектизмдер

Тилимнәзде диалектик өзгешеникке ийе болған сөзлерди де керипте болады. Олар белгилги бир аймақта ғана қолданылады. Хәм сол жерде жасалушы адамлардин лексикасында ушырасады. Буннан, *әлбетте*, анаў я мынаў диалектик айырықшалықтар

менен сөйлейтуғын адамдардың өз адына белгек лексикасы болады екен деген сөз келип шықпауы керек. Қайсы диалекті алып қарасан да, оның ұлыма халық тилинин қарамағында тұратуғылығын көресен. Хәр қандай тилдеги диалектлер бир-биринен айырлатуғын грамматикалық курылысына, сөзлик қорына ийе бола алмайды, себеби, олар өз адына грамматикалық курылысына, сөзлик қорына ийе болғанда бир-бирине ұсамайтуғын хәр түрди тиллер ямаса бир-бирине азлы-көпли жақындығы бар ұсас тиллер болып шығар еди, мине сондықтан да диалектлер ұлыма халық тилини шақашпалары болып табылады.

Қарақалпақ халық сөйлеу тилинин диалектлерин изертлеу бойынша мағлыұматлар қарақалпақ тилинде бир-биринен айрылауғын еки диалекттин бар екенлигин көрсетеди. Халық сөйлеу тилине байланыслы материаллар тийкарында, профессор Н. А. Баскаков қарақалпақ тилинин арқа-шығыс хәм кубола-батыс диалектлеринин бар екенлигин анықлаган еди, ал соның изертлеу-лерге тийкарына отырып проф. Д. С. Насыров еки диалекттин аймақтық шегарасын белгилеуге гейнара өзгерислер сипрizesди, оларды арқа хәм кубола диалектлер деп атауды ұсынады.

Мине, уың еки диалекттин хәр қайсысының жеке өзгерисине тән, сол диалектлерди курайтуғын меканда жасаушы адамдардың лексикасында ушырасатуғын, қолданылуы ериси сол аймақпенен гана шекленген сөзлер бар. Мәселен, қарақалпақ әдебий тилинде *шелек* сөзи жедет лексикалық бирлик сыпатында қолданылатуғынлығы белгилди, ал арқа диалект ұсқилдеринин, лексикасында *шелек* сөзинин *шекер* деген сынары ауызеки сөйлеу тилинде пайдаланылып жүр. Ал кубола диалект үкжилдеринин лексикасында *манға* сөзи арқалы жарты тисинда тиси бар, жартысында тиси жоқ орақ аңлатылады, т. б.

Ұсындай белгилди бир аймақта жасаушы халық жәмағатинин сөйлеу тилинде ушырасатуғын сөзлер *диалектик сөзлер* деп аталады. Олар халық сөйлеу тилиндеги *диалектик лексиканы* курайды.

Әдебий тилдин нормалары менен салыстырып қарау арқалы диалектлик өзгешеликлерди туұдыратуғын диалектизмнин ұлыма үш түрин көриуге болады. Олар *лексикалық-фонетикалық лексикалық-грамматикалық хәм лексикалық-диалектизмнен* ибарат. *Лексикалық-фонетикалық диалектизм* бұл анау я мынау диалекте әдебий тил нормалары менен салыстыранда белгилди бир лексикалық-фонетикалық өзгешеликтери арқалы ажыратылады. Мәселен, у сесинни орнына кубола диалекте ы сесинни есипкиди: *ұы: кубола-қыбыла, муз-мыз, т. б.* Ямаса а сесинни орнына кубола диалекте ә сесинни есипкиди: *аидын-әлдинда, хад-хәд, т. б.* С сесинни орнына ш сесинни жийи қолданылуы: *сорпа-шорпа,*

1 Р. И. Авенесов и В. Т. Орлова, Вопросы изучения диалектов казахов народов, СССР, Вопросы языковедения, 1953, №5, 40-бет.

салып-палы, т. б. Сондай-ақ арқа диалект үшін ерн үлгесипкидин жеделипти, хәтеки оның көп бұынды сөзлердин кейинги бұынны сөзлердин кейинги бұындыларында да өз көринисине ийе-болуы арқалы диалектке тән фонетикалық диалектизм кубылыстарынан ибарат: *тулки-тулку, көресен-көрсен, белсен-бөлсен, т. б.*

Бұл диалектлерде ұсындай базм бир фонетикалық өзгешеликлердин ушырасуы қарақалпақ халық сөйлеу тилиндеги фонетикалық диалектизм тийкарында пайда болған айрықшалықлардан ибарат.

Лексикалық-фонетикалық диалектизм бойынша қарақалпақ сөйлеу тили материалларынан алып толып атырған мысалдарды келтириуге болады. Олардын барлығы да сөзлерде анау я мынау диалектке тән фонетикалық кубылыстардың бар екенлигин дәлтилейди.

Лексикалық-грамматикалық диалектизм халық сөйлеу тилинин айырым диалектлерине тән лексикалық-грамматикалық өзгешеликлерден ибарат. Мәселен, қарақалпақ әдебий тилинде пилде сөзинен-кеш қосымтасы арқалы екнши бир лексикалық мәнге ийе дөренди түбирди (пилдекеш) пайда етиуге болады. Ал кубола диалекте сол-кеш қосымтасының орнына -кар қосымтасы пайдаланылып, пилдекеш сөзинин орнына пилдекер түри жийи қолданылатуғынын көриуге болады. Ямаса базм бир жағдайларда -лы қосымтасының орнына түслик диалекте -тәр қосымтасы жұмсалыуы арқалы да дөренди түбирди сөз дөрейтуғынын байқауға болады: (*сұмакы-сұмакысәр*), т. б.

Лексикалық диалектизм бұл әдебий тилдин лексикасына киретуғын сөзлердин шинде жоқ, ал белгилди бир диалект үкжилдеринин ауызеки никер алымында ушырасатуғын, сол аймақта гана тән сөзлерден ибарат. Бундай сөзлер көбинесе әдебий тилдин сөзлик курамындағы белгилди бир лексикалық бирлигин анау я мынау диалекттеги сынары сыпатында келеди. Мәселен, қарақалпақ әдебий тилинде *қарыз* сөзи аңлатуғын манини түслик диалекте *үмиз* сөзи арқалы, әдебий тилдин лексикасындағы *шырты* сөзинин сынары сыпатында түслик диалекте *күкирт (көкирт)* сөзи жұмсалыады, әдебий тилдеги қолаңға келну сөзинин орнына арқа диалект үкжилдеринин лексикасында гейде кен қол-тыққа келну тұрақлы сөз дөзбегинин қолданылатуғынын көриуге болады хәм тағы басқалар.

Қарақалпақ халық сөйлеу тилиндеги лексикалық диалектизмге байланыслы мысалдар әдеип мүндарда дерлик. Мәселен, жоқарыдағы мысалдарға қосымша мына төмендегилерди де атап өту мүмкин: *ұрысуы-жөдел етиу, өлуді-кәте болуды, тири-көзи қат, шабар-сым, сексеуіл-сазақ, сарқым-шөлдек, дәне-мүттик, бузау-өжек, маханна-жылдауғана, сийле-текеңе, келсен-соқы, дий-диал-соқпа, баймаңна-алақа, тағы басқалар.*

Сондай стип, диалектлик лексиканы курайтуғын сөзлер белгилди бир диалект үкжилдеринин сөйлеу тилинде аймақтық шенберде

ғана пайдаланылып, қолданылтуы өриси жағынан шекленген сөздерден есапланады. Қарақалпақ халық сөйлеу тилиндеги диалектизиниң, тийкарынан алғанда, лексикалық-фонетикалық, лексикалық-грамматикалық хәм лексикалық түрлери бар.

Диалектик лексиканы кұрайтуғын сөзлердиң өзлери де көпшиликке тапысшылық дәрежесиниң жағдайына қарағанда бирдей емес. Олардың гейпараллары хәткеки әдебий тилимизде қолданылып жүрген сынарларының синонимий сыпатында олардың изин басын, солар менен қатар қолданылып киятыр дөўге болады. Мысалы, *гөш, дығыр* ұсаған сөзлер күнделикги турмыста қолданылуы жағынан бирәз жеделликке ийе. Солай да оларды өзлериниң диалектик шеберинен шығып, әдебий тилидиң қарауына биротага енген сөзлер деп қарай қойлуға болмайды. Кешги күнге шекем бирде *сарқым*, бирде *шәлемек* болып айтылып келген еки сөздиң де орыс тили арқалы *кружка* деген сөздиң қарақалпақ тилиниң сөзлик кұрамына аўысып, жийи қолданылуына байланысы кәм-кәм жеделдигиниң жойылып, тейшара жергиликли диалектлерде ғана ұшырасауығын сөзлер қатарында қатып баратырғаны көриуге болады.

Диалектик лексиканы кұрайтуғын сөзлердиң бир қатарының қарақалпақ тилиниң еки диалекти арасында, ұлыўма алғанда, көпшиликке аз да болса таным сөзлерден нбарат екенлиги байқаймыз. Мәселен, *гөш, дығыр*, ұсаған сөзлер жийи қолданылмаған менен де таным, бирде болмақабирде есипилин жүрген сөзлерден есапланады. Солай да олар арасында диалектлердиң биреуине ғана тәп, әл екиншисинде хеш қандай таным емес сөзлерди де ұшыратуға болады. Мәселен, түслик диалект аймағында жасайтуғын қарақалпақлар *изәккеш* деген сөзди тейде *көлд* деген мәниде де қолданады, бирәк оның бундай мәниси арқа районлар үшін хеш қандай белгилитикке ийе емес. Ал әдебий тилге хәзирги күнде ол орыс тилиндеги коллектор сөзиниң мәнисинде енисип баратыр. Сондай-ақ түслик диалекттеги соқы сөз арқалы диалект үшін хеш қандай танымлыққа ийе емес, *жылаудықана, текәна* ұсаған сөзлер де сондай.

Қарақалпақ әдебий тили менен диалектлери арасында байланыс бар. Ол байланыс көбинесе тейшара диалектик өзгешликке ийе болған сөзлердиң қолданылуы жеделдигиниң артыуы менен жалпы халықлық сананы бойына синирит, әдебий тилидиң лексикасын байытуға себешши болуында көринелди.

Хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилиниң лексикасы диалектлик бирликлериниң есабынан да келпейтине түман жоқ. Оған диалектик сыпаттағы тейшара сөзлердиң (*әккирт, гөш, сарқым*, т. б.) хәзирги күндеги танымалығының дәрежеси дәлил бола алады. Ал досленки диалектик сөз сыпатында көринген терең сөзи болса хәзир әдебий тилидиң жедел лексикалық бирлигине айвалып, көп қолданылып жүр.

Кәсиплик сөзлер

Қарақалпақ тилиниң лексикасында белглии бир кәсипке байланысты, сол кәсипте исләуши адамларды лексикасына тән, оларды күнделикги бир-бири менен сөйләсуинде заттың ямаса хәрекеттиң ағамасы сыпатында қолданылауғын сөзлер менен сөз дәзбеклери бар. Мәселен, бағықшылық кәсипине байланысты бағықшылар арасында мынадай сөзлер менен сөз дәзбеклери қолданылады: *иккелки* (аўдың жыртылған жерин жамау үшін алаштан исленген тебән), *жәр қаруд* (балық бар жерлердиң иләу, балықты жерлерди табуу), *сарбола* (кишкене ғана мәнке балық), *вазле* (нәретенни аўзы), *қырағла* (балық шанилауғын шанышы), *салди* (балық жууауғын ыдыс), *қара күс* (қайықтың басы), т. б.

Сондай-ақ қурылыс ислери менен шұғылдануышы кәсип ислериниң сөйләу тилинде кәсипке жәмаәт үшін таным шекленген сөзлер де қолданылады. Мысалы: *шайтан-қурылыс* ислери менен шұғылдануышы кәсип ислериниң тилинде ұшырасады. Бул сөз арқалы дийүалдын яки мүйештин дүзәкүлгити, тегислиги, қалыны яки тересени кұрандан оның дүзиу я қийсығын анықлайтуғын күрәлды айтады. Тийкарынан ағанда, дүзәкүлгити, тегислиги елшәйтуғын күрәлдиң атамасы орыс тилинен алынған *уровень* сөзи түринде қабыл етилген. Екинни биринде *уровеньди* алып берәлдиң орнына *шайтанди* алып бер түринде де қолданыла береди. Қурылысшылар арасындағы «*шайтанке түсесе, мүйеши түседи*» деген фразеологикалық сөзлер де усы тийкарда дәреген. *Кодегер*—бул да қурылыс ислери тараўында ұшырайтуғын атама. Ол ызғар топырақ дегенди аңдатады. Жайдың төбесине топырақ шығаруға, бириншиден, атыуға қолайлы болуу үшін, екнншиден, шығарылған топырақтың бекемдиги үшін топырақке суу синдириледи. Онанн ызғар топырақ пайда болады. Бул қурылысшылар тилинде колетер деп аталады. Суу синдириу хәрекетин олар *кодегерлеу* дейди, ызғар топырақ атыуды *кодегерлен атыу* түринде де қолдана береди.

Усындай кәсиплес хәрекеттин сөйләу тилине тән шеклеули қолданылуы өрисине ийе сөзлер *кәсиплес сөзлер* деп аталады. Белглии бир кәсип тараўына тән атамаларды кәсиплес адамлар тилиндеги сынарлары кәсиплик дүблетлер ретинде танылады. Кәсиплик сөзлердиң инфемизмлер, сондай-ақ диалектик лексика бирликлери менен шатыстыруға болмайды. Өйткелли олар эвфемизациялық я диалектик белгилерге ийе емес. Кәсиплик сөзлердиң тийкары айырықшатығы оларды кәсиплик шекленушилигинде хәм сәйкес атамаларды сынарлары хызметни атқаруында көринели. Мәселен, тууыу деген сөздиң мәнисин эвфемизациялық усы тийкарында жұмсартуу арқалы сол мәнидеги *көз жаруу* сөзи дәретен. Әдебий тилидиң лексикасындағы шыр-кес сөзиниң сынары сыпатында аймақтық айырықшалыққа сәйкес түслик диалектте *күккирт* (кәуирт) сөзи жұмсалады. Булар

лып екеуинде де (*көз жарты*) эвфемизми менен диалекттик кү-
курт сөзүндө де) кәсіптік өзгөшөлүк жок. Олар кәсіптик шен-
бөрдө дөргөгөн лексикалык бирдиктер эмес.

Кәсіптик сөздөр де жалпы халықтык лексиканы байытүүдө
белгилги орында иштейди. Бул олардын колданылыу дөргөсө-
нин артыгына, жеделдестүүнө фөзөли болды. Шектенген өр-
кө ийе анау я мынау кәсіптик бирлик жийн колданылыуу аркы-
ды, кел-жем ерисип кенейтти жалпы халықтык танымалдыкка
ийс болып кетүүи мүмкин. Бундай жагдайда ол жалпы халық-
лык лексикага енип отырды.

Жалпы халықтык сөзлүктин курамындагы гейпара лексика-
лык бирликтердин тилдин ражажланыуунун белгилги бир дәуир-
леринде мониси хэм колданылыуу жагынан кәсіптик шекленүү-
шинин айкын сезилетүүн сөздөр болгандыгы, бирак олардын
көп-көпө жалпы халықтык сыпатка ийе болгандыгы, хәткөки мә-
нилик жақтап кенейтенип, тарихый өзгөрсөргө де ушырап
отырылганы турган гөп. Маселен, шаруашылык тарауына бай-
танксы түснннктин атамасы сыпатында тайда болган дак сөз
буннан бир неше өскүрөс бұрын кәсіптик мәннде колданылы
келди. Махмуд Кошгарий өзинин «Дөвону дуғотит түрик» атлы
мийнетинде бул сөзгө төмөндөйгине сыпаттама берди:

Даг-қорамол ва бошқаларға босылган тамға, форестар бу суз-
ни турклардан олгандар, Чунки форестарда турклардангидек ко-
рамом йүк. Шунинг учун бу сузга улларда зарурат хам булмаган,
Мен бул сузни муслмонлар чегарасыда ешитдим.¹

Дақ сөз хәзир де қарақалпақ тилинде өзинин турақлы орын
на ийе, бирақ ол мәнлик жақтап үлкен өзгөрсилерге ушыраған
халында бизге жетип отыр. *Дақ, белги, кир, қайы, дәрт, десек*
мәнликерде қолданылды. Ал онын ертелери мәнлик сылары хнз-
метин атқаратуғын тамға сөзинин де хәзир кәсіптик шекленүү-
шиник белгиси сезилмейди, жалпы халықтык сөзлүктин бирлиги
дөргөсине жеткен.

Сондай-ақ *атыз* сөз дийқаншылық ислерине байланысты мә-
ниде дөргөгөн кәсіплик айырықшалыққа ийе лексикалык бирлик-
лерден сапланады. Махмуд Кошгарийдин жоқарыда атай-
ған сөзлүгинде бул сөз *леқ, енди* деген мәннде қолданылып хел-
генлиги туурады мағлыұмат берилген.²

Дийқаншылық тарауында *қыйлақ, гулаш* ұсаған егислик жер-
лердин көлемлик өзгөшениклерин аңдататуғын сөзлер ушыраса-
ды. Атыз қыйтаққа қарағанда да, гүлшеге қарағанда да кен. Мине
усы тийқарында ол кен, енди мәнликерге қосымша кәсіплик мән-
ни қабый еткен. Ал хәзирги заман қарақалпақ тилинде онын дәс-
ленки мәнликери жойытылған да, кәсіплик мәнни секүланып қал-

ған. Ол да қолданылыуы жағынан белгиге ийе емес, керсинше,
жийн қолданылыуы қәсийетин өзлестирген, жагыны халықтык сөз-
ликке кирген.

Ямса *атлас* тоқымашылық тарауында дөргөгөн атама екенли-
ги белгилги. Ол гөзлөмелердин бир түрин аңдатады. *Атлас* сөзи
түркий тилдерден орыс тилине XV әсирде ауысқан. Тийқарынан
арабты атлас (жылтыр, терис) деген сөзнен алынған.¹ Оқта-
брыге шекемги дәуирде қарақалпақ халқынын турмыс дөргөсө-
нин отада анышлы болыуына, тутынүү затларынын жетиспеүүине
байланысты түрк тилдердин лексикасында қолданылып келген
атлас сөзи өзинин тар өриси шекленген сыпатын ұзақ уақыт
сақлап келди. Тек кейинги дәуірде ғана тоқымашылық ислери-
нин ражажланыуы, атластын халық турмысында кеннен таралы-
уы нәтийжесинде бул сөз де әдеттеги сөз бирликтериндей болып
кетти.

Атақты түркологлардын бирн С. Е. Маловтын «Ески түркий
жазыу естеликлерин» атлы мийнетинде тоқстлер бойынша бирли-
тен сөзликте *ауыл*² сөзи үсти ашық мал қамайтуғын қора мән-
синде түснндирителди. Демек *ауыл* сөзи шаруашылыққа байла-
нысты термин сыпатында қолданылған деген сөз. Бул сөздин
усы мәнни хәзирги заман түркий тилдеринин үшп қайысында
ушыраспайды. Керсинше, ол қарақалпақ тилинде нүтқилдей бас-
қаша мәннде, яғнай бир топар хожалықтардын жыйналып отыр-
ған орын деген мәннде қәлиглескен. Бул сөз усы мәннде жедел
сөзлүктин тийқарғы бирликлери бирн ретинде хызмет етип қы-
тыр.

Кәсіплик сөзлер жалпы халықтык сөзлүкти байытүүдағы дө-
реклердин бирн хызметин атқарады. Олар шекленген қолданы-
лыу өрисине ийе сөзлер болыуына қарамастан көркем шығарма-
ларда да ушырасады. Бунда көркем сөз шеберлери оларды услуб-
лық мақсетте сүүретленетүүнн уақытыа сәйкес кәсіпник өзгөше-
ликтн айнырықшалығын дұрыс көрсетүүди нәзерде тұтады.

Арготизмдер

Шекленген лексиканын курамында *арготизмдер* белгилги орын-
ды иштейди. Олар диалектизмдер менен кәсіплик сөзлерден түп-
тамырынан өзгөше, диалектизмдер ұсап аймақтық, кәсіпник сөз-
лер ұсап сәйкес белгилер менен сыпатланбайды. Арготизмдер
ұлында әдебий тилде сәйкес атамалардын қосымша сылары сы-
патында айрым социалық орталықта пайда болған бирликтер-
ден ибарат. Олар ұлыма халық тилиндеги анау я мынау зат я
кубытыс атамаларынын сөйлеу тилиндеги өзгөше эмоционалдык-

¹ Махмуд Кошгарий, Дөвону дуғотит түрк. III том, Тошкент, 1963, 167-бет.

² Караназ: Махмуд Кошгарий, Дөвону дуғотит түрк. III, том Тошкент, 1963, 17-бет.

¹ Караназ: С. Курышжанов, С. Исаев, Көшмели сөздер, («Билим және ең-
бек», 1964, №7, 20-бет).

² С. Е. Малов, Памглинин древнетюркской письменности, М., Г., 1951, 353-бет.

экспрессивлик мени боёуына ийе сынарлары сыпатында көзге түседі. Мәселен, талабалардың ауызекі сөйлеу тилинде екінші биринде ичтиханға байланысты *қулау* деген сөз пайдаланылады. Ичтиханда талсыра алма, *талсыра алмады* деген орнына *қулады* дейді. Ичтиханға жақсы *тағрылды*, *материалды жақсы биледи* деген орнына *иши ады* сөз пазбегін қолданады.

Бұндағы *қулады*, *иши ады* деген сөздер арготизмдер болып табылады.

Арготизмдер сырттан қарағанда кәсіптік сөздерге ұсақ, бірақ олар кәсіптік сөздерден өзгеруінің тийкары атама емес, ал қосымша жасалма атама түрінде өмір сүріп, эволюциялық ұсаулық мени боёуына ийе болып келіп, сөйлеу тилине кен тарқалғыштығы менен ажыратылады. Кәсіптік арготизмдер халық тилиндегі атамаардан ибарат, сол халық тилиндегі атамаға өзгеше мени жүкленеді де, сөздің жасалма сыпаты оның өзгеше манисинен анық сезилип тұрады. Мәселен, халық тилиндегі *тазадау* сөзіне жаргонлық мени жүкелуден келіп шыққан *урдау* арготизмдерінде мие ұсындай өзгешелік бар.

Арготизмдер түрлі тарауларда түрлі себептерге байланысты пайда болады. Арготизмдердің я сөзлік құрамды байытуында я оның семантикалық мүмкиншіліктерін кеңейтуде тәсірл жоқ. Сондықтан әдеби тилдің объектив талаптар, сөйлеу мәдениетінің бұнынан былай да раўажланыуы арготизмдер, оларды орынсыз пайдаланбауды керек етеді.

ЭКСПРЕССИВЛИК-УСЛУБЛЫҚ ЖАҚТАН ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИ ЛЕКСИКАСЫ

Сөйлеу. Тил ұсаублары

Тил илминпаздары ұсаубты тилдин тарихый раўажланыуының дауамында дөрсет қубылы сыпатында қарайды. Ауызекі хәм жазба түрде тил арқаты қатнастын түрлі тарауларды оның жәмийетлік хызметинин кенейтуді, әдеби тилдин раўажланыуы менен тил құрауларын танлап қолданыудын ызаамдылығы дөрейдін хәм желгиселі. Нотийжеде тилдин бир-биринен айырылатуғын, бир-бирине байланысты ұсаублық тармақары пайда болады. Әлесте бұл хәр қандай миклий тилдин тарихый раўажланыуы өзгешеліктерине гөресеп.

Тил илминпаздары ұсаубқа тил фактларын алып, тарихый көз қараста анықтама береді. Мәселен, акадмик В. В. Виноградов тил ұсаубын анау я мынау әдебиет ямаса жазыу жанрында, анау я мынау турмыс тарауына, белгити бир социальлық жағдайға сәйкес семантикалық жақтан бекитилген, экспрессивлик жақтан өлшенген, мақсетти түрде шөлкәмлеккен тил құрауларын

аие системасы сыпатында қарайды.¹ Ал профессор А. Н. Гвоздев ұлыұма халықлық тил құрауларынның күнделікги турмыста қолданылуы жағдайларын түрліше неке асыуын еске ала отырып, ұлыұма халық тил системасында айырым нақашпалардың пайда болатуғынын, олардың ортақ тил құрауларын менен бирге өзінен тан, сол тарауда жиі қолданылатуғын бирліктерине ийе екенегитин көрсетеді, бундай ұлыұма халықлық тилдин тармақларын тил ұсаубы деп танылатуғынын айтады.²

Профессор Д. М. Ефимов ұсауб — бұл тил құрауларынның қолданылуы ызаамдылықтары, жәмлесіуі жағдайы, өзгеше құрамы арқаты ажыратылатуғын тилдин тарихый дәуірлер дауамында дөрсет тармақтары десе, Ю. С. Степанов тил ұсаубына мынадай деп баға береді: «Күнделікги жәмийеттик турмыс жағдайында адамнар пайдаланатуғын тил арқаты қатнастын түрлері тил ұсаубы, яки функционалтық ұсауб десинеді. Функционалтық ұсауб дегенде тилдин хызметі, мақсетти көзде тұтылады. Солай етип тил ұсаубларынның ажыратылуы адамын жәмийеттик искерлігити түрлеринин тармақларына сүйенеді. Тил құрылысынның түрлі жәмийеттик жағдайларда сөйлеушн тәрепнен түрліше ийе асырылуы тил ұсаублары деп белгилегіге болады»³.

Демек тил илминде ұса күнге шекем ұсауб хәккында түрліше талқылар, түрліше анықтамалар орын алып китыр. Тил ұсаубы бирде жазыу жанрына, турмыс тарауына, белгити бир жағдайға сәйкес таңлап қолданылатуғын тил құрауларынның системасы сыпатында қаралса, екінши бир жағдайда ол белгити бир турмыс тарауына тан өзгешеліктерге ийе халық тилинин тармақлары ретинде баҳаланалды хәм т. б.

Солай да тил ұсаубына баға беріуде биз акад. В. В. Виноградов тәрепнен ұсынылған белгилерди басшылыққа алыуды макул көріп отырмыз. Өйткені ұсауб бұл хәккында да тилдин тарихый раўажланыуынын барысында турмыс тарауларына, тил арқаты қатнастын түрлерине, дәл жағдайға байланысты лексикалық-семантикалық, грамматикалық хәм т. б. бойынша сол тарауға хызмет жағынан бейимділігити менен қалыңлеккен тил құрауларынның системасы сыпатында көринеді. Бұлардың барлығы да ұлыұма халықлық тилдин құрылысындағы жеке тармақшалардан ибарат.

Тил илминде тилдин жәмийеттик хызметинин кеңейтүүше сәйкес функционаллық ұсаублардың да раўажланып баратуғын, бұл ұсаублардың, тийкарынан алғанда, тилдин сөйлесуі, хабарлау хәм тәсір етіу ұсаған ен әумийетли жәмийеттик хызметти атқарыуынан келіп шыратуғынны дәл материалдар тийкарында

¹ Каранга: В. В. Виноградов. О задалцах историй русского литературного языка предшествующих XVIII-XIX в в. «Известия» АН СССР, отделение русского языка и литературы, вып. 3, М., 1946, 225-бет.

² Н. Н. Гвоздев. Очерки по истории русского языка. М., 1958, 19-бет.
³ Ю. Степанов. Основы языкознания, М., 1956, 169-бет.

анықтандықта. Мәселен, В. В. Виноградов өзінің «Стильстика, Теория поэтической речи. Поэтика» атты міндетінде мынадай деп жазды: «Тілдің пикрлессіу, хабарлау, хәм тәсір етіу усадан жәмнелетик хәмметине байланысы оның құрылысында ұлыма жабда мынадай услублар бөлгінши шығу мүмкин; күндөлгін турмыс услубы (пикрлессіу хәмметі), күндөлгін не қалғызлар услубы, ресми хужжетлер хәм ылымий мийнеттер услубы хабарлау хәмметі) публицистикалық хәм көркем белгестриктикалық услубтар (тәсір етіу хәмметі)».

Қарақалпақ әдебий тилинин функционалдық услублары анықлау хәм оның рауажланғаны хәққинда сөз еткенимизде, биз оның соңғы дәуирде жәмнелетик хәмметини кеңейтүүине тийкарланамыз. Усы көз қараста тилдин сөйлессіу, хабарлау хәм тәсір етіу усаған екі әҳмиетли жәмнелетик хәмметлерини рауажланғаны, соған сәйкес функционалдық услубтардын дәреуи хәм қалыптессіуин назерде тутамыз.

Әдетте услуб лексикалық-семантикалық категория сыпатында табылады. Анау я мынау услубқа сыпатлама беріу, еи биринли рәзекте, сол тарауға тән лексикалық-семантикалық бирликлерди, олардын қолданылуы айырықшалықларын анықлау арқалы иске асады. Сондықтан да проф. А. И. Ефимов услубты басқа да белгилери менен бир қатарда онда лексикалық бирликлердин таңданылуын хәм қолданылуын, өзгеше семантикалық боайланғаны, сөзлик құрамы жағынан шекленушілиги хәм айырықшалығын, өзгеше семантикалық бирликлердин таңданылуын хәм қолданылуын, өзгеше семантикалық боайланғаны, сөзлик құрамы жағынан шекленушілиги хәм айырықшалығын, өзгеше фразеологиянын көркемлеу құралдарынын құрамы хәм хәмметі бойынша хәр турдингитин дурыс көрсетип өтеди.¹

Қарақалпақ тили стильлерине байланысы оның лексикалық жақтан рауажланғаны процесстерин үйренүүде де хәр қандай функционалдық стилдин өзіне тән лексикалық-семантикалық айырықшалықларын, стилдик қолданылуы өзгешеліктерин аналғызде зерур.

Тил стилини лексикалық базала қарап, сөзлик құрамға экспресивлик — стилдик баға беріуде биз еи биринши нәубетте ұлыма пикир алысқанды, тил арқалы қатынастын еки формада, яғни ауыз еки, жазба түрде иске асатуғынын назерде тутамыз.

Ауызекі түрде сөйлескенимизде көбінесе пикиримизди әліудай түрде үлкен болмаған жай гәлпердин жардеми менен беремиз. Онда үлкен-үлкен обороттар гәлгесе бермейди. Тыңлаушы да өз пикирин солайыша жеткереди. Ауызекі сөйлессіуде диалоглар жийи қолданылады. Гәлпер барлық уақытта толық болды кәле бермейди. Айтушы менен тыңлаушыға гәлптин не хәққынды

болып атырғаны белгилі болғандықтан, көбінесе гәлптин гәйнара ағзалары түсірилип, тез хәм қисқа айтыла беріуи мүмкин. Оның үстине айтушы тыңлаушыға өз ойын толық жеткеріуі үшін өзінің хәрекетлеринен де пайдаланады. Сол арқалы өзи де гәлпке тиккелей қатнас жасап отырады. Гейде тыңлаушынын сорауына сөзсә, бас нызеп-ақ жууап қайтарни қойыуы мүмкин.

Ал жазба түрде болса, биз гәлптин грамматикалық жақтан дәурне құрылыуына, айтылайын деген ойдын берилүүине, әдебий тил нормалары тийкарары сөзлердин таңлап алынуына айрықша итибар беремиз. Сондай-ақ онда жазба түрде иске асатуғын турмыс тарауынын өзгешелиги де толық сәқланады.

Бұл айырмашылық өз гезетинде тилде ауызекі сөйләу тили хәм жазба тил услубларын пайда етеди. Усыған сәйкес онда сөзлерди таңлап қолданылуын да объектив зерурлиги тууады. Сөзлер услубларға сәйкес белгилерге, анау я мынау услуб тарауында қолданылуы ийкәмлілигине, орнына ийе болады. Мәселен, *жалы етил бидирди, поэма, шырәкәнем* усаған пүттин бир мәнини аңлатуышн сөз днзбети менен сөзлердин тилимизде айрықша таңдаулы түрде қолданылатуғын орны бар. Биз екінши бир рәу менен ауызекі сөйлесип отырып, оған бир нәрсе хәққинда хабарлағымыз кәсе, *сизге жалы етил бидиремен* деп айтыпамыз. Бұл сөз днзбетинен жазба түрде ара еткенде ғана пайдаланамыз. Сондай-ақ *шырәкәнем* деген сөз сәйлеу тилинде ғана қолданылса, поэма нәгннй тилде пайдаланылады, т. б. Олардын хәр қайсысы мәнилик айрықшалыққа да ийе. Демек, сөзлер семантикалық, экспрессивлик-услублық жақтан мәни айрықшалықтарына, турмыстын белгилі бир тарауы менен байланысына, адамнар арасындағы тил арқалы қатнас жасәудин түрлерине қарай өзінің қолданылуы орнына хәм өзгешелигине ийе екен.

Хәзирге қарақалпақ тилинин лексикасын экспрессивлик-услублық жақтан үйренүүде онда ауызекі сөйләу тили услубына хәм жазба услубтың түрли тармақшаларына тән лексикалық бирликлерди анықтаймыз, олардын қолданылуы өзгешеліктерин қарастырамыз.

Ұлыма қолданылуышы лексика

Тил услубларын, олардын бир-биринен өзгешеліктери, байтағысы хәққинда сөз еткенде барлық услублар үшін ортақ ұлыма тил құралдарын анықлау объектив түрде биринши жоқ баға шығады. Сондықтан бұл мәселе көпшилик тил ылымназарынын айырықша назерин аударып киятыр. Олар бундан ұлымаляқ сыпатқа ийе болған ортақ тил құралдарынын тил услублар системасындағы орнын айрықша белгилеп өтеди.

Хәққикатында да қайсы тилде болмасын оның фонологиялық, лексикалық хәм грамматикалық құрылысында барлық услублар үшін ортақ сыпатқа ийе ұлыма тил құралдарынын болуы —

¹ В. В. Виноградов. «Стильстика. Теория поэтической речи. Поэтика», М., 1963, 6-бет.

М., 2, А. И. Ефимов. «Стильстика русского языка», М., 1963, 14-бет.

занды кубылды. Ал услубтық тил байлықтары болса тилдин жәмийеттик хызметинин келмейтін хэм раўажланганына байланысты сол улўума ортақ тил байлықтарынын тийкарында неке асады. Тўрмыстын барлық тараўлары бойынша да баынлаўшынын қандай кәсипте екенлигине, қайсы услубта баынлаўына қарамастан, онын тийкары лексикалық құралы сыпатында хызмет ететуғын сөздер топары бар. Сөйләу тили жә, көркем әдебиет шығармасы ма, ылыми әдебиет па, расмий не қарағалары ма — олардын барлығы да мыне сол тийкары сөзлик байлықтын тийкарында дәрейді. Бул сөзлик топар хәм қандай өрне танламастан қолланыла береди, хәп қандай услубтық шекленіўшиликке ийе емес. Сондықтан да олар тил лексикасынын тийкары ретинде хызмет атқарып киятыр.

Аўызеки сөйләу тили үшін да, жазба услублар үшін да ортақ хәм тийкары сөзлик байлық ретинде қолланылаўын сөзлер топары *улыўма қолланыўшы лексика* кұрайды. Олар қарақалпақ тилинин сөзлик құрамынын басым көпчилигинен ибарат. Мысалы: *адам, нан, китан, қағаз, ай, күм, түн, суў, таў, тас, жер, қуаш, ат, жылқы, сыйыр, мен, ол, сен, биз, сіз, ермен, бүгин кеште, алыў, исләу, оқуў, уйқылаў, жұрш, көрш, отырш, туруш, бир, еки, үш, төрт, бес, алты, жети, сегиз, тоғыз, он, жиғирма, мың, ағ, қызыл, сары, жақсы, жаман, мағала, үлкен, ләс, бийик, жоқары, төмен, жарық, қараңғы, дурыс, бәккәм*, т. б.

Бундай сөзлердин улўума қолланыўшылық қәсийети сонда, бириншиден, олар ең тийкары түсиниклердин атамағалары ретинде қарақалпақ тилинин сөзлик құрамында белгили орнына ийе, еккиншиден, тўрмыста жийи қолланылады, үшіншиден, қарақалпақ тилинде сөйләўши хәр бир адамнын жеке лексикасынын тийкары кұрайды, төртиншиден, барлық кәсип ийелери үшін бирдей түсиникликке ийе, бесиншиден, тил услубларынын қайсысында болса да тийкары лексикалық байлықты кұрайды хәм т. б.

Эмоциональдық-экспрессивлик көз қарастан сөйләўшинин сол сөз арқалы аталаўын зат ийи кубылыққа болған анаў я мынаў өзгеше қатнасын аялаўын қосымша мани бойы жеке түр танда улўума қолланыўшы лексика бирликлеринде сөзлимейди. Улыўма қолланыўшы лексика қарақалпақ тилиндеги хәр қандай услубтық элементтерди анықлаўда үлкен әҳмиетке ийе. Мәселен *ағым, басым, тезлик, планета, эпитет, фонема, усаған* сөзлерди улўума қолланыўшы сөзлер менен салыстырғанда арқалы олардын ықпалын белгили бир тараўында гана пайдаланылаўын терминлер деп анықлаўға болады. Бундай терминлер тек ылыми услубтын қармағында гана жеделликке ийе, ал әдебий тилдин басқа шақаларында ондай емес.

Хәзирги заман қарақалпақ тилинин сөзлик құрамындағы гөй-нара сөзлер бирде аялаўы сөз мәнинде кетсе, бирде термин сыпатында да қолланыла береди. Мысалы: *қысыў, басым, тезлик, шығарма, тенеў* т. б. Бундай жағдайда сөзлердин термин түриндеги мәнин емес, ал дәсленки күнделикли тўрмыста кен қол-

ланылаўын аялаўы мәнис гана улўума қолланыўшы лексикаға келип қосылады.

Терминлер менен улўума қолланыўшы лексика арасында хәп қандай байланыс жоқ деп қараўға болмайды. Илим хәм техника тараўында ушырасаўын анаў я мынаў термин өзинин жеделлигине қарай улўума қолланыўшылық қәсийетине де ийе болып кетеди. Мәселен, *триктор, автобус, телефон, партия* усаған сөздер хәзирги күнде улўума қолланыўшы сөзлер дәрежесине көтерілип алады.

Улыўма қолланыўшы лексика басқа услубтық айырқылаулыққа ийе элементтерди жасаўда дерек сыпатында хызмет атқара алады.

Айтайық, қарақалпақ тилинде *баспа* сөз — *фейл* сөз, болымды *фейл*. Онын болымсыз түри — *ма* қосымтасынын қосымты арқалы жасалаўын белгели. Бул *фейл* сөзи болымты түринде де, болымсыз түринде де күнделикти тўрмыста жийи қолланыла береди. Услубтық жақтан еки формада да бийтәрен сыпатқа ийе.

Қарақалпақ тилинин раўажланганынын сонғы дәўиринде мийнет бахит дәреже аямағаларын тўрмыс талабы сыпатында танылаўына байланысты мийнетке жана көз-қарас пайда болды. Халық жәмийетин материаллық байлықтарын дәретіў тараўында лия дәретіўши усылларын табыў, оны тўрмысқа сәндириўин кәп мүмкиншиликлерине ийе болды. Усы тийкарада тилимизде *баспа* ма сөзи пайда болды. Бул сөз қарақалпақ тилинин лексикасына өндирикке байланыс жана сөз түринде келип қосылды. Ол қосымта қосымты усыл арқалы жасалған. Ал болымсыз түриндеги *баспа* сөзини мәнисинен пүткилей өзгеше. Еки сөз де сыртқы формасы бойынша бирдей қосымтаға ийе болғаны менен, мәнис хызмети бириншиси *бир-биринен алыс* грамматикалық формалардан ибарат. Бириншиси *баспа* *фейл* сөзинен болымсыз мани аялаўшы *фс-ийл* формасы дәретен болса, еккиншиде сол *фейл* тийкарынан жаңа манили термин түриндеги атлық сөз жасалып тур.

Ушырасыў, хәлтелик, баспа сөз, халық аралық усаған жәмийетлик — публицистикалық услубқа *келесиў, журикерлесид, басқарыў, космос кемали* усаған ылыми услубқа тән терминлер деп аялаў я мынаў сөз жасаў усылы арқалы улўума қолланыўшы сөзлерден жасалған лексикалық-услубтық бирликлерден ибарат.

Аўызеки сөйләу тили лексикасы да, жазба услуб лексикасы да улўума қолланыўшы лексика тийкарында раўажланады. Бер-бирини бәнен пикир алысқалық, тил арқалы қатнасты еки түринде де тек сол бийтәрен сөз қатламынын жордеки менен неке асады.

Сөйлөү тили — бул халықтың күндөлүк турмыста бир-бири менен туурыдан-тууры катнаш жасаганын жеден түрү. Онын тий-карын, жокарыда айтып өткөнгөнндөй-ак, тилдеги улуузма колданышы сөздөр куралы. Сөйлөү тилинин лексикасында тек улуузма колданылышын сөздөр гана эмес, сонын менен бирге элебий тилдин лексикалык нормаларына жууап бере алмай-тууган сөздөр де бар. Мәселен, халык аумзеси сөйлөсүң, жат-тутын дайында жигым (аукуат деген мааниде), парбайы пансери, (хөш нерседен хабары жок деген мааниде), мазги (тек, айгөүир деген мааниде), латамамы (барыгы деген мааниде) устатан сөздөрдөн жүдө жийи тайдаланат. Булардын барыгы да тек сөйлөү тилине гана төн сөздөрдөн ибарат. Олар көбінчө элебий тилде өзгөнч синонимтик сыңарларына ийе болып келген. Солыктан да бундай сөздөр сөйлөү тили лексикасынын карамагында гана жийи колданылып, элебий тили нормаларынан бир аз алысыракта калып қояды. Бундан сөйлөү тили менен элебий тили арасында байланыс жоқ, сөйлөү тилинин лексикасы элебий тилдин лексикасына жақын келмейди деген мени келип шыкпайды. Олар көкүи арасында бөккөм байланыс бар, элебий тили усы сөйлөү тилинин базасында гана жүмсалды. Солгай да сөйлөү тили лексикасында айырым сөздөрдүн элебий тилде колданылмауы олар арасындагы айрыкшалыктан дерек беретин.

Қарақалпақ тилинде сөйлөү тилинин лексикасына тап сөздер эмоционалык-экспрессивтик мани айрыкшалыгына ийе болып кетелі. Оларда көбінчө кемситиу, киширейтиу ақаса соған уса-ған қандай да бир өткир мани сезилип тұрады. Солықтан да элебий шығармаларда сөйлөү тилинин элементтери жүдө жийи ушырасады. Мысалы:

1. Бизни абысын гөттин покеллесин айтады, соники маз, — деди қасындағы хаят (К. Султанов, «Ақдөрвья»).

2. Гапет не усы сөзим. Ақар келин? — деп гаррынын аузы кем-сөзгөди (Сонда).

3. Қашығыр, келиншек болмай атырып, шашыма қосылажақ па денгендей қолы менен орнына әкеліп қойды (Т. Қайыберенов, «Қарақалпақ қызы»).

4. Парбайы пансери болса да, жүзинде аз гана қуаныштын изи бітинеди (Сонда).

5. Тағы да мына сұм бир не қылып жұрмесе болар ели деген тақлетте түм-туққа қарады. (А. Бегимов, «Балықшының қызы»).
Бұл мысалдардағы покеллесин, гапет не, маз, қалығыр, парбайы пансери, тақылетте деген сөздер өзгеріндеги анық мани айрықшалығы менен (болуы) көзге түседі. Жазыушы бұл жерде элебий шығармадағы уақыланы көркем сүрөттеуде тил байлықтарынан пайдаланыуының белгипи усылы ретінде сөйлөү тили лексикасына киретүгін сөздерди қолданып отыр.

Элебий тилдин нормалары сөздердин хэм сөз дизбектеринин белгипи бир қалыпкескен грамматикалық формада қолданылуын талап етеди. Ал сөйлөү тилинде көпшндик жағдайда сөзлер хэм сөз дизбектери өзгериске ушырап айтыла береди. Мысалы: қайер, қайдем, жүрмедик, қалайық, қайманда, оманда, айтес, айте, буайте, келес, т. б.

Қарақалпақ элебий тилинде бұл сөздер қайсы жерде, қайдан билейди, жұрме едик, халық, қайсы жерде, ол жерде, айтық, олай ете, быдай ете, келиш түрінде оларды айтылуға қолай етип, қысқартып найдаланып қиятыр. Бундай фонетикалық хэм грамматикалық жақтан өзгертилген сөздер де сөйлөү тилинин лексикасынан орын алып отыр.

Қақарманлардын бир-бири менен сөйлесуиндеги лексикалық жақтан усындай өзгешеликти дәл көрсетиу үшін көркем сөз ше-бери өз шығармасында сөйлөү тилиндеги өзгертип айтылған сөз-дерди де қоллана берелі.

Мысалы: 1. Қайдем, айгөүир үйге шөгирмелери қазандай еки киел келип еди (Т. Қайыберенов, «Қарақалпақ қызы»).

2. — Мине Шоқтораның, уыманға атты байдаймыз, — деди Тұрлыққылыш (А. Бегимов, «Бир күн»).

3. — Дуньда бундай да мйримсиз адам болды екен, — деп Айшаула өксп-өкспп снпреуин дағам етти. (А. Бекимбетов, «Түрес»).

4. Сәиймажан еси бар-ау, кемпир-ғаррыларға қосеумет болыу үшін келгисип көрмейсен бей (К. Султанов, «Ақдөрвья»).

Бұл мысалдардағы қайдем, уыманға, бундықдай да, қосеймет деген сөздер шеберлік пенен найдаланыуына байланыссы құттеки шығармаға қатнесушы қақарманлар тилиндеги шынылықты сүр-реттеуде үлкен әумийетке ийе болып тұр. Солгай да элебий шығар-маға сөйлөү тили лексикасына киретүгін сөздер орынысыз снпри-де бермеуи керек. Егер олар тийисли орында қақарман тилинде қандай да бир эмоционалық күшейткиш мани топтау, оның жеке айрықшалығын көрсетипу мақсетинде қолданылса, элебий шы-ғарманың улуузма қурылысына сыйымлы болатүгіндігін дәуисыз.

Қарақалпақ тилинде азангы, колхозшы, жамбау ұсаған сөздер азангы, колхозшы, жамбау болып ескитиледи. Сөздердин бундай өзгериске ушырауына нинбар берип, оларды сөйлөү тилинин лек-сикасы екен деп қарауға болмайды. Өйткені бұл фонетикалық қубылыс қарақалпақ элебий тилинин нормалары тийкарында қа-лыпкескен орфоэпиялық нызамдылыққа толық жууап береди. Оларды тисие, тасла ұсаған сөздердин тисте, тасла болып өзгер-типш айтылуын менен салыстыруға келмейди. Себеби тисие, тасла сөздеринин тисие, тасла болып қолданылуы — бұл сөйлөү тилине тән, элебий тилдин нормаларына жууап бере алмайды.

Сөйлөү тилинин лексикасына вульгаризмлер менен мәдениет-сыз сөзлер де киреди. Бундай сөздерде кемситиушлик, жек кө-руишлик хэм тұрпайы мани болады. Олар элебий тилге түп-та-

мырнан қарсы келеді хәм сөйлеу тилиндеги үлкен болмаған лексикалық қаттамды қурайды.

Хазирги халықтың сөйлеу мәдениетинин өсуи натийжесинде сөйлеу тилинде ұшыраса атуғын вулгаризмлер менен мәдениетсиз сөздердин өриск тартылып, хәттеки турмыстан дерлик шығып баратыр.

Сөйлеу тилин әдебий тилин аўызекки тури менен шатастыруға болмайды. Олар екеуи де аўызекки түрде иске асады. Усы жағынан алып қарғанда бир-бирине усаас, деген менен хәр қайсысы өзиниң жеке белгилерине ийе.

Әдебий тилин аўызекки туриниң сөйлеу тилинен айырмашылығы сонда, өз сөйлеу тилине қарағанда белгикли бир нормара түскен, лексикалық хәм грамматикалық жақтан қысылып қелинлескен болады. Ал сөйлеу тили болса бундай белгиге ийе емес.

Әдебий тилин аўызекки тури күнделикли турмыста лексикалар, баиянатлар, шығып сөйлеулер, туринлер, т. б. туринде алып барылады. Онда лексикалық жақтан алып қарағанда әдебий тил нормаларына жууан бере ала атуғын сөйлеу тилинниң биринкитери қолданылмайды.

Булардың барлығы да қарақалпақ тилинде услублық жақтан сөйлеу тилинниң лексикасын сыпаттайтуғын мәселелерден ибарат.

Жазба услублық лексикасы

Жазба услуб жазылуының жазыу мәдениетиниң пайда болуының хәм раўажланыуы тийкарында дәрейдиги, қелипшеседи хәм жетилисин баралам. Обьектив талаларға сөйке жазылуың ултуўма халықлық сыпат алыуы оның жәмийетлик хызметин тарты да кеңейтип отырады. Айтайық, Октябрьге шеклиги дәуирде де қарақалпақ халқының жазба тили бар ели, биряқ ол қалың көпшилик тили хызметинде бота алмады. Ғалаба саўағатылық сол жазба тилден, жазыу мәдениетиниң кен пайдаланыуға мүмкиншилик бермеди. Октябрьге шеклиги жазба тил халық турмысында шеклиги ели. Соғай да бул жазыу тилинниң халық сөйлеу тилине қарағанда өзине тән өзгешеликитери, белгилери боланды. Мәселен, биге келип жеткен жазба естеликитерде, айтайық ис қағазларына байланыслы дүжжетлерде өзгеше баиянлау, турақлы баиянлау формасы, сөз тандаушылық белгилери арналуы исгер хәм ис қағазлары услубының қарақалпақлар турмысында ертеде-ақ пайда болғандығынан дерек береди. Сондай-ақ көркем-беллетристикалық услубтың да иргеси ертеде қаланған. Классикалық әдебиет шығармаларында көринетуғын ноэтикалық услуб оның айқын туўасын бойлы табылады.

Қарақалпақ халқы соңғы жылдар ишинде өз ана тилиндеги митлиги жазылуына, қелипшескен жазба әдебий тилине ийе болды. Әдебий тилинниң кем-кем раўажланыуының барысында жазба тил услубтары да қелипшесип, кеңейип хәм жетилисип келмекте. Усыған сөйкес қарақалпақ тилинниң сөзлик қурамында сол услублар

ға байланыссы жеке лексикалық-услублық қаттамдар дәредеги, тарауда жийи қолданылатуғын лексикалық бирликлерди пайда етугеыналығы белгикли. Биряқ бундай лексикалық бирликлер сол услубты пайда болуы менен бирден қелипшесип кете бермейди.

Олар халық толғауынан өтип шыдады, жетелдеседи. Натийжеле турақлы түрдеги услублық жақтан шекленген арналуы сөз қаттамлары пайда болады.

Қарақалпақ әдебий тилинниң услублық тармақшалары өзиниң тарихий раўажланыуының барысында мине сол жағдайларды басқан кеширди.

Хазирги қарақалпақ тили лексикасында өзгеше белгилери менен бир-биринен ажыратылатуғын бир неше услублық қаттамдарды көрйуге болады. Олар публицистикалық, илимий-терминологиялық, көркем-әдебий хәм ресми ие қағазлары услубтарына байланысты лексикалық қаттамлардан ибарат.

Публицистикалық услуб тийкарынан қарақалпақ әдебий тили тарихында оның раўажланыуы дәуиринде пайда болған хәм жедел услуб сыпатында қелипшескен функциональдық услубының биринен ибарат.

Публицистикалық лексика

Публицистикалық услубтың пайда болуы хәм раўажланыуы күнделикли баспа сөз, сияксий әдебиетлар, илимий-публицистикалық мийнетлер, мақалалар, пикир, памфлет, фельетон, хабар, басқаулы жанрлық тармақшалардың жазба услуб тарауында кен өриск алыуы тийкарында иске асты. Бул әдебий тилин лексикалық-семантикалық жақтан байытуына өпинки тәсирин тийгизди. Онда көлемин жағынан бай жәмийетлик-публицистикалық лексикасында публицистикалық лексика қолданылуы жағынан усы үлкен тән үлкен бир лексикалық қаттамды қурайды. Мысалы: *хүтия, тарезиналик, еркинлик, паррахотшылық, бирге ислесип, декондорция, асанбай, анжуман, авангард, сиясар, экономика, декондациондук система, хүкүк, бас еркинлиги, сөз еркинлиги, дадалдең, интернационализм, республика, денграт, конгресс, қадас, шәлкем, дандарыс сөйлеу, жұмыссыздық, денграт, конгресс, қадас, шәлкем, социаллық жағдай, жәкийет, фашизм, теңсизлик, эксплуатация, ағартулық әурес, жәкийетлик жұмыс, халық хожалығы, бесжылдық жоба, баслама, үгіт-насихат, мәдени дәреже, шәлкем, данқ, жер ресурстары, епис майданы, өзи боладылық, пахташылық району, суу баияндама, министрлек, сияксий-хожалық, ынталды бригада, жаңа*

адам, жаңа күштер, кәсіпкерлікке алыу, ең жайы, ұж тары басқару.

Күнделіктігі баста сөз, жәмийеттік-сипсий әдебиеттар арқаты сәйкес жаңа түсінкілердің пайда болуы менен сөздер хәм терминдер дәрейді. Мәселен, публицистикалық услуб лексикасында жәмийеттік-сипсий мәніне ийе *революция, диктатура* ұсаған терминдердің дәреуді айғақар боға қойған құбылыс емес. Бұл қарақалпақ халқының тұрмысында жәмийеттік ойлардың раўажтануы, Октябрь революциясы халық диктатурасының орнауы менен байланысты.

Қарақалпақ әдебий тилинің жәмийеттік-публицистикалық лексикасы тараўында кәзге түсетуғын етеуді қубылыстардың бири сонан ибарат, көпшілік сөз хәм терминдер өзлеринин қубылысуы дәуиринде түрлі формаларда қолданылып келді. Мысалы: зан-нызам, хуқық-право, жас буўын-жас әулад, инкытаб, аударыспақ-революция, үгіттеуши-пропагандист, жойбар-план, тап-жамай-класс, капиталшы қатнасық-капиталисттик қатнаса дара меншик-жеке меншик, көпшилик меншиги-жәмийеттик меншик, жамайсыз жәмийет-класссыз жәмийет, кенеслер аўқамы-советтер союзы, сипсий шакап-сипсий бөлим, жылдық жойбар-жылдық план, аўыл кенес-аўыл совет, лазымлы орындар-тинисли орындар, хаткер-секретарь, ықтысад-экономика, ықтысалды бас көтеріу-экономикалық күрес, жамайы дүшпан-класссық дүшпан, неси-жумьскер-рабочий, жұмыскер күш-рабочий күши, т. б.

50-жылдар жәмийеттік-публицистикалық лексиканың жасадылуы хәм қолданылуы нормаларының дертик қалыптасқан дәуириндеуе болады. Бұған баста сөз белтеринде сөздер менен терминдердин ұйыма халықтық бирдейлик сылтаға өзлестіріуі, олардың қолданылуындағы маниси хәм формасы бойынша бирден-бир норманың қалыптасуы дәлелі бола алады.

Жәмийеттік-публицистикалық лексиканың қалыптасуында сәйкес сөздер менен терминдердин халық тағғауына өтуі, ысылуы, әдебий тилин раўажлануындағы объектив таландар тийкар болады.

Бұлардың барлығы да қарақалпақ тилинде жәмийеттік-публицистикалық лексиканың белгилі дәрежеде байнуына себепши болады.

Хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилинде 50-жылдарға шекем түрлише қолданылып келген жоқарыдағы сөздер хәм терминдер төмендегіше қалыптасп отыр: *нызам, хуқық, жас әулад, революция, үгіт-насият, жоба, класс, капиталисттик қатнаса жеке меншик, жәмийеттик меншик, класссыз жәмийет, советтер аўқамдар, сипсий бөлим, жылдық жоба, аўыл кенес, тинисли орындар, хаткер, экономика, экономикалық еурес, класссық дүшпан, рабочий, рабочий күши, ақ алтын, сары алтын, қара алтын, т. б.*

Жәмийеттік-публицистикалық лексика услублық жақтан өзгенин дәл хәм анықтайығы менен сыпатланады. Ондағы көпши-

лік бирликлер услублық жақтан образлы мәніне ийе болып келеди. Бұл мәни публицистика тараўында авторлық байламань эмоционалдық тасирлигитин дәретейге себепши болады. Мәселен, қарақалпақ тилиннн сөзлик құрамында *мақта териу машинасы, телевизор, пахта, салы, нефть* сөзлери бийтереп мәніне ийе зат атамалары болып табылады. Әдетте бұл сөзлер де белгилі бир жағдайларда, белгилі бир контексте оқытушыда эмоциялық жақтан тасирлендириуши мәни бойын адылуы мүмкин. Жеке тұрғанда онда образлы мәни айрықшалығы сезилмейди. Публицистикалық услуб тараўында бұл сөзлер көк *коридор, көк әкран, ақ алтын, сары алтын, қара алтын* түриндеги синарларына ийе. Олардың контекстен тысқары жеке тұрған халында да қосымша услублық мәни өзгешеліги айқын сезиледи. Автор публицистикалық байлағанда оқытушыда айнырықша эмоциялық тасирлендириуши пайда етуі үшін мине усындай услублық мәни бойларын жийи пайдаланады.

Илимий-услуб лексикасы

Әдебий тилин раўажлануында көркем сөз шеберлери менен бир қатарда ығым хәм мәдениет майданында жайып хызмет көрсеткен илимпазлардың, олар дәреткен илимий әдебиеттердин әумийети ұлды. Усы көз-қарастан профессор Ефимов А. И. Әдебий тили халқында сөз еткенде, поэзия менен проза услубты раўажландыруында жазыушылар оғыда үлкен роль ойындай, бирәк әдебий тилин дәретитиуилер тек жазыушылар ғана емес, мәселен, илимий услубты пайда етуде хәм қалыптасуында илимпазлардың, илимий әдебиеттердин орны тиреу-ти деп жулда дұрыс көрсетилди.

Сонғы жылдарда өлем илимий ойларына байланысты гейлар минеттер қарақалпақ тилине аударылды. Олар табыят хәм жәмийеттин илмдерине сәйкес мағтұмқатлар берилуге себепши болады.

Бұл жағдай қарақалпақ тилинде илимий услубтың, сонан сәйкес илимий лексикалық қатламның дәреуинде белгилі орын ийеледи. Әсиресе халық билемлендириуі искеринин, Қарақалпақ иилинни дәуір талаптарына сәйкес кем-кем раўажланып баруы бұл процеске унаамлы тасир жасайды.

Қарақалпақ илимпазларының минетлери үлкен-үлкен монографиялық шығармалар, толдамалар, кітапшалар, мақалалар, баынағалар түринде қарақалпақ тилинде басшы шығарылды, илимий әдебиеттар қорына қосылды.

Бұл қарақалпақ әдебий тилинде илимий услубтың белгилі функциональдық услубтардың бири дәрежеден ерисуіни, онда

1 А. И. Ефимов. Некоторые вопросы развития русского литературного языка XIX в. начала XX вв. «Вопросы языкознания», 1955. №4, 23-бет.

Илимий терминологиялық лексиканың қалыптасуы хәм раўажлануының тамининдеги.

Нәтижесле туралы илим тараўлары бойынша терминологиялық бирликлер қатламы дәрелди:

1. *Философиялық терминлер*: диалектика, сана, сана, идея, шындағы, теория, реляционизм, догма, догматизм, философия, билдиреи, жәмийетлик сана, идеялизм, критицизм, аберрация, дил саўле, зарўрлик, диалектикалық көз қарас, жәмийетлик қатнас, болмыс, хәм т. б.

2. *Физикалық терминлер*: жылдылық, күш, тартыў күши, тербелис, қозғалыс, басым, электрон, нейтрон, ядро, акустика, механика, рүглетке, көлем, салмақ, салыстырма салмақ, дене, суықлық, ауырлық, қатет, серпилеңдилик, ұақыт, терелдик, инерция, механикалық қозғалыс, тен өшпешди қозғалыс, тезлик, сүйкелис сүйкелме күши, сүйкелис коэффициент, кинетикалық энергия, жылдылық энергия, ватт, температура, кеңейтиў өткизгилш нур, ериў, ериў нүктеси, қатету, муғлар, колорика, қайнау, қайнау нүктеси, эквивалент, хәм т. б.

3. *Математикалық терминлер*: косыў, алыў, бөлги, көбейтиў, қосынды, көбейме, қалдық, алым, бөлги, бөлшек, сан, пүтги сан, ениўайы бөлшек, оның бөлшек, шама, мүйеш, үш мүйешлик, қалтад, перпендикуляр, ұлтан, кесим, туўры, параллель туўры, интеграл, туўры сымақ, сегмент, квадрат, квадрат тендемес, функция, формула, дога, маселе, арифметика, алгебра, геометрия, тригонометрия хәм т. б.

4. *Биологиялық терминлер*: крахмал, боток, углевод, сабыў, шандандырғы, аталық, аналық, жыныс, эволюция, орган, клетка, протоплазма, Дарвинизм, түр, вегетация, пассив, дивергенция, конвергенция, жасыл өсимликлер, гүлди өсимликлер, тижен, жанырақлылар, денгелек жанырақлылар, сабақлы жалырақлар, паразель тамыр, энтодерма, эктодерма, мезодерма, хромосом, амитоз, жыныссыз көбейиў, вегетатив көбейиў, жыртқышлар, рефлекс, шертли рефлекс, биология, зоология, ботаника, физиология, ұлыўма биология хәм т. б.

5. *Географиялық терминлер*: география; картография экономикалық география, физикалық география, бағыт, бассейни, географиялық орналасыў, пояс, полюс, экватор, меридиан, горизонт, кенеслик, ытығзылық, компас, карта, жазықлық, массив, ойпат, тобылғы өсиў, миграция, ишкни миграция, географиялық орын, шешара, Хаўа райы, құрғақ климат, ытығзы климат, тропикалық, субтропикалық, қолтық, бұғаз, атаў, ярым атаў, поляр шеңберди рельеф, дадалық, таўды рельеф, материк, пояс, таў поясы, т. б.

6. *Химиялық терминлер*: химия, химиялық элемент, периодлық нызам, атом, атомлық салмақ, кислород, азот, окиср, озон, аллотропия, валентлиги, водород, кислотта, реакция, химиялық реакция, алмасыў реакциясы, тийкар, сипти, ерипте, тойынған ерипте, гидролиз, бирикпе, органикалық бирикпе, органикалық емес бирикпе, периодлық система, т. б.

7. *Медициналық терминлер*: хирургия, терапия, онкология, гинекология, хирург, терапевт, онколог, гинеколог, окулист, оптерия, педиатрия, фтизиатр, дифтерия, диспансер, амбулатория, инфаркт, инфарктлар, ильциция, минингит, санитари, гигиена, т. б.

8. *Лингвистикалық терминлер*: лексика, лексикология, семантика, семасиология, фонетика, фонология, вокализм, сингармонизм, буўын, буўын үйлеслиги, сес, сес үйлеслиги, үйлеслик кытамы, орфография, морфология, синтаксис, сөз сөз дызбегли, гел, фразеология, усубият, турақлы сөз дызбегли, фразеологиялық сөз дызбегли, синоним, антоним, омоним, метафора, метонимия, синекдоха, эфемизм, гел арзатары, баслаўыц, баянлаўыц, айкындаўыц, айырымланған арза, келисиў, басқарыў, жұпкерлесу, жай гел, қоспа гел, атлық, алмасық, санымқ, келбетлик, фезил, ноқат, үтир, т. б.

9. *Әдебият таныў илимине байланысмақ*: гүрлиц, очерк, ювель, роман, новелла, қосық, поэма, дастаян, поэзия, лирика, сатира, образ, мазмун, көркемлик, көркемлеў, құралдары, композиция, идея, қахарман, унамлы образ, реализм, романтизм рифма, ритм, қосық құрылысы, уйкас, эпигет, телеў, антигеза, комедия, драма, трагедия, фольклор, ауыз әдебияты, бағырлар жыры, т. б.

10. *Педагогикалық терминлер*: сабақ, тәрбия, ақыл тәрбиясы, мийнет тәрбиясы, физикалық тәрбия, адел-иқрам, политехникалық тәрбия, интелекционалдық тәрбия, эстетикалық тәрбия, көрсетпелди құрал, методика, өзин-өзи тәрбиялаў, т. б.

Қарақалпақ әдебий тилинин сөзлик құрамында илиминин буван басқа да тараўлары бойынша терминлерди келтириўге болады.

Илим хәм мәдениеттин раўажлануы тийкарында илимий-терминологиялық қатлам оғда бай лексикалық қатламлардын бирине айналды.

Илимий-терминологиялық лексика да өзинин раўажлануы дәрелде ошын қалыптасуына бағдарланған үйкен тарихий жолды өтти. Олардын көпшиликти қолланылыў жағдайында халық жатпаўынан өтпн барды, кем-кем қалыптаси, турақлы формаға ийе илимий терминлер сыпатында қалыптаси кетти. Мәселен, белгилди бир келтирлерде *тән тәрбиясы*, *өзе тәрбиясы*, *өзе тәрбия түринде* қолланылып келген илимий термин хәзирги физкультура түринде, ериш гел түриндеги лингвистикалық термин хәзир *бағынлыш гел* түринде қалыптаси отыр. Бундай мысалларды жүде көп санда келтириўге болады: тири жаратылыс-тири табиғат-жанлы табиғат, көрсетпн оқытыў сабақлары көрсетпн сабақлары-көрсетпнли құралдар, кележек маҳал-гелер маҳал, есап-арифметика т. б.

Бундай жетилгисўлер әдебий тилди объектив талаптары тийкарында иске асып барды. Нәтижесле, ұлыўма халықтық, құрама жатынан бай илимий-терминологиялық лексика қамалға келди.

ди. Онда илимий-технологиялық лексиканың өзгеше бір топ-
рын құрайтуғын өндіріслік-техникалық лексика белгілі орын-
ды иіелейді.

Өндіріслік-техникалық лексика

Халықтың материалдық хәм мәдени турмысында жүз бертен
хәр қандай өзгеріс тигілі сөзлик құрамында өз көринисине ийе
болады.

Пүткіл елімізде халық хожалығының дауаажланыуы, өнді-
ріс тарауларының, мийнет етудин кәсіплик түрлеринин кеңей-
уи, өндіріске илим хәм техника жетіскендіклеринин өндірілі-
уи сәйкес өндіріслік-техникалық түсиниклердин аяллатуғын ата-
мағарды пайда етти. Бул кубылыс әдеби тилде құрамы жағы-
нан оғада бай өндіріслік-техникалық лексиканың қәлиплесуини
хәм онын бурынғыдан бөгер дауаажланыуын тәмийин етти.

Октябрғы некемги дәуирде қарақалпақтар тийкарынан ая-
ғанда динқанышылық, шаруашылық, балықшылық, майда өнер-
менглик хәм т. б. нәслер менен шуғылғанын келгенлиги белгилли.
Усыған байланысты қарақалпақ тилинин сөзлик құрамында жо-
қарыла аталған турмыс тарауларына тән кәсіплик белгіле ийе
лексикалық бирликлер белгилли орын алып келди. Мысалы:

а) *өндирисликтегі байланыслар*: жазық, күзлик, ақ етис, көк
етис, күз сүрпюү, тап, тап салыу, мада басюү, себиу, жасирюү, ала
кесек атыз, қыйтақ, ушық, сүт болыу, қара көз, жасмық, найман,
түйеклеу, сүзюү, қызылғау, ақ бүүдай, қызыл бүүдай, беринюү,
қызыл тары, урқан, урқан ағыз, еки кулақ, масақ, масақлау, ба-
хорги суу, күзги суу, ийнелик болыу, сары тал болыу, гүрбек, кү-
лабы, жийде жапырақ, азын алақ, гүрбек, шүбар болыу, кош-
қар болыу, көк, пашадау, бүүаз болыу, қамыр болыу, жүз жүз-
юү, торлау, пәлек, пәлек жайыу, әсебек, найша, найналау, ақ са-
лы, қызыл салы, домбық, шанақ, бас салма нуқыл ерик, келин
бармақ, ерекеш тешир, тынқан күйрик, ныш пыз, сәлге асқабак,
май шопак, кемпир бет, секепсара, торпабет, т. б. Қос, күнде, мо-
йындырық, пазна, мада, шығыр, кериз, науа, азна, ақын орақ,
кескирт, келпен, атқос, өгиз қос, ешек қос, т. б.

б) *балықшылыққа байланыслар*: бекпире, сыла, ала буга, тор-
та, шабақ, тыран шабақ, бөрте, сүүен, қара көз, жайып, ылақа,
ылалыш, ниг баттық, ау, қайық, кеме, ау кемс, азна, қара күс,
ийнелик, ийнелик салыу, жер қарау, майлау, пере, шабақ ау,
сүүен ау, торта ау, қашыу, есек, қыратпа, шана, жолқом, қа-
дыйма, төккеш, асай-масай, шанышқы, төслик, бизсекилик, өт
қақтау, қанау, жылым, салдау, салдау тартыу, т. б.

в) *мада өкриментшилик нәслерине байланыслар*: керик, төс
балға, қысқын жоңғы, нәл балқытыу, сүүғарыу, шылау, кеп-
серлеу, дүқан, темир дүқан, өре, таға, тағалау, түдал, писирюү,
өриу, пилте, пилтелеу, сырюү, қозақ, мақ, шарық, түлде, сазғын,
табан ағаш, қылыш, арқау, ийик, шығыршық, урынш, ийлеу, қа-

лап, биз, созан, ұлтарюү, баслық, баслық салыу, жетим ұлтан,
патимек, сирн, сиртелеу, зертср, қас, қас қойыу, т. б.

э) *шаруашылыққа байланыслар*: жазлау, қыслау, үйир, лақа,
дәкен, гүнан, қырықта, тууша, қашар, жайлау, ұуыз, ұуыз болыу,
түсеу, отар, отарға шығыу, жантық, сәулық, қара мал, нәск, сер-
ке, тартылған, туу байтал, шандық, мелде, ақ төс, ақ қасқа сара-
лау, тарылт, пошалау, үйирюү, отпақ жор, тебинлеу, жорға, жүр-
мел, соқа, малш, қыркыу хәм тағы басқатар.

Бүлар тийкарғы өндіріс тарауларына, кәсіпке байланыслы
көрсен арналық лексикалық бирликлерден ибарат. Олар кәсіп-
лик техникалық түсиниклердин атамағары сыпатында Октябрғы
некемги қарақалпақ тилинде арналы лексиканы құрайтуғын
еді.

Белгилли кәсіп тарауы бойынша жоқарыдағы атамағар ан-
далған затлардың, кубылыстардың турмыстық жеделтиги, кен
қолданылыуы, сондәй-ақ олардың узақ жылтар дауамында ха-
лық талғауында болыуына қарай, көпшилик әдеттегі сөзлердәй
болып кеткен Мәселен, *алма, алмурт, жейде, жазық, күзлик, көк,
ағыде, пазна, сүүғарыу, бөрге, ылақа, шабақ, сәулық, тууша,
жорға хәм тағы басқатар*. Бүлар кәсіпке байланыслы арналы
бирликлер сыпатында дәреді хәм қарақалпақ тилинин дауаажла-
ныуының белгилли дәуирлеринде кәсіплик терминлер хәмкәсетин
ағыарып келди. Хәзир олардың басым көпшилигинин терминлик
кәсетин сезимейди.

Қарақалпақстанда халық хожалығының дауаажланыуы менен
ағыл хожалығы тарауында да, сапаат тарауында да үйкен өзге-
ріслер пайда болды, өндіріс тараулары кеңейди, мийнет етү-
ис, өндірісти шөлкемлестирюудин жана усылылары пайда болды.
Мийнет өнімдарлығын арттырыуға бағдарланған илимий-техни-
калық жетіскенликлер турмысқа кеннен өндирлиди.

Усыған сәйкес функциональлық жақтан белгилли кәсіп тарау-
лары бойынша жана терминлердин топары көбейип барды. Мә-
селен, Қарақалпақстан еліміздин пахта жетістіриюүши районта-
рының бирине айналды. Бул жағдай тилдин сөзлик құрамында
пахташылық бойынша толып атырған жана кәсіплик атамағар-
дың дәреуине себепши болды: *коллектор, шигил егилки, қызыл
ағз, кубытқиация, кубытқиациялау, райаша тәрбиисы, агрогени-
ка, агробиотехникалық кәдәлер, жұмысартыу, сийреклелтиги, механиса-
тор, қатар-дара, жеррайлыкка төгил, жинерал төгилдер, азықланды-
рыу, шырпыу, пахта жаныны, пахта талшығак, жипек пахта, ағыз
шерттеги, фартик, терик, пахта терики, пахтакеш, еки бағдарла
ислей, пахта өсимкили, гөрек, роза-пач, қосшыша тәрбия, бас сал-
ма, мал алыу, сайланды торт, т. б.*

Пахташылық нәслерине техника жетіскенликлеринин өндіри-
лини арқалы көп ғана техникалық терминдер пайда болды: *ме-
ханисация-трактор, кубытқиестор, пауа, терид, жоншакан, бункер,
жор сүриу тракторы, сенала, ХГЗ, ПАТИ, СТЗ, ДН254, ХГ — 4,
пахта тасыу машинасы, чидаль бумдөзер, сүрилер, т. б.*

Белгилі бір дәйірлерде тиіканылық неслерінде қолданылып келген базм бір заттардың тұрмыс қажетлігіннен айырғылығы нәтижесінде олардың тилдегі атамалары ретінде пайдаланылған көп ғана лексикалық бірліктер төнерген сөзлерге айналды: *шершесуу, жасақ теруу, қас, қас айдай, әлек, шығыр, шығыр айдай, үшлеу, ақшика ақшикалау, гүнде назди, мойынтырық,* т. б.

Ал құрылыс неслери тараўында болса *гербиш, дийдал, қанат, пардийдал, натик, нақса, дйек, ылай, шеге, ылай, саз ылай, топан, ылай, апа-тырмақ, тарраш, кешке, қалы, берен, арғыт, қанда, қодагер, қодагерлеу* ұсаған сөзлер арнаулы кәсіптік бірліктер хызметінде қолданылып келсе, құрылыс тараўларының хәр тәрелтеме хәўжге алыўы арқалы құрылыс материалларына, мийнет процесслерине байланыслы толып атырған терминлер пайдала болды: *құрылыс материалдары, хәк, цемент, бетон, темир-бетон, нескен гербиш, қамыс плита, инженерлік құрылыс, семиз ылай, орта ылай, арық ылай, шагнаў, тұрақ жай, темир-бетон констрүкциясы, қыйыршық тас, қум аралас тас, шебени, құрама темир-бетон, кең панелли, объект, канализация, тұрақ жай объектлары, дийдал материалдары, қырлыққы, елиўилыс, объект көлеми, дийдал панеллери, зевек дийдал, бетон панельлары, габаритли констрүкциалар, автоклав, құрылыс ерутиндиси, хәк ертинди, құрама беталы, аржатур, монолит темир-бетон, хәм тағы басқалар.*

Қайсы елдирис тараўын алып қарасан да, онда затқа мийнет барысында, мийнет етнў усылларына байланысты толып атырған кәсіптік жана терминологиялық бірліктерди көрнўге болады.

1. *Дийканылық тараўында қолданылатуғын бірліклер:* тұқымы шигит, жер өзлестирнў, жоқары сорт, механизм, шигит етнў, жыйын-терим, механик-айдаушы, пахта-тернў, машинасы, бункер, комплехсли тербиа, шербет усылы, алмаспан етнў, собықлы етн, шырмнў, майлы етн, дәкли етн, от-жым-тоблебиси, азықландырымнў, шудигарға қойнў, агротехника, құлыпация, терен қулыпация, минераль төгнн, тернў агрегаттары, конейерли технология, қан-қанарсыз тасмнў, хасылдарлық, хасылдар қатлам, УэРОС-59 УэРОС-269, комбайн, СД/Б, суўтарнў тараўлары, бұдыдозер, скенер, тұқым хор, азотлы төгнн, фосфорлы төгнн, репродукциялы тұқым, т. б.

2. *Шаруашылық тараўында қолданылатуғын бірліклер:* мал шаўашылығы, күс өсирнўшллик, товарлы өним, ферма, қанилеккен ферма, қанигелепеген ферма, майда тараў, зоотехника, зоотехникалық ұсыл, шөл жайлаў, арым иөл жайлаў, ири қара мал, силос, ири от шөл базасы, аукцион, жүн жеткестирнў ири мал шаруашылық комбикорма, товарлы ферма, концентрат, қостак, шөже, бройлер, инкубация, инкубатор, сүт фермалары, байламай бағынў, автопонка, эстониялы қара ала латвиялы қондыр, эстониялы қызыл саўнў дәўирди, «Елочка», «Гандель, семир-гип бағынў, төл алыў, тәбийғый жайлаў, көп габиритли сусақ, ша-

рыластырыў, жергиликли шөже, саўнў майланысы, гүнжара хәм

т. б.

3. *Вадақшылық ислери тараўына тән лексикалық бірліклер:* ийнлик, қара күс, мотор қайық, қара жылмы, багор, мойна, сәйнер, капрон аў, плавот, мотоцикло, жер қараў, моторлы балық алыў станциясы, музлатқыш, шоган, килька, шекпа, майда час-айық, бычок балығы, кептирнў, ыстаў, балық өршигнў, моторлас-тырылған ұсыл, моторлюга, аўсалым, қабылдаушы пункт, капрон жип, тонлатқыш транспортер, суўландырыў, түзги балық аўлаў, жоқары сортағы балық, т. б.

4. *Саўда ислери тараўында қолданылатуғын лексикалық бірліклер:* қарнўдар, сатышы, галантерия, фарфюмерия, ұсақлап етнў, этикетка прилака, тұтыннўшылар жәмийети, товар айланасы, жәмийетлик аўқаттаннў, бұфет, ресторан, фактура, автотаяка, мебель, ассортимент, қосталы ассортимент, меню, офиплант, бұфетши, қанигелестирилген дүкан, гастроном, универмат, тағы басқалар.

5. *Құрылыс ислери тараўында қолданылатуғын лексикалық бірліклер:* корпус, бас корпус, проект, проект-смета, фасад, тарнақ, онлаў, ири онлаў, маўсимли онлаў, бетон, темир-бетон, инертли материал, құрылыс-монтажлаў жұмысы, қара май, қанализация, ири құрылыс, қанигелестирилген ири құрылыс, қаниализация, ири механизацияланған колонна, объект, құрылыс бөлмшеси констрүкция, тирек, таяныш, фермопастынка, мәдений тұрмыс объекти, тұрақ жай, қалыптәуши құрал, құрама темир-бетон, плита, блок, тырناق, блок, тас блок, черепица, қалыптеу, керамзит, карниз, мүйеш шығарнў хәм тағы басқалар.

6. *Жол-жәтпас ислери тараўында қолданылатуғын лексикалық бірліклер:* автобус, троллейбус, самолет, вертолет, поезд, жүк таснўшы поезд, вагоновожатый, планкарт, пассажир, кайота, тенлоход, пароход, вагаж, тез жүретуғын поезд, экспресс, вагажник такси, контейнер, кондуктор, компасировка, транзит, вокзал, автобаза, автостанция, бортироволник, бронь, билет, автнкасса, уретупировщик, светфор, т. б.

7. *Баспа ислери тараўында қолданылатуғын лексикалық бірліклер:* редактор, редакторлаў, корректор, корректорлаў, баспа табак, есап баспа табак, шертли баспа табак, тираж, формат, тернў, хәрип тернўши, түндәў, түптеуши лентопн, нетит, семиз хәрип, арым семиз хәрип, корректур, гранка, верстка, курсив, дизайн, листак, метранлаж, т. б.

8. *Дәм-ащұқат санааты тараўына тән лексикалық бірліклер:* реператор, сүт өнимлери, нан өними, кондитер өнимлер, музлатқыш, вино ислеп шығарнў, пиво қалыпнў, писторня, мал майы, карбон өнимлери, есимтик майы, ассортимент, резервуар, суб-продукт, май алыў ұсылы, сорт, май таярлаушы, пресслеу, экотракиялық ұсыл, битсерп май, түйиртпек жем, концентрат, авторефрикатор, бархат пиволи, жннүтов пиволи, гидроликкалық

пресс, конвейер, конвейерлестирүү, кайта ислөө жэм тағы басқалар.

9. *Урыс ислери тараўында қолданылатуғын бирдиклер:* окоп, блиндаж, дзот, хужим, артиллерия, дивизия, батальон, рота, коршау, блокпост, фланг, алдыңғы фланг, хаўа топылығы, эскерлер, эскадрилья, пулемет, миномет, танк, мина, осколок, бронетанк, эскерий бөини, қурады күш, Бекинис, позиция, десант, бомба, атом бомбасы, эскерий күш, ракета, жаўыздық жыпаят, эскерий база, зенит, зенит артиллерия, снаряд, т. б.

10. *Физикалық мадеият жэм спорт ислери тараўында қолданылатуғын лексикалық бирдиклер:* таим, ралнд, матч, секундант футбол, бөлейбол, баскетбол, төреши, стадион, дәрўазаман, гол, авт, тўч, бокс, миглий гүрес, еркин гүрес, теннис, гимнастика, жеңит атлетика, орбитр, гресмейстр бомбардир, хужимши, корғашы, билдиард, альпинист, ұшырасыу, жолдыслық ұшырасыу жэм т. б.

Көпилик айырықшалыққа ие буннан басқа да өндирис тараўларды көп. Оларды хәр қайсысына тән өндирислик-техникалық атамадар бар.

Терминлер жэм оның тұрақласыуы ҳаққында

Қарақалпақ терминологиясы өзиниң райақланыўында үлке тарыхый жолды өтти. Сол дәўирлер ишинде өзлик терминологиялық қатламға турмыс талаптарына сәйкес өзге тиллерден терминлер аўысын та отырды. Бунда түрди қолдысма жағдайларды да орын алып келгенлиги белгили. Айтайық, белгили бир дәўирлерде орыс тилинен жэм орыс тили арқалы басқа тиллерден аўысушы терминлерди орынсыз аўдарыу жағдайы.

Мәселен, интернационалық-сыпатламадағы революция, интернациональ, партия ұсаған терминлер хәттеки қарақалпақ тилине аўдарысмақ, бөинемийнәт, пирха түринде аўдарылып берилди. География термининиң жағырафия, природоодедене — жаратылыс, жаратылыс тануу, текст-үзимте, совет-шора, класс-жамай, договор-қантерек, финанс-майна, поезд-отарба, самолет-хаўа кеме, массовая прологашада-көпшилик үрнәтлеу, т. б. атамадар да қалай болмысма қарақалпақшалап алыу бағдарында қабды етилип алынған терминлер еди.

Әдебий тилдиң райақланыўындағы объектив талалар, нызамдылық кем-кем қалыптасыуы жэм жетеллиси, натийжесинде қарақалпақ терминологиясы системасында ұлыўма халықтық норма дәреди, терминлерди арналы атама сыпатында тануу жэм талыўды принципери, терминлерди жасалыу жоллары нызамдылық ретинде тастынықланды. Натийжесде, хәзирги күнде терминлер қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамында өзине тәп айырықша өзгешелик белгилерине ие болды:

1) термин-арнаўы ұтымды анықлаўшы арнаўды атама;

2) термин илим жэм техника, жәмийетлик-снисиий турмыс жэм мәдениет, санаат жэм аўыл хожалығы, т. б. байланыслы арнаўды ұғымларды дәл анықлайды;

3) анаў я мынаў терминология тараўында хәр қандай терминни мәниси сәйкес ұғымға тәп келеди, сондықтан ол бир мәнили, ияғый моносомиялық сыпатта болады;

4) термин көпилик мазмўныға, ұлыўма халықтық белгиге ие, терминлер сөзлик қурамындағы ең хәркеттис жэм удайы өзгерислер сниси отыратуғын айрықша сөзлик қатламды қурайды;

6) терминде едетте қосымша мәни образдығы, қосымша хәлилик боыу жоқ, бийтәриң функцияналтық жақтан арнаўы турмыс, тараўына белгили жэм талалп қолданылады;

7) терминлер ресмилестиритген лексикалық бирдиктер, жәмийетлик бақлаў арқалы терминлестиритлип барыўға мүтаж, т. б. Хәзирги күнде қарақалпақ терминологиясы системасында терминлик қалыптасқан. Олар төмендегисе:

1) Лексикалық-семантикалық ұсыл;

2) Морфологиялық ұсыл;

3) Сиптаксислик ұсыл;

4) Өзге тилден сөз аўысыуы арқалы.

Лексикалық-семантикалық ұсыл арқалы сөзлик қурамда буннан бир анаў я мынаў сөзге қосымша терминлик мәни жүкленели, сөз терминлеседи. Мәселен, күш, гол, гүрриң, қахарман, ұлтан, мийнет, ұсаған сөзлер едетте көп мәнили сөзлер ретинде тилде әзесуден қолданылып киятыр. Ал сонғы дәўирде түрди илми тараўтарында пайда болған жаңа илимий ұғымларға сәйкес сөз едетте мәнилерине қосымша арнаўлы ұғымларды дәл анықлаушы терминлик мәнилерди қабыл еткенлигин көремиз: *күш, физикалық, валгон, геометрия, мийнет, илим* т. б.

Бундай терминлик мәнилерди қабыл етуу тийкарында лексикалық-семантикалық ұсыл арқалы жасалған терминлер тилимизде оғайда көп.

Морфологиялық ұсылдың жардеми менен қосымталар қосылды арқалы терминлер жасалды: шың-лық (филос) тез-лик, (фика) тезлик, тен-сызлик (снисиий) сызык-ша, (линг) ата-лық ана-лық, (биол) ерп-пе, (химия) бирик-пе (химия) көнлик-пе, т. б. Синтаксислик ұсыл арқалы жасалған терминлер сөз дизбек-лери түринде қалыптаседи, терминлик бир мәнини аныталады: жәмийетлик қатнас (снисиий), зәт алмасыу (биол), асқазан асты безлери (физиол), хожалық сепат (экономика), өшминни қуны (экономика), көрсетпеси қурайлар (исд).

Өзге тилден аўысуу ұсылы. Терминлер пайда болды. Бұл ұсыл арнаўлы белгилен өтпиди көрек етеди.

Сонғы дәўирде басқа илмет тилдери сызлы қарақалпақ әдебий тилиниң сөзлик қурамына орыс жэм орыс тили арқалы басқа

тилдерден терминлердин ауысыуым оғанда жеткен хэм жини кубы- лысқа айналды. Орыс халқы менен экономикалық, сивсий хэм мәдени байланыстар, орыс тилинен жәмийетлик ерксини көне- йиуи, онын милдеттер аралық қатнаста қолданылуы орыс тили- нен лексикалик бирликтердин ауысыу исин, интернационалдык тотарын көбейиуи әдеуир тезетип жиберди. Кериски тюрко- лог Н. А. Баскаковтың белгилеп өткениндей, қарақалпақ тилини сөзлик қурамы орыс хэм интернационалдык лексиканың әскресе илғимий терминологияны келип кирйиуи кем-қоспен көбейди. Хә- зирги қарақалпақ тилини илғимий хэм жәмийетлик сивсий тер- минологиясы тарауында ауысқан лексикалық бирликлер хәттеки қарақалпақлардың өзлик терминлеринен артық келеди.

Хәқийқатында да қарақалпақ терминологиясы системасында орыс тилинен, орыс тили арқалы басқа тилдерден терминлерди қабыл етиуи оғанда өнимал сыпат алып отыр. Қайсы терминология- лық тармақты алып қарасаң да, онда орыс тилинен хэм орыс ти- ли арқалы басқа да индоевропа тилдеринен келип кирген сөзлер- ди көлгеп ушыратыуға болады.

Орыс тилинен хэм орыс тили арқалы басқа тилдерден термин- лердин ауысыуу жардайына лингвистикалық көз қарастан нәзер аударсақ, олардың улауыма үш усында қабыл етилгенін байқай- мыз.

1. *Терминлерди маңиси хэм қурылысы жағынан өзгерисса қабыл етиуи:* агрономия, техника, физика, медицина, дизель, реф- лекс, философия, акустика, космонавтика, экономика, т. б.

2. *Арамаст түрнде қабыл етиуи:* Бунда ауысыушы терминни анау ямаса мынау бөледи ана тилдеги маңилес сынары менен әу- мастырылады да, қалған бөледи сол түринде ямаса грамматика- лық байланыстын ығбалына қарай сәйкес қосымталар жалған- ған халында қабыл етиледи: материаллигстик көз-қарас, органи- қалық бирикпе, квалират тенгеке, турақлы тоқ, сивсий экономика, қалдыксыя технология, минерал төгиндер, сүрим тракторы, идея- лық мазмун, т. б.

3. *Қалақалау үселми:* Бул ұсыл арқалы орыс хэм орыс тили арқалы басқа тилдерден ауысыушы терминлер олардың морфе- майлық қурылысына қарай қарақалпақ тилине аударылды қабыл етилген: обязательство-министеме, давление-басым, наглядность- көрсетпеллик, молокопитание-сүт емизйишпидер, начинание-бас- дама, распределение-предложение-кенейтилген тәп, наглядное пособие-көрсетпелги құрал, т. б.

Қарақалпақ әдебий тилинде терминлердин ұсы жоқарыдағы жасадыу үселмилари тилде норма, объектив нызамдылық сыпатын- да турақтылыққа ийе болып отыр.

Тилин хәзирги рауаждануу жағдайында терминлердин қа- был етилйуине, онда қайсы ұсылдың басым екенлигине нәзер ау- дарсақ, онда қарақалпақ терминологиясының көпшилик бөледи басқа тилдерден ауысқалығы, олардың ана тилде сол түрде туу- ра өзгериссиз келип киргенлиги айқын көзге тасланады. Бунда

сонғы дәуірлерде хәттеки өз тилимизди оғанда бай хэм кен иш- ки мүмкиншиликлеринен толық пайдаланбау анық сезиледи. Усы- ның ақыбетинде ата-бабамыздан мийрас болып қалған, кеше ғана кеш жәмийетлик хызмет ерксине ийе болып, халық ийегини, өз- ара қатнаста жийи қолданылып келген көп ғана сөзлердин төне- рип, хәттеки ұмытылып баратырғанының гүбасы болып отырмыз. Оларды басым көпшилинчи-терминлер. Мәмлестлик тил хәққын- дағы Нызамның қабыл етилйи менен бундай ұмытылып бара- тырған сөзлик қәстерлеп ауысастырылуы мүмкин болған өзге тил терминлерини орын басып қолданылуы исине қайта айта- лып атыр.

Мисалы: *кризис орнына дағдарыс, адрес орнына-макан жай, гнибодан орнына-пұшара, должность, орнына-ауызым, дух орны- на-рух, догә орнына-парыз, совет орнына-кәңес, союз орнына- айқам, план орнына-жоба, нечать орнына-мер, оборудование ор- нына-үскене, коллектив орнына-жамаләт, массае орнына-шалағ, момент орнына пайыт, обзор орнына-шалауи, т. б.*

Терминлерди қабыл етиуи, әсиресе өзге тилдерден терминлер- дел пайдалануу оғанда үкен жууалкершиликти, әдебий тилдин объектив таландарын толық түсиниуди, ұсырған сәйкес термино- логияны, тилдин өзине ған рауаждануу нызамдыктарын толық басшылыққа алуды керек етеди. Бул норма сыпатында көлп- лекен әдебий тилдин сөзлик қурамын байытыуға себепши болд- ытын сөз жасау ұсылдарын пайдалануу зәурр. Усыған сәйкес халық турмысында пайда болған арнаулы ұлымға дефинитивлик жақтан төн келетуғын атама биринши гезекте ана тилдин ишкит мүмкиншиликлеринен, ишкит дереклеринен танланғанылығы макул. Егер өзге тил бирлин арқалы аңлататуғын атамадың қарақалпақ тилинде маңилес сынары болса, онда ұсы өзлик атама термин ретинде қабыл етиледи: *заседание-кежилис, собрание-жыйналыс, переговоры-тәнепис, звонок-қоңырай, вечер-кеше, бюст-мүсип, пам- ятник-естелик, постинича-миниканхана т. б.* Сондай-ақ, бундай әр- науды ұғымларды билдиретуғын ауысыушы термин сөзлер сөз жасаудың лексикалық, морфологиялық, синтаксистик хэм қалы- қалық ұсылдарынан пайдалануыға мүмкиншилик туудырса, онда ұсы нызамдылықты басшылыққа ала отырып, жана атама қа- был етиуи, мақсетке мууалық келеди: *правечная-кирхана подши- дай, среда-ортама, речевые-среда сөйлеу орталығы, перестройка- қайта қуруы, стабилизация-турақастылық, стабильность-жариялан- дық, докпад-бияпат, информация-маалымәке, милисердия-қайыр- қожам, предоставление-ғажилалық, т. б.*

Терминлерди қабыл етиуи жағдайында өзге тил деректерине туриайы қатнаса жасау, жасалмалылыққа, берилйуи, оған екінши бир тилден түсиниксиз сынарлар изген табыуға ұрыныуи, тилтер тарихында көрингеніндей, жақсы натийжелер бермейди, әдебий тил терминологиясының булнан былай да рауаждануу талаптары- на қайшы келеди, хәттеки сөзлик қурамының тағы да шуберта-

ныңына алып келеді. Мәселен, *партия терминнің пирхда, интернациональ-байнал-минал совет терминнің шора деу әбетте*, түсініксіздіктен басқа хәш нәрсені де келтіріп шығаруы мүмкін емес.

Сондықтан бұндай жасалма атамадар әдетте жәмийеттік мақұлдаудан алыс болмағандықтан тілде ұзақ жасай алмайды.

Терминнің әдеттегі басқа сөз бірлігінен өзгешелігі сонда, ол анау я мынау түрінде ұсынылғаннан кейін қолданылуы жағдайында ысылуы, ұлығымалық таңдамалыққа иіе болуы менен термин сыпатында қалыптесіп те кете береді. Мәселен, кешке фанна документ, эстетель деген атамағардың орнына хужжет, тамаша-тай сөздері баспасөз, радио хәм телекөрсетуі арқалы енгізілген еді, отар хәзир хужжет, тамашағай түрінде қалыптесіп кетті. Демек, терминнің қалыптесуінде оны қолданылуы жеделділігі әсіресе баспа сөз радио хәм телеведение айрықша әхмиетке иіе деген сөз.

Көркем әдебиат лексикасы

Түркіестын барлық төрелдерін қамтый алатуғын услуб-көркем әдебиат услубы. Оның раўажланыуы көркем сүүретлеудің раўажланыуы менен тиккестей байланысты.

Көркем әдебиат услубы өзін образдылығы, эмоционалдығы, жағаты халықтық түсініксіздігі, көркем сөз шеберінің шығарманың идеясына, жанрлық өзгешелігіне, құрылысына, эстетикалық талаптарына сәйкес халық тілінен дерестеушілік пенен пайдаланыу зорлығы арқалы иіске асады. Мәселен, мына мысалды алып қарайық:

Түрренип ертелеп жұмысқа шығып,
Қолыңа қабартып белгіди бүтүп,
Дизенди саялатып, мінбестің шенеп,
Жетеп бир затарың палдан жақсырақ.

(Бердәк, *Жақсқарды*)

Бұл мысалда көркем сөз шебері, халық тілінен жұда пухталық пенен пайдаланған. Бұнда оқылуыға түсініксіз сөз жоқ. Грамматикалық көз қарастан сөздердің формаларында, бір-бірі менен байланысында, тіп құрылысында ықшамлықтан басқа хәш нәрсе сезілмейді. Хәр бир сөз, грамматикалық форма, хәр сөз дәбегі, хәр бир тіп өз орнында. Олар бірін-бірі толықтырып, бірін екіншісі жетілестіріп тұр. Қосықтық, хәр-бир сөзінде, хәр қатарында образдық, тасирли мәни хәм күшлі эмоция сезіледі. Шығармалардың поэтикалық харақаттарыне сәйкес бууын бірлігі, рифмалық бірлік хәм т. б. сақтанған.

Халықтық тіл—көркем шығарманың тиккаргы құралы. «Қадағай танған, қар жанар» дейди халық даналығы. Көркем әдебиат услубының тағдыбы үшін халық тілінің қатауы табылуы шарт.

Орыстың жазылушысы М. Горький-тілдүң әжайын күш сыпатында көзге түсетуғын халықат өззалдығы сөздердің дәлілілігі, анықшылығы, образдылығы арқалы дерестеушілігінен ескертеді. Ал көркем әдебиат болса халық тіліне тән ұсы әжайын күштерді пухта пайдаланылуы керек екен. К. Фединнің тастыйықсауы бойынша, көркем әдебиат—бұл сөз өнері. Әдебиат форманың сонша әхмиетіне ұлы басламасы болған композиция да жазылуы тілінің халыққый мәнісі адында хәлсіздік етеді².

Көркем әдебиат услубында жанрлық өзгешеліктерге байланысты поэтикалық хәм прозалық услублар айырылып тұрады.

Прозалық услуб поэзиялық услубқа қарағанда көп хәм образдылық, эмоциялық хәм эстетикалық тасирлилік болғаны менен, отарды хәр қансысының өзине тіп айрықшалықтары бар. Мәселен, поэзиялық услуб өзгеше интонация, метрикалық құбылыстар, ритмилік хәм рифмалық бірлік хәм тағы басқалар менен сыпатланады. Поэзиялық услубтағы ритмикалық хәм рифмалық ықшамдылық аз сөзін терең сүүретленушілік прозада тіл байлықтарынан еркіндірек пайдалана беріуге мүмкіншілік бере бермейді.

Поэзиялық услуб жанрлық көз қарастан бир неше түрлерді, айттық, поэма, баллада, қосық, ертегі, драма, комедия, трагедия, хәм т. б. өз ішине алады. Ал прозалық услуб болса роман, повесть, гүррн, новелла, ертегі, аурама, комедия, трагедия хәм т. б. түрлері шығармалар түрінде көрінеді.

Усының менен бир қатарда монологиялық хәм драмалық типтегі поэзиялық шығармалардың басқа да түрлері ұшырасады. Мәселен, қарақалпақ фольклоры тарауында таңылған түр сыпаттада дәстәндар белгілі орнығы иістейді. Ол қарақалпақ әдебиатының хәзиргі жағдайында да өзіннің раўажланыуы басқыншы бастан кешірімекте.

Көркем әдебиат услубы қарақалпақтарда Октябрьге шекемгі дәуірде, ұлығма ағанда, поэзиялық услуб түрінде раўажланып келген еді. Мәселен, дерлік барлық қарақалпақ классиктері қалдырған әдеби мифраслар бізге поэзиялық шығармалар түрінде келіп кетті. Ал прозалық услубтың Октябрьге шекемгі дәуірде тек дәсленкі әхементтері ғана болды. Олар халық ауыз әдебиаты тарауындағы ертегілерде, дәстәндар прозасында көрінісүғып еді.

Соңғы жылдарда проза тарауы айырықша пәт пенен раўажланды. Онда гүррнліктер, повестьдер, қуналы ир-ири романлар пайда болды.

Бұлардың барлығы да түрлі жанрларды өз ішине алатуғын қарақалпақ көркем-әдебиат услубының тағы да раўажланыуына себепші болды.

¹ А. М. Горький, О литературе, М., 1953, 608-бет.

² К. Федин, Собрание сочинений в девяти томах, т. IV, М., 1962, 570-бет.

Көркем әдебиет үслүбүндө тил, эсиресе онын образ дөретүү-ге, окутууга эстетикалык жақтан тасир етүүге себепши болату-рын лексикалык хэм фразеологиялык байлыктары айырыкша әу-минетке ийе. Д. Н. Толстойдын сөзи менен айтқанда, көркем шы-ғарма үшін нарыз керек сөздердин керек орнында қолданылуы шарт. Бул көркем әдебиет үслүбүна сөйкес сөздердин үслүбүнк хызмет атқаруы арқалы ийе асады.

Әдебий шығарманын тикқары лексикасын құрайтұғын сөз топары ұлыўма қолданылуына сөздерден ибарат. Ал көркем сөз шебри турмысты сүүреттеуде олардан шебер пайдалануу по-тийкесинде сөз образдылығын дәретин отырады. Мәселен, мына бир күндер қосықты алыи қарайық:

Шабар болсаң, артымақтай арқыра,
Ушар болсаң, сүңкәрдай уш шарық ұра,
Житеринди жұмсап жасай халқыңда,
Елдин маңни көз шурмдай бағып ет.

(И. Юсупов, «Тасқын болып алып өт».)

Усы бир күндер қосықта пайдаланылған сөздердин барлығы да ұлыўма қолданылуышы сөздерден осалпанады. Ал шайыр жү-регине жылды тийістүғын усы терен ойды беріу үшін кереккин сөздерди дұрыс таңлап, оларға күшли образдылықты сыйдырып отыр.

Әшптер метафора, тенеу ұсаған көркем сүүреттеу құралдары әдебий шығармалардын лексикасында белгилли орнында тұрады. Олар өз ретегинде көркем-әдебиет үслүбүнын айрықшалығын да көрсетеди.

Жазыушы өз шығармасында белгилан бир үслүбүлік жобала ауызгеки сөйлеу тиглинин бирликлеринен де, диалектлик сыпатта-ры сөзлерден де, шет тил элементлеринен де пайдалана беріуи мүмкин. Усыған байланысты онда *идеялиди, кастий, сөйтес, тил-қань, гүлмелик, таўпан, гайры, наркис, зардиш* ұсаған сөзлер де ушыраса береди.

Расмий ис қағазлары лексикасы

Расмий ис қағазлары үслүбү да өзине таң, функционалдылық жақтан усы тарауда жиин қолданылатуғын сөз хэм терминдери-не ийе. Олар бул үслүбүтын ұзақ жылдам даўамында тарийхый раўажланыуынын барысында дәредди хэм ұлыўма халықлық, кең қолданылуы ұқымдылығына ийе болды.

Қарақалпақ тиглинде расмий ис қағазлары үслүбүнын дәстлеп-ки элементтери Октябрьге шекемги дәуірде-ақ дәредди. Бизге ке-лип жеткен жазба естеликлердин көпшилиги бұған толық дәлелі бола алады. Демек расмий ис қағазлары үслүбү лексикасының арнаўды бирликлер ретинде пайда бола бастауы да мине сол дә-

уірден басталыды. Бирақ Октябрьге шекемги расмий ис қағаз-лары лексикасы еки өзбек әдебий тиглиниң, сондай-ақ жазыудын араб графикасы тикқарына құрылуына байланысты араб-ларсы тиглеринин күшли тасирин бастан кеширди. Сонлықтан ол гей-дара фонетикалык хэм морфологиялык өзгерислерге ушыраған туринде қолданылып келди: сәлемнамә (сәлемнама), арианама (арза) йазылмыш (жазылды), йасатмыш (жасалды), усы (ошбу, ошул), шут (сол), мөхүр (мер), қолум қойду (қол қойдым), гү-үсәжәлик (гүуәлик), бәрә (барлық), төменги (төмендеги), исим-доним (аты көрсетилген), мөхүр басшы (мер басуы), әтич (әтиниш), айб (айын), чакыруы хат (повестка), чакыраду (ша-қырады) хэм тағы басқалар.

Еки расмий ис қағазлары үслүбүнын лексикалык құрамында басқа тиглерден аўыққан сөзлер менен терминдер, мәселен, араб-ларсы хэм орыс тиглеринен келип кирген бирликтер белгилли дүр-дәрдә ушырасалды.

Араб-ларсы тиглеринен сөздердин аўысуы Орта Азияда жа-саушы көпшилик түрк халыққаларынын, сонын ишинде қарақалпақ халқынын да тұрмысында үстемлилик сүрген ислам динине, араб-ларсы сөздерин жедел түрде пайдалануы жағдайына байланыс-лы болды. Қолта бар еки жазуы естеликлеринин трынде орын алған төмендеги сөзлер мине сондай лексикалык бирликтерден ибарат: жаўа (дау), айб (айын), қарар (қарар), әмийин (әум-ийин), ахди (келисім, договор), әйтибар (итибар), ант (ант), маў-лат (маўлет), дәрежелли (дәрежелли) хэм тағы басқалар.

Қарақалпаққалдардын орыс халқы менен экономикалық хэм ма-жесий байланыстары әлеўир кенейе басқалуы менен орыс тили ар-қилы қарақалпақ тиглине орыс хэм басқа да тилдерден жана сөз-дер менен терминдер аўыса басталды. Олардын белгилли бир бе-делги расмий ис қағазларына таң бирликтерден ибарат: фәўсәжа (повестка), расхот (расход), исбийке (список, дизим), немир тигтрам (телеграмма), дәбирнас (доверенность), приказ прквз (приказ), буйрық (указ), рафорт (рапорт), т. б.

Әдебий тиглин раўажланыуы менен жазба естеликтер арқалы бизге келип жеткен барлық расмий ис қағазлары элементтери мазеринин ұлыўма халықлық қолданылуы нормасына ийе болды. Олар тұрмыс талабына сөйкес халық талғауынан өтти, өзгерис-берге ушырап, ысылды хэм жетилдесті, хәтеки рейнаралары қол-даныўдан шығып та қалды. Мәселен, жазба хужжеттердеги арза-аризанама, төбен-төменги сөздерин ысылып, арза, төмендеги туринде қалипесип кетти. Сондай-ақ ис қағазларына таң, пака терминде әдебий тиглин сөзлик құрамында неке туринде қалипте-сип кетти. Бирақ ол дәстелки мәниисинде емес, ал нүтқилдеи жана социаллык мазмунаға ийе болды.

Октябрьден соңғы жылдар ишинде расмий ис қағазлары үслү-бү функционалдык жақтан кенейди. Халық хожалығын раўаж-ландыруудың барлық тараўтары бойынша бирге истелсудин, өн-дарислик байланыстар менен қатнасыққалардын мийнесті шәлкем-

дестририўдин жедел курамына айналды. Түрмис таллаптарына сәйкес рәсмий ис қағазлары үслубынын ишки тараўларында жаңа үслубтық шақашлар пайда болды. Булардын барлығы да типте не қағазларына тән арнаулы сөз хэм терминлердин дәрежине хэм кенейтувине себепши болды. Тилимиздин сөзлик курамында бұрыннан бар көп ғана лексикалық бирдиклердин жаңа үслубтын усы тараўында қолланылыўы бойынша тұрақты форматлар қалыпесте: *қарар, протокол, даўыс, даўыс берүү, дайысқа қойыў, буйрық, бийлерен, реже, сыналмақа, маималеме, парман, нота, декларация, шақырық, мираэт, усылыс, өмирбаян, ағудайық, үхким, бодалағы, келисиз, шартнама, бант, парсграф, акт, регламент, ескертүү, қошаметлеу, жәоба, сөзис, телеграмма, ордер, лат. визит, марлыжат, есеп, президентим, штан, жәр, мажлис, шығып сөймәу, баннат, есан берүү, төмендегилерди, жүкленсин, тастырылсын, қаран шығылсын, үхким етеди, ескерттеди, бийкар етеди, есанлансын, бийдиреди, хабарлайды, шақырады, усылыды, усылыс етеди, бийкарлайды, сорамақан, өтинемен, белгиленсин, сайлансын, тастырықлансын, сыйлықлансын, сол себепли, төмендегиле, мәнналарди, төмендегилерди, қатнасыўшылар, қол қойыў, қол қойыўшылар, көширма, нүсқа, сөз сөймәу, дағуа, аяқта, қарар етеди, тақуанды, мәселе хәм тағы басқалар.*

Ески рәсмий ис қағазлары хужжетлеринде фойлилерге байланысты тарийхий жазба әдебий тилге тән морфологиялық формалардын орнына ұлтүма халықтық форматлар қалыпестен норма болып отыр (*сорамақан, тақуанды, шақырады, жүкленсин*).

Қарақалпақ әдебий тилинин сөзлик курамында рәсмий ис қағазлары үслубынын раўажланыўы менен фразеологиялық сөз дизбектери түриндеги арнаулы бирдиклер де көбейди: *күн тартиби, ашық даўыс, даўыс берүү, қол көтериүү, жарыс сөз, кирип сөз хәм тағы басқалар.*

Рәсмий ис қағазлары лексикасы арнаулы түрде қолланылатуғын бай қатламға ийс. Ол әдебий тилдин сөзлик курамын байытаўда тийкаргы дереклердин бири хызметин атқарады.

ҚОЛЛАНЫҢ ЖИЙИЛИГИНЕ ҚАРАЙ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИ ЛЕКСИКАСЫ

Өзгердин жедел хәм сийрек қолланылатуғын топары хакқында

Сөзлик курамды диакрониялық хәм синхрониялық бағдарларда үйренүү оның өткен жолы хәм хәзирги жағдайы арасындағы байланысты анықтау, солай етип, сөзлик курам туўралы тереңрек түсеник алыўға мүмкиншилик береди. Өйткени анаў я мынаў дәл тилдин хәзирги жағдайы менен танысуў ушын, онын тарийхына, тарийхий өзгерислерге игибар етүү керек.

Хәзирги қарақалпақ тилинин сөзлик курамындағы өзгерислерди үйренүүде бұл жерде көбинесе оны синхрониялық бағдарда қарау қалде тутылды. Бұл, әлбетте, оларғы тарийхий өзгерислерди сезиқа алыўдан шетте емес, керисинше, керекли орындарда сол өзгерислерди белгиләу, салыстыруў, түринде де иске асырылады. Қарақалпақ тилинин лексикасында да онын раўажланыў дереклерине сәйкес өзгерислер үдәйи болып келди хәм бола береди. Бұл өзгерислер, тийкарышан ағанда, сөзлик курамдары базы бир сөзлердин қолланылыў жеделлигин жойыттын, генерийи, сөзлик курамға жаңа сөзлердин енуий, сондай-ақ анаў я мынаў сөздин бир мәнисини генерийи я онын жаңа мәнини қабыл етуий, т. б. сыпатында көбирек көзге тасталанды.

Мына мысалларға назер аўдарайық:

Он бир жаста онын ойнан,
Жүресиле-ақ хантта тоннап.

(Бердоқ, «Өмирлик»).

Машқаласы түсп үйдик,
Хәкметин етип көп биндин

(Бердоқ, Сөзди).

Келди елги отыз тоққыз,
Тоқратын тоқат күнлерим.

(Бердоқ, Сөзди).

2. Хәм музейден шықтым үкелн қаште,
Дирик сөзле жаңаы тербеп оседи,
Ал Ашубадал аяқымнын аяқина,
Оймыш-оймыш тас тилемин тәсери.

(Н. Юрлов, «Ақтүрсияның шобалы»).

Бұл мысаллардағы *хәйт, бий, тоқратан, тоқат* сөзлерси—генерген сөзлер де, ал *мүзеи, дирик* сөзлери қарақалпақ тилинин лексикасында солғы дәўирде жаңадан пайда болған сөзлерден ибарат.

Хәзирги заман қарақалпақ тилинин сөзлик курамында, оларғы өзгерислерге назер аўдарық, онда мынадай еки жағдайды аңғарыўға болды.

1. Бұрын жедел сөзликте белгилли орын алған көп ғана сөзлер дәстепки әҳмийетлигининен, қолланылыў жиийлигинен айырылалы. Мәселен, ески мәмлөктлик құрылысқа тән хәмеллердин сап-тастырылыўы негийжесинде олардын атамалары болған *қазы, дайған, күсбеге, болмы, бий, ақсақал* үсеген сөзлерге хеп қалдай мүтәжліктің керепи болмай қалды. Сондай-ақ ұлттықын мәдел-

иятының, турмыс дәрежесінің жақсыландығы, көркейінуі менен ески киінім-кеңішкердің аттарын көрсетудің жерге, киіммен, турме, айдыңды ұсаған сөздер де жегел сөзліктен шықты. Т. б. Бұндай жегел сөзліктен шыққан сөздер дәзір сол ески турмыстың тылдың лексикасында сақталып китырған гүясы сыпатында танылды.

2. Экономикалық, сивсий хэм мәдени турмыстың өсиуи хэм раудажыныуы менен соган сөйке бир неше жаңа сөздер пайда болып отыр. Соның нәтижесінде хазырғы заман қарақалпақ тылдың лексикасы әдеуір мүдәрдә кеңейди. Бұндай жаңа сөздердин қатарына баслама, баслақтыш, тастылыққад, талқылау, көрсетпе, көзқарас, қоснодром, қолмос ұсаған лексикалық бірліктерди жатқарыуға болады.

Минне бұтарды барлығы да сөзлік құрамдағы ең при өзгерісдерден осиппағанды. Бұрышан бар айырым сөздердин мәнінде көринетуғын гейнара өзгерістер де—тылдың лексикасындағы басды кубылыс. Біз оларды ұсымдарға байланысты бағдарда керекли орнында белгілеп кетеміз.

Тилғимиздеги сөздердин қолданылыну дәрежесі де бірдей емес. Мәселен, жоқарыда мысал ретінде көрсетип өткен жегел, киіммен, шек, турме, айдыңды, қазн, күрбеге, болыс бид, ұсаған сөздер күнделікті турмысымызда дерлік қолданылмайды. Олар тек көркем ямаса тарихий әдебиеттерде ғана белгілі бір мақсегте пайдаланылыну мүмкін. Сондай-ақ жақында ғана пайда болып, көпшілік еге таныс бола алмай атырған айырым сөздер де қолданылыну пасен.

Ұсаған байланысты сөзлік құрамдағы сөздерди жегел сөзлік хэм сирек қолданылатуғын сөздер деп еки топарға бөлеміз.

Жегел сөзлікке күнделікті турмысымызда халықтың кен түрде қолданылып китырған сөздері киреди. Сирек қолданылатуғын сөздер топарына жиі сөзліктен дерлік шығып баратырған сөздер хэм танымалдыққа ие бола алмай атырған сөздер киреди.

Жегел сөзліктен шығып баратырған сөздердин сирек қолданылынушы сөздер қарауында қалғы қолғуғындығы, сөйтіп, ақырында, биротала шығын қалауғындығы да анық. Ал танымалдыққа ие бола алмай атырған сөздер барлық уақытта сирек қолданылатуғын сөзлік топарында қала бермейди, өйткені олар турмысқа кем-кем өсиуіне байланысты жегел сөзлікке ауысып отырады.

Көбінесе сирек қолданылынушы сөзліктен жегел сөздер хэм жаңа сөздер деп еки топарға бөледі. Бұнда олардың өсиуінің де сирек қолданылатуғын сөзліктегі үлесі хэм соның менен бирге тылдегі өмірди бойынша бир-биринен түн-тамырдыан ажыратылатуғын айырым топарлар өкенилги көзде тұтылды.

Қарақалпақ тылғимдеги сирек қолданылатуғын сөзліктен де минне сондай топарға бөлип, олардың хәр қайсысын өз алдына анықтап өтеміз.

Қарақалпақ тылғимде гөнерген сөздер аңлататуғын түсиниклерге қипасына қарай хәр қылғы болып келеди. Олардың бир қатары жәмийет раудажыныуының белгіли бир дәуирінде өмір сүрен, бирәк хазір турмыстан шыққан түсиниклердин мәселен, киім-кеңішкерге, үн-иши затларына (жегел, турме, қалқа, қайқал, доқжана, сабық, жипек жул т. б.) байланысты атамалар болса, өкинши биреулері мәмлекетдик басқарыу ислерине байланысты түсиниклердин (күрбеге, датқашы, болыс, бид, оаз, т. б.) атамалар, ал үшінши биреулері хазір де өмір сүрп китырған түсиниклердин дослекки атамалары т б. сыпатында (жарлық хажир-буарық, уақ-ларжан, т. б.) ұшырайды.

Гөнерген сөздер дерлік барлық тиллерде де ұсындай айырық палықарға ие.

Олар тыл билимінде, көбінесе, историзмдер хэм архаизмдер деп еки топарға ажыратылды. Бирәк ұсы күнге шекем тыл илғимпазлары бұл еки топарға киретуғын сөздерди түрліше түсинип китыр. Бұл нерсе историзмлерди архаизмлерден ажыратыу мәселесин шатастырыуға алып келмекте.

Мәселен, гейнара илғимпазлар историзмдер менен архаизмдерди гөнерген сөздер деген ұлыуға ат ненен атып, историзмдер сөйке түсиниклердин турмыстан шығыуы менен қолданылыудан нйрылған сөздер, ал архаизмдер анау я мынау түсиниктин басқа бир атамасы деп қараса, өкинши биреулері ески дәуирдегі жәмийетлик белгіли бир түсиниклерди аңлатып, соғығы уақытлары қолданылмай қалған сөздердин барлығын историзмлерге жатқарды, күнделікті турмыста диний түсиниклерге, ески әдет-ұндыларде байланысты сөздерди архаизмдер деп атайды. Ал үшінши биреулері гөнерген сөздердин барлығын архаизмдер деген термин менен атайды да, сөйке түсиниклерди гөнериуи, ұмытылуында байланысты қолданылыудан қалып баратырған сөздерди архаизмнин биринши топары, яғнай историзмдер, бир түсиниктин гөнерген атамасы сыпатында ұшырасатуғын сөздерди услублық архаизмдер, архаизмнин услублық қолданылыну деп аныққайды.

Дұрысында гөнерген сөздердин тарихий дәуірлер дәуамында белгіли бир түсиниклердин атамалары ретінде қолданылып, кейін жәмийетлик турмыстың раудажыныуына байланысты шығып қалған белгіли историзмдер, ал анау я мынау түсиниктин

1. К. М. Галкина-Федорук, К. В. Горшкова, Н. М. Шанский. Современный русский язык. 1. кат. МГУ. 1962. 69-74—беттер. И. С. Балгина. 1. 3. Розенталь, М. И. Фомина. В. В. Панчевич. Современный русский язык. М., 1962. 33-34—беттер. Ш. А. Рахматуллаев. Архаизм ва историзм. Науыне туралы. ТашГУ, языковедение, вып. 211, 244-249—6.

2. Кеңес баев т. Мұстабаев. Казргі қазақ тили (лексика фонетика). Алматы. 1982. 141, 150-беттер.

3. Р. А. Булачев. Введение в науку о языке. М. 1958. 87-92—беттер. А. Н. Гвоздев. Очерки по стилистике русского языка, кат. автореф. М., 1955. 113-114—беттер.

гөнерген атамасы болгын есалдангучугын бөгетин арханамлер деп атаган макул.

Гөнерген сөзлер қатламнын басым көпчилигин историзмлер курайды. Олар турмыстын хэр кыйты тарафлары бойынша зат хэм кубылыстын атамаларын өз ишине алады. Мысалы:

1. *Өндирис абдаларынның атамалары:* гүнде, мойныгтарым, назна, қос, парнық, түде, сазан, қозық, маки, келеп, ағаш, келеп-леу, пилге, т. б.

2. *Қарыу-жарық атамалары:* саялқ, сауыт, қара мылтық, оқ-жай, қалқан, т. б.

3. *Дийханшылыққа байланысма:* түйек, қызылдау, масақ, қос-қа қосыу, т. б.

4. *Хәкимшилик ислерине байланысты атамалар:* хап, болыс, бий, аталық, қазы, жәмаат, пристав, ояз, күсбегі, т. б.

5. *Класслық, социаллық айырқышлыққаларға байланысма ата-жалар:* ханзада, шахзада, күл, күң, малай, түл, тоқал, бәйбіше, шоры, т. б.

6. *Оқыу орындарынның атын көрсететугын сөзлер:* медресе, гимназия, т. б.

7. *Диний түсиниклерге байланысма сөзлер:* зикир, саялқа, бөйиш, дозақ, патчи, аптүйик, курбан, т. б.

8. *Қийим-кейешеклерге байланысма:* киймешек, түрме, желде, айдылы, қамар, сәукеле, төбелек, бәйкем, мәделі, шийдем, т. б.

Дәстүр ретинде пайдаланылатугын жасануу затларынын ат-ларын көрсететугын шашбау, әрсебк, билсэнк, Халқа ұсаған сөз-дәрдн де мине ұсы толарға кәргизінуге болады.

9. *Үй-хажалық затларына байланысма:* тууырлық, сабаық, қар-шын, керги, бокжампа, сыпыра, тулып, т. б.

10. *Ұзындық хэм ауырлық өлшеулерине байланысма:* танап, қары, онағары, жігірматары, қырқағары, онсері, т. б.

11. *Ески хыямет тураларына байланысма:* пагкер, порқан, қор-рандоз, меккепши, дәруиш, т. б.

12. *Өз дәйіри ушын белгиди роль ойыған әдет-ұрып хэм дәс-тураларға байланысма:* шымылдық, сарқыт, айдар, тұлдымшақ, т. б.

Бұлардын барлығы да Қарақалпақстанда Октябрьге шекемги дәуірде қарақалпақ тилинин сөзлик құрамында белгиди орын ийелетен хэм жиһи қолданылып келген сөзлерден ибарат. Олар мине тилдин хәзирги жағдайында қолданылауы бойынша сийрек түсе алып отыр.

Соңғы дәуірде турмыс тағалаларына байланысма қарақалпақ тилинин сөзлик құрамына жаңа түсиниклерди ағдататугын бир неше сөзлер келип қосылды. Олардын бир қатары аз ғана ұақыт өмир сүрди де, кейин күнделікки турмыста қолданылмайтуғын болды. Мысалы: *қайлаш, бадырақ, құлақ, ликбег, ауылатком, ба-траком, жер бәдик, халыком, қосилылар союзе, оғалық, рабфақ, жедрабфақ*, т. б. Бұл сөзлер хәзир историзмлерге айналып кетти. Қарақалпақ тилинде историзмлер жеке сөзлер түрінде ғана

емес, ал фразеологикалық сөз дизбеклерги түрінде де ұшырасады: *лабасай басыу, өлп өлпик, таспа санар, солқынны садыу*, т. б.

Историзмлер өзгершин туура манигеринде де, ауысқан мани-геринде де қолданылып келеди. Олардын туура манигерги дәстә-десте де, ал геиналарынның ауысқан манигерги хәзирге шекем сир-данып киятыр:

Мысалы:

Туған жерди тууырлығын жамалды,
Қонған қоныс басшыты ауыл-аймагын.

(И. Есқиратов, «Келешекте сәл жазар»).

Қаз алдымдаз түздин хош ийисин,
Сеп қызғанып саялдан, жаным,
Хеш үшкелдиди яғзам нержини,
Туғы менеп қәлем тартқаным.

(Зулайфи, «Ерлік әулағандар»).

Тилимизде фразеологикалық сөз дизбеклерги түридеги геинара историзмлердин де ауысқан екынши жедел манигерги бар. Исто-ризм дегенде биз олардын гөнерген манигерин назерде тутамыз. Мәселен, *жин ұрыу* деген сөз дизбетинин ертеректеги түсиниклер-ге байланысма туура маниси күнделікки турмыс талабынан шет-те қалған, сондықтан гөнерип историзмге айналған. Ал не *жин ұрып отыр өзүңди* деген топте бұл сөз дизбегги туура манисиде емес, ал ауыспалы манисиде қолданылған. Онан неге бундай етип отырсаң деген мани түсиниди туура.

Бундай жағдайда туралы сөз дизбетинин жедел манисин ис-торизм менен шатастырмау керек.

Мына мысалда мәргия деген сөздин шайыр тилинде жана мәргиле қолданылуына назер аударып қарайық (шайыр оны то-лық формасында мәрхития түрінде қолданған, ал Қарақалпақ тилиндеги жедел формасы мәргия екенлиги белгиди):

Шынар тамырды қаша көтеу теренге,
Сонша бәккәм, сонша қойыу саясы.
О кудиретин шынар, кедим сәлемге,
Шынар шын дәстәбтін мәрхитиясы.

(И. Юсупов, «Кудиретди шынар дәстәбиди қолық»).

Бұл жерде *мәргия* сөзинин ұсы маниге қолданылуы, әдетте, шайырды тилдеги шеберлигине, жеке ұслубына да байланысты. Қалай болғанда да ол гөнерген маниге емес, ал оғалда образды, оғалда көркем, оғалда терен маниде жұмсалып туура.

Қарақалпақ тилинде гөнерген сөзлердин екынши топтарын ар-ханамлер курайды. Жоқарыда көрсетип етилгендей-ақ, арханам-лер тилин тарихый раудажландуу дәуіринини барысында анау я мынау түсиниктин атамасынын екынши бир атама менен ауымасуы патийжесинде қолданылуу жеделлигинен айрылған сөзлерден

иырат. Мәселен, *қантерек, договор, шартнама* деген сөздердің аңлатуғын түсінити бир, олар бир нарсе хәкүмдә келишимдә аңлатуу хужжети дегенди аңлатады. Усы күнге шекке даслеп *қантерек*, кейин *договор* деп атылы келген болса, хәзир шартнама атамасы қолланылдып киятыр. Демек, *қантерек, договор* архаизм дерден ибарат.

Қарақалпақ тығинде лексикалық архаизмлер әкейир мүндар да ушырасады. Буған мына төмендеги генерген, сөзлерди киринзүге болады: *жарлық, хәмир-буйрық; жар-айғаз; жасауыл-орынлаушы; нөкер-содат; договор, шартнама*, т. б.

Бұл мысаллардағы *буйрық, орынлаушы, шартнама* деген сөзлер хәзир жийи қолланылып киятырған сөзлер болса, *жарлық, хәмир, нөкер, содат, қантерек, договор* ұсаған сөзлер архаизмлерден ибарат.

Архаизмлер менен историзмлер бир-биринен түптамарынан айырғылтуғын сөзлер болып табылады, оларға тек екеуинин де генерген сөзлер екелиги ғана ұлыұмалық сыпат бере алады.

Архаизмлердин историзмлердин айырмашылығы сонда, олар турмыста сәйкес түсиниклери өмир сүрип киятырған, бирақ тигдин хәзирги раўажланыуы жағдайында өз орнын екннши атамадар менен аўмастырған сөзлер. Мәселен, *нөкер, содат*, деген сөзлер бир түсиникти атамаларынан ибарат, бирақ олардан *нөкер, содат* деген түрлерди қолланылуу жеделлиги бир аз жойылтыны, әскер түри жийи қолланылуу ұқшылдығына ийе болып отыр.

Архаизмлер сәйкес синонимлик сыпатлары тәрәпинен сығып шығарылған сөзлерден ибарат. Солай да олардың көпшилиги көр кем шығармаларда белгили бир мақсетте қолланыла берийи мүмкин.

Мысалы:

1. Жылдан ким? Ол сүўик тек көрер қааге,
Жат жамайды қасида жылдан да сөз бер?

(И. Нәурно, «Сентәбрдәгги ойлар»)

2. Темирдей соққудан аударыспақтың,
Олар жер қабанып жұттақта зақым.

(И. Нәурно, *Сонда*).

Бұл жерде қиасе орнана жамай, революция орнына аўдарыспақ архаизми пайдаланылған.

Қарақалпақ классикалық әдебиаты ўәкилеринин шығармаларынын тығине нәзер аўларсақ, оларда тилимиздин хәзирги раўажланыу дәрежеси көз қарасынан қарағанда толып атырған лексикалық архаизмлерди ушыратамыз.

Мысалы:

1. Күн-бойына байыр етип тұрақлы
Мен кетермен арман билеи жиярақлы.

Қамас орып алғау-жетеу орақам,
Терис төбе, ұзыл қайыр жайлауым.

(Кучкожа, «Жайлауым»).

2. Бұл дүнья өтерсеи әкерип паны
Адалың қылдан жол салып мен,
Сау болса адамның, ағалар, дани,
Бир басқа бир саўда болды, пранилар.

(Кучкожа, «Әлим»).

Бұл жерде *байыр етиу* мақан етиу мәнисинде, *паны* жалған, арқалы мәнисинде қолданылған. Күнхожа жасаған дәуирде олардың қай-қайсысының да сәйкес синонимлик қатарда болғанынғы сөзсиз. Ал хәзир *байыр етиу, паны* сөзлери қолланылмайды. Генерген, олардың орнына *мақан етиу, жалған, арқалы* сөзлери жийи пайдаланылып киятыр. Әлбетте, кейингилеринин сол заматлардағы қарақалпақ тығинин сөзлик құрамында да жедел лексикалық бирликлер болғанығы белгили, соннан да болыу керек, *байыр етиу, паны* түрлерди кем-кем генерип, архаизмлерге айналып кеткен.

Бундай мысалларды қарақалпақ классиктеринин бардығынын да шығармаларынан алып келтире берийте болады.

Солай етип, қарақалпақ тиликте генерген сөзлердин еки топары бар. Олардың бирин историзмлер құрайды да, екнншисин архаизмлер құрайды. Генерген сөзлердин усы еки түри де сөзлик құрамын сийрек қолланылатуғын топарында өз орнына ийе.

Неологизмлер

Тилин сөзлик құрамына жаналан енген, еле ұлыұма халықлық көп түсиниклиликке ийе емес сөзлерди *неологизмлер* деп атаймыз.

Халық турмысында жүз берген хәр қандай өзгерислер, раўажланыу, өз резепинде, сәйкес жана атамаларды пайда етеди. Мәселен, этикетка, эстафета, саяхат сондай жана сөзлерден ибарат. Қарақалпақстанда жазыу ислеринин раўажланыуы менен бастап сөз, реликция, кооректура ұсаған, миннеке жана көз қарастын пайда болыуы менен бастама, миннетлеке ұсаған сөзлер пайда болды. Бундай сөзлер сөзлик құрамын әкейир бөлегин құрайды.

Бұл жерде өзине айырқыша дыққат аўдарыулы тали етеуғын нарсе сол, олда болса ұсынлай жаналан дегенен сөзлердин бир топары күнделикли қолланылуу жийилитине байланысты ұлыұма қолланылушы сөзлерге белгиликке ийе болып кетти де, ал екннши топары эле олтай жалпы танымалдылыққа ийе болда алмай жүр. Мына мысалларды қараныз:

1. Усы жерде мен мектептен алған бөўтарды менен өзимниң ен даслетки *этиологизм*ды, сүўретлериниң салдым (Шығыс Айматов, «Жәмиһлад»).

2. Поэздар арман-берман өткен сайын, Дэннер тоқтап қалып, олардын артынан көпке дейін қарап тұрады (Шыңғыс Айтматов, Сонда).

3. Жапырақ, жапырақ терген күз,
Мүйізгез аяудың сүрген күз,
Данбыр жапып көргізбеге, көргізбеге
Мөскеннің көрген күз.

(И. Юсупов, «Илгеріш күз қосылы»)

Бұндары *этнод*, *поэзд*, *көргізбеге* деген сөздер қарақалпақ тілінде соңғы уақыттары дөрегі. Бірақ олар қолданылуы, қалып кешілігіне танымадылығы жағынан бірдей емес.

Этнод көркем өнерге тиісінсі термин, қарақалпақ тіліне орныс тиді арқалы ауысты, тек көркем өнерден хабары бар адамдарға ғана толық түсінікші.

Көргізбеге сөз орныс тиісіндіге *выставка* деген сөзді қарақалпақ тіліне аударуы нәтижесінде пайда болды, *этнод* сөзіне қарағанда танымадылық болған менен де, еге ұлыұма белгілі сөздердей көзеген адамға теңдей түсінікші емес.

Бұлар екеуін де қарақалпақ тілінде *неологизмдер* деп есеп даймыз. Ал *поэзд* сөзін ботса ондай емес. Ол қарақалпақ тіліне соңғы дәуірде кірген менен, жийі қолданылуы нәтижесінде белгілі сөздердей болып кеткен хәм хәр бір адамның жеке лексикасынан табылады. Соныақтан да биз оны неологизм деп қарамаймыз. Дурыс, белгілі бір уақытта поэзд деген сөз де қарақалпақ тілі үшін неологизм болды, енді ол неологизмдік қасиетін жойылып отыр.

Демек, жаналап пайда болған сөздер дәстеліші уақыттары неологизм болғаны менен, кем-кем қолданылуы жағдайындағы жеделділігіне қарай ұлыұма қолданылуы белгілі сөздер топарына қосылып кетуі мүмкін екен.

Хазирги заман қарақалпақ тілінде жаналап пайда болған сөздердің ұлыұма қолданылуы белгілі сөздердің топарына қосылуында қашан дәрегені айта қаларлықтай әуһийер тұтпайды. Егерде олар қаша жийі қолданылды, қашан пайда болғанына қарамастан, көпшілік арасында толық келіспесіп, неологизм болдыдан соңша тезірек қалыұға жағдай туұа берді. Мәселен, *радон*, *демократия* деген сөздерді алып қарайық. Бұл екі сөздің екеуі де Қарақалпақстанда хәкімшілік-саясатқа байланысты кешінін дәуірде пайда болды. Бірақ *радон* деген сөз *демократия* болдеген сөзге қарағанда жийірек қолданылаықтан неологизм болдыдан қалды да, ал *демократия* деген сөз еге неологизмдік қасиетін сақтап қалып отыр.

Хазирги заман қарақалпақ тілінің неологизмдердің өрнсіс де бірдей емес. Олардың бір топары белгілі бір ылым ы техника

таруына ғана тән болса, екінші топары көпшілік орындарда ұшыраса береді. Мәселен, *серилемдік* деген термин тек физика таруында *стремлющийся* маңышына таруында ғана қолданылды, хәтегілік дерлік барлық орындарда пайдаланыла береді. Белгілі бір ылым ы техника таруына ғана тән неологизмдер ылымий-техникалық терминдер болып келеді де, ал сондай өрнс шектеп нәушптілігіне ие болмаған неологизмдер әнұайы сөздер болды болса, *Усыған байланысты қарақалпақ тіліндегі неологизмдер* деп екі топарға бөліне болады.

Ылымий-техникалық неологизмдер хазирги заман қарақалпақ тіліндегі неологизмдердің ең үлкен топарын құрайды. Бұған хәр қандай ылым хәм техника таруына тән терминологиялық неологизмдер жатады.

Ылым хәм техниканың раұажданыуы менен қарақалпақ тілінің сөзлік құрамына соңғы уақытта жаналап бір неше терминдер келіп қосылды. Мәселен, биология ыліміне байланысты *шандырды*, *хордалылар*, *жер бауырдайшылар*, т. б. электротехникаға байланысты *аллер*, *вольт*, *амперат*, т. б. Бұндай терминдерде неологизмдер деуе болады, өйткені олар қарақалпақ тіліне жаналап келіп хәм ұлыұма көпшілік арасында хәммеге бірдей толық түсінікшілікке ие емес.

Ылым хәм техниканың тарулары жуда көп. *Усыған қарай* тілімізде ылымий-техникалық неологизмдердің де жийі ұшырауына болады. Олардың көпшілігі қарақалпақ тіліне орныс тиді арқалы тиккелей хәм аударуы жолы менен келіп қосылды. Мәселен, жоқарыдағы биология ыліміне байланысты алынған мысаллар орныс тиісіннен аударуы арқалы пайда болған болса, *аллер*, *вольт*, *амперат* ұсаған терминдер тиккелей қабыл стілген.

Жайдары неологизмдер ылымий-техникалық неологизмдерге қарағанда көлемі жағынан әдеуір кіші. Бұған күндестікті түрменен жағдайында кеңірек өрнске ие боласта, көрсетіне, мыннендеме басқарыла ұсаған сөздер кіреді. Жайдары неологизмдер болымы-техникалық неологизмдерге қарағанда түсінікшірек болаып келеді. Өйткені олар ауызсеки сөйләуде де, баспа сөзде де, радиола да жийі ұшырасады. Соңай да олардың еге де болса көпшілік арасында толық келіспесіп болмағандығын есапқа ала отырып неологизмдер деп атаймыз.

Ылымий-техникалық неологизмдер де, жайдары неологизмдер де жийі қолданылуына байланысты ұлыұма қолданылуы сөздерге қосылып отырады. Мәселен, бұрынғы *машина*, *жарыс* ұсаған неологизмдер хазир ұлыұма қолданылуы сөздерден *ыбарат*.

Хәр қандай жаңа түсінікке байланысты пайда болған жаңа сөз неологизм сыпатында сол тілде сөйләуші барлық адамдар тәрепнен ұлыұма қабыл стіледі хәм сөзлік құрамнан орын алады. Олардың тиісінсі орынды пайдаланыу сөйләушінің ыласа жазылуының жаңа сөздерді қабыл стіу хәм ұғыу дәрежесіне тәрепті болады. Бұл нәрсе әсіресе, ылымий-техникалық неологизм

ди қолданыўда жүдә айқын сезиледи. Өйткени олар сейдеш менен жазыўшыдан сол неологизмлерге байланыссыз илимий-техникалық билимди талап етеди. Мәселен, белгилли дәрежеге қалий әлгементи ҳаққында хабарлы болмай тұрып, қалий деген сөзди қолданыў оғада қыйын. Илим ҳәм техника тараўындағы барлық терминлер туўралы да мине усын айтыўға болады.

Биз неологизмлер дегенде, көбнесе, тилдин сөзлик қурамында белгилли орынға ийе, көпшилик ушын бирдей, ұлыўма қабыл етилген жаңа сөзлерди түсинемиз. Бундай жаңа сөзлерди шортти түрдә жалпы неологизмлер деп атасақ та болады.

Усын менен бирге жеке *неологизмлер* де ушырасады. Олар айным авторлар тәренинен белгилли бир услублық ямаса басқа мақсетте дәретиледи де, оқыўшы тәренинен жаңа сөз сынатында қабыл стигедеи. Бирақ бундай сөзлер қалин көпшиликке орынсыз сезиле, неологизмлер бола алмайды.

Көпшилик тил илимпазлары анаў я мынаў жазыўшының ғана тилинде ушырасатуғын неологизмлерди услублық неологизмлер деп атайды. Бундай неологизмлердин жеке адамның тиликке ғана ушырасатуғын көбирек сезилерди. Солықтан қарақалпақ тилинде оларды жеке неологизмлер, ал ҳәммесе ортақ, әлсбий тилиди лексикасынан толық орын алған неологизмлерди *жалпы неологизмлер* деп атаған мақул.

Жеке неологизмлерди қарақалпақ жазыўшы ҳәм шайырларының шығармаларында көриўге болады. Мәселен, халық шайыры Аббаз Дабыловтың «Баҳадыр» داستانында мынадай қатарларды оқыймыз:

1. Кейиншиги ол тәрт жасар Арысланди,
Жетимқанағына сазылар етти.
2. Узын қысқа сипардан,
Мен айланғат келгенде,
Белгилли пақырханамсан,
Қазға ападан Толыбайдып үйлери.
3. Қазға ападан Толыбайдып үйлери,
Сөзминди ет хасылы даныш-данамыз.

Бұл мысаллардағы *жетимқана*, *пақырқана*, *даныш-дана* деген сөзлерди жеке неологизмлер қатарына жатқарыўға болады. Шайырдың усы сөзлер арқалы не айтып отырғаны оқыўшыға түсинikli, олардың жаңа сөзлер екенлиги де бирден көзге түседи. *Жетимқана* дегенде автор *жетимлик* дегенди, *пақырқана* дегенде *байшара*, *ғарип* дегенди, ал *даныш-дана* дегенде *данышпан*, *дана* дегенди аңлатып отыр. Бұл сөзлерди жеке неологизмлер түринде таныўда олардың жасалыўы кеўил аўдарыўға турарлық. Қарақалпақ тилинде *жетим*, *пақыр* деген сөзлер менен-хана қосымтасы жаңа емес, олар бұрыннан бар. Ал шайыр *устахана*, *махан*, *сейихана* ұсаған сөзлердин қурылысынан пайдаланып, бизге жеке *тимқана*, *пақырқана* деп айтылыўы қалипсепген жаңа сөзлерди жеткерип отыр. Сондай-ақ *данышпан-данамыз* болып айтылатуғын жұл сөзлердин биринши сыңарларының бир бұўына қысқарты-

лыўы да тилимизде үйреншикли норма емес. Усы жағынан алып *даныш-данамыз* деген сөзди де жеке неологизм қатарына қосыўға болады.

Солай етти, жеке неологизмлер авторлар тәренинен белгилли бир сөз жасаў үлгисине сүйенилген тийкарда пайда болады екен.

Жеке неологизмлер шығарманың мазмунына, қурылысына байланыслы орынды жеринде қолданылса, ҳеш қандай артық сезилмейди, керисинше, сүрестенгеннен ұақылыға деген оқыўшыдағы сезимди күштирек туўдырыўға себепши болады. Мәселен, «Баҳадыр» داستانында Аббаз шайыр тәренинен дәретилген жоқарыдағы жеке неологизмлер жүдә орынды қолданылған.

Биди биз неологизмлердин қалий жасалыўы туўралы сөз етелик. Хазирги заман қарақалпақ тилинде неологизмлер мынадай услулар жәрдем менен жасалады:

1. **Лексикалық-семантикалық усыл.** Тилимиздеги сөзлердин мәнилери бұл өзгермейтуғын нәрсе емес, олар кеңейип, өзгерип отырыды. Лексикалық усыл арқалы неологизмлер дәрегенде бұрыннан қолданылған китырган сөзлер өзине жаңа мәни қабыл етеди. Солай етти, жаңа мәниги жаңа сөз пайда болады. Мысалға *бағлам*, *қарау*, *мәсле* деген сөзлерди алып қарайық. *Бағлам* деген сөз келбетшиллик, *жықым*, *абыр* деген сөзлердин мәнисинде қолданылып китырганлығы белгилли. Ал ол хазир физикалық термин сыпатында (дағенине) жаңа мәнини қабыл етип, неологизм болып отыр. *Қарау* деген сөз бир нәрсеге *қарау*, *күтуу* деген мәндерде кеп қолданылады. Ал хазир ол усы мәнислерине қосымша мәселени *қарау* ұсаған дызбеклерде неологизм болып табылады. Мәселге деген сөз лпниг адамлар арасында сөз етелетуғын мәсеге мәнисинде қолданылып келген еди. Бұл сөздин ол мәниси пүткилдей архаизмге айналып кетти. Күндешкил пикир алысыў жат дайында биз мәсеге сөздин ески мәнисин пайдаланбаймыз, ол түсиниктин өзи де төнерген.

Хазир ол математикалық, физикалық, химиялық мәсеге талқылайтуғын мәсеге мәнисеринде неологизмлер тоңарынан орын алады.

Қарақалпақ тилинде лексикалық-семантикалық усыл арқалы жасалған неологизмлер жийи ушырасады.

2. **Грамматикалық усыл.** Бұл усыл—хазирги заман қарақалпақ тилинде жаңа сөзлер дәретилдин ең жедел усылдарынан бирин. Ол, өз гезегинде, еки түрди жол менен иксе асады: *қосымталар қосыў жолы* ҳәм *сөзлерди бирлиги және дызбеклесу* жолы.

Қосымталар қосыў усылы менен неологизмлер жасалғанда белгилли сөз дәретилуши қосымталар хызмет етеди. Олар сөзлерге қосылыў арқалы жаңа мәниги екннши сөзлерди дәретилди. Мәселен, қосымталар қосылыў жолы менен жасалған тилимизде мынадай неологизмлерди көриўге болады: *баста*, *көрсетпе*, *баслама*, *абдарма*, *миннетлеме*, *жасаба*, *көрсөбе*, *ескертуу*, *тастықайқаб*, *ушыра-суу*, *хәптелек*, т. б.

Бұл мысалларда неологизм жасаўға себепши болып тұрған

ттықарғы қосымталар -*ма, -ба, -па, -ну, -дық* хэм оның сынарлары
Қарақалпақ тилинде жана сөзлер дөретилуши қосымталар тек
усылар менен ғана шекленбейди. Олардын түрлери көп. Мәселен,
бұрылмыс, қысылмыс деген неологизмлер-*ым, -ым* қосымталарының
қосылауы арқалы жасалып түр т. б.

Тейнара неологизмдер сөзлердин биригиуи хэм дизбеклесийи
пәнижәсинде пайда болады. Мысалы: *қолжазба, халықаралық,
кирис сөз, баспа сөз, жети жылдық*, т. б. Бұнда қолжазба, халық
аралық деген сөзлер еки сөздин биригиушпен жасалып, бир жана
мәнини аңлатса, кирис сөз, баспа сөз, жети жылдық деген сөздер
еки сөздин дизбеклесийи арқалы жасалып, неологизмди пайда
етип отыр.

3. Сөзлердин ауысыу жолы. Қарақалпақ тилине басқа тилдер-
ден сөзлердин ауысыуы арқалы да неологизмдин әдеуир бөлегі
жасалды. Бұл процесс әсиресе Октябрьден кейин кен өрне алды.
Илимдин хэм техниканың, санааттын хэм ауыл хожалығының,
экономиканың хэм мәдениеттин дауаажтаныуына байланысты
қарақалпақ халқы үшін жана түсиниклердин атамағлары пайда
болды. Олар, ұлыўма алғанда, орыс тилинен хэм орыс тили ар-
қалы басқа тилдерден ауысқан сөзлер менен терминлерден иба-
рат. Мысалы: *космонавт, космодром, телевизор, телескоп, автока-
рат, архитектор, эмпона, трилогия, пейзаж, декада, трансляция,
такси, архиватор, эмпона, трилогия, пейзаж, декада, трансляция,
репродуктор, магнитофон*, т. б.

Орыс тили арқалы ауысын, неологизм болып келген бир қатар
сөзлер хәзир ұлыўма қолданылыушы сөзлер топарына қосылып
көтти. Мәселен, *трактор, пошта, телефон, радио, премиялық, завод,
фабрика, автобус, самолёт* усаған сөздер түпкиликли сөзлерде
қолданыла береди.

Ауысыу усылы арқалы жасаған неологизмлер қолданылыу
жәғдайында қарақалпақ тилинин ызыамлылықтарына сайкес грам-
матикалық жақтан өзгерислерди қабыл ете береди. Мысалы:

1. Еңги айналардан тубинаның айналыш турған маховиги, та
тубинадан бир нәрсе сорап турғандай ийилип, машинаны айна-
лып жүрген Виктор көршиңди (С. Бабаевский, «Алтын жұлдызды
жигит»).

2. Стүрөшпилердин мектебин иткериди. Пеншнрададағы акаде-
мияға енеондиди раўажлантырды ұшын оқыўта барғанымда. Мә-
өзинин *дипломдық исимди* талсндртым (Шығыс Айғаматов
«Жамийда»).

3. Фестивалда жолған қыл.
Пахта атылаа жүрген қыл.
Хопи ұабағалы торбетипи.
Қосым айтып берген қыл.

(М. Сейтпиев, «Фестивалда жолған қыл»)

Бұл мысаллардағы орыс тили арқалы ауысқан неологизмде

таптең грамматикалық байланыстың тилабына қарай тийисли
қосымталар менен өзгерс.

4. Қалықа усылы. Басқа тилден ауысыушн сөзлердин морфема-
лары сақтанған халыда екншн тилге аударылыуы қалықа усылы
дегенеди. Дөпшилик неологизмлердин мие усы жол менен жа-
ратанлығы көге түсеи. Мысалы: Жердин жасалма жолдасы-не-
күсеткеннй спутник Земли, көрсетпе-указанне, кубылыс-явленис,
көрсеткиш-указатель, анықлауыш-определение, келгилу-согласова-
ние, шығарма-сочинение, дөретпе-творение, т. б.

Содай етип, қарақалпақ тилиндеги неологизмдер сөзлик құрам-
ға жападан кирген жана мәнини сөзлерден ибарат. Хәзирги за-
ман қарақалпақ тилиндеги неологизмдер усы жоқарыда көрсети-
ген тийкарғы төрт усыл арқалы жасалған.

Неологизмдер барлық ұақытта өзгеристе болады. Тұрмыстың
дауаажтаныуына байланысты неологизмдин жана топары пайда
болды да, олардан жалпы танымалдылыққа, желетликке ие бол-
ған бөлегі ұлыўма қолданылыушы сөзлерге келип қосылды.

ФРАЗЕОЛОГИЯ

Фразеологикалық сөз дизбеклері ҳақында

Фразеология—тили ылимдин белгилги тараўларының бири. Бұл
терминнин өзи тийкарынан гректерин *phrasia* (фраза) хэм *logos*
(логос) деген сөзлеринен келип шыққан. Тилдеги фразеологиялық
сөз дизбеклері фразеологияның үйретилуы, изертлелуының
объекти болып табылады.

Сөзлик құрамда тек жеке сөзлер ғана емес, жеке сөзлердеу
қутин бир мәни аңлатылуышн бир неше сөзлер дизбегинен құрал-
ған тұрақты сөз дизбеклері де белгилги орынды ийесейди. Оның
үстине бұл лексикалық қатлам өзгеше сыпатқа, айырмалықтар-
ға ие сөзлик құрамын бир топарын құрайды. Олар мәнилик
жақтан, мәнилик өткирлиги жағынан тилдин қаймағы, мағызы
сипатында баҳалананды. Усыған байланысты В. Г. Беллинский
лексикалық қатламдардын бұл айырым топарының тилдеги ор-
нын көзде тутып: «народную физиономию языка-его оригиналь-
ное средство к самородное богатство составляет идномы или
русизмы, созданные народом и продолженные веков» деген ети.

Хақықатында да, фразеологиялық сөз дизбеклеринин бел-
гилги түрлеринен саныланатуғын нақылдар, мақалалар, данома-
алар, сондай-ақ оның басқа да түрлери бизин хүдесликлиги тил ар-
қалы қатнас жағдайымызда пикиримизди толық, өзине тән бар-
лық мәнилик бояўлары менен жеткерилуде айырықша хызмет ат-
қарады. Фразеологиялық сөз дизбеклері мие усы көз қарастап
тилдин қаймағы сипатында көрнелди. Онда халықтың әсирлер

1 В. Г. Беллинский. Полное собрание сочинений. М. Д. 200 бет.

ши сөз дизбегі усаатын өзгертуу жағдайлары ұшыраспайды. Көпшілік сөз дизбектері хәттеки бундай өзгеріске де талап етпейді. Мысалы: *төбе шашы тик тұрып, бір күсім болды*, т. б.

Содай етип, қарақалпақ тилинде сөз дизбеклеринин еки түри көзге түседі: олар еркин хәм тұрақлы сөз дизбеклеринен ибарат. Жеке компонентлери айтылайын деген пикирдин мәнисине, устуб өзгешеликлерине қарай өзгере беретүгын сөз дизбеклерин еркин сөз дизбеклери дегениз, Мысалы: *жасын жанырақ, қалың тоғай, жақсы ислеу*, т. б.

Ал жеке компонентлери лексикалық-грамматикалық жақтан тұрақлы түрде бирлескен, өзгерислер кирзингүте болмайтуғын, өзгер болса да шекленген, қалиндескен дәрежеде ғана болатүгын сөз дизбеклери тұрақлы сөз дизбеклерине киреди. Мысалы: *қабырғаң үйді, ийкениң ишкика шөп диядү, аузың ашмау, тил қайтармау*, т. б.

Мәне усындай тұрақлы түрде байланысқан сөз дизбеклери *фразеологикалық сөз дизбеклери* дегенизи. Оларды *фразеологикалық топламалар деп* те атайды. Биз оларды фразеологиялық сөз дизбеклери деп атауды мақул көрип отырмыз. Өйткени бұл жерде сөз тұрақлы сөз дизбеклери хәққинда болып отыр.

Улыма тил билиминде, соның ишинде қарақалпақ тил билиминде фразеологиялық сөз дизбегин басқа сөз дизбеклеринен, сондай-ақ сөзден ажыратуу, олар арасындағы айрықшалықларды белгилеу-баслы мәселелердин бири, фразеологияны таныудын тийкары болып есепланады.

Фразеологиялық сөз дизбегинин басқа сөз дизбеклеринен, меселен, еркин сөз дизбеклеринен қалай айрылатүгыннын биз жоқарыда улыма сөз дизбеклеринин еки түрине сыпатлама берийүде көрдиқ. Содай да барлық жағдайда фразеологиялық сөз дизбегинин тийкарғы айырмашылығы сыпатында онын тилде, тилидин хазирги раўажлануу жағдайында таыр түринде ұшырасатуғынын естен шығармау керек. Мәселен, *қол тиймей, бауыр басыу, айылым жыймау* усаған сөз дизбеклериндеги жеке компонентлерди айтыуымы өз ойынан, өз никемлигинен пайдаланып, сол жеке сөз дизбеклеринен, бирлестирисиди, таыр түринде ғана пайдаланады. Олар адам, қаназ, қатем, ислеу, отырыу усаған айырым сөзлер усап бир лексикалық-грамматикалық бирлик сыпатында тилин лексикасында өз орнына ийе. Бұл сөз дизбеклери оған тиймек, кнопканы басуу, төсетин жыймау усаған сөз дизбеклеринен пүткилдей басқаша, кейингилерин сөйлеуини сол сөзлер англататуғын зағатар, құбылыстар арасындағы қатнасты сыпатына қарай түрлише өзгерте алыу мүмкиншилгине ийе, ал дәслепкилери болса олай емес.

Таыр түринде ұшырасуу, таыр түринде пайдалануу кандай сөз дизбегине тән болса, тилде солардын барлығы да фразеологиялық сөз дизбеклеринин ишинде куралғаны мақул. Нақыл-мақалаларды да сөзлик курамын уса қатламы ишинде баҳадауымызды

тийкары соған байланысты. Мына мысалларда нақыл-мақалаларға итибар берип қаран:

1. Қол, алдыма мени «Аяз бий, халынды биг, қумырысқа жолынды бил» деген сабыр сөйлик (А. Әлиев, Менин Гүлжамалым).
2. Ауа, «бәле қада қайда жоқ, басқан аяқ астында» деген ғой ата-баба (А. Әлиев, Сонда).

3. Самалдай жөн алды есеп барсан,
Жүрттың мың-мың сөзін дүрбас болып шықты.
«Еме билген қозы еки сәулықты
Бирден емер» деген, бәле екенен.

(И. Юсупов, «Алғарысқаның ығбала»).
4. «Той десе қуу бас жұмалайды» деген ырае скен деп ойлады қыз (Т. Қайыбергенов, «Мұғаллимге рахмет»).

Мысалдарымыздағы аяз бий халынды биг, қумырысқа жолынды бил, бәлекайда қайда жоқ, басқан аяқ астында, еме билген қозы еки сәулықты бирден емер, той десе қуу бас жұмалайды деген сөз дизбеклери халық тилинде таыр түринде қолданылып киятыр. Биз мысал ретинде алып көрсеткен шығармаларымыздың авторлары да оларды сол түринде пайдаланған.

Қарақалпақ тилинде фразеологиялық сөз дизбеклери олада көп хәм олар күнделикте пикир алысуу тажирийбесинде хәр түрли формаларда ұшырасады. Биз жоқарыда еркин сөз дизбеклери менен тұрақлы сөз дизбеклери бир-бири менен салыстыруу мақсетинде фразеологиялық сөз дизбеклеринин рейпара түрлерин тапа мысал ретинде алып кеттик. Бұлардан басқа заттың ямаса түсиниктин сөз дизбегі сыпатында берилеуғын атамалары да, сондай-ақ белгилі сөзлерден ғана мысал алатүгын сөз дизбеклери де лексика-грамматикалық жақтан пүтин бир бирликти курау менен бирге тұрақлы сыпатқа ийе болып келеди. Сонлықтан оларды да фразеологиялық сөз дизбеклеринин қатарына кирзингүте болады. Мысалы: *Жердің жасалама жоқабасы, тежир жоқ, жаны ашыу, бас қатырыу, көзге түсиу*, т. б.

Бундай сөз дизбеклеринин жеке компонентлери де қалипесепеген мүғдарда сөзлердин аўмасын, қосылыуы хәм тағы басқа соған усаған өзгерислерди талап етпейди. Мәселен, *айдың жасалама жоқабасы, жердің қасында жүретүгын жоқабасы, жүрсеи ашиды, басы ашиды, жүрек қатырыу, ой қатырыу деу* орынсыз болар ели. Өйкени билге олардын тилде бар тийкары түрлеринана сыйымлы, жәмийет тәрешинен қабыл етилген сол формалары ғана олардын лексика-грамматикалық бирлигин сақтап алады.

Фразеологиялық сөз дизбеклери өзине тән айырықна белгилерге ийе. Олар, жұмақлап айтқанда, төмендегилерден ибарат:

1. Фразеологиялық сөз дизбеклери тилимизде жеке лексикалық бирликлер сыпатында таыр түринде қалипесип жеткен сөз дизбеклеринен есепланады: *ийне менен күбінү қазыу, тандауы тар-*

тойда, жүйкеси куршп, айга шабы, жақсының жаты болмас, жаманның ұаты болмас, т. б.

Хар бир жазушум я сейтүши акам тилден пайдаланыў уқып-лылығына қарай бул сөз дизбеклерин улаўыма халық тәрбиинен қалыптасқан түрине ғана қолдана алады, сөзлерди еркин байланыстырғандай етип өзгеше өзгеше бир сөз дизбегин дерс-тип пайдаланыўы мүмкин емес, өйткенн бул нәрсе фразеологив-лық сөз дизбеклеринин улаўыма табиғатына қайшы келеди, шар-дың бузылыўына, хәтеки мансисизлигине де алып келиўи мүмкин.

2. Фразеологивлық сөз дизбеклери маншлик жақтан образлы еылғақа ийе болып келеди. Бул олардын басым көпшилигине тен.

Мысаллар:

1. Бул ретте деспотикней оншетли уақпаганымыз жоқ, хеш қимнен сөекенин тартыбай-ақ жақын жерде журтқа көз бойлып турып ангиме-дүкен қурлық (Ө. Хожаниязов, «Жағалылық жыллар»).

2. Той-тамаша десе куў бас журмадап, тойда туяқ қалман барыўға ыншағатуғын қарақалпақлардың озылдан қиятырған әдебияты (Совда).

3. Бурын ақшапта қарай әли төсекке кирип жаны тынып та-бағуғын келгншек түн уйқысын төрт бөлип, бесик таанып көзи игинбейди, ая күндіз уйқыдан дем алыўға бағын хүкми, хүкми. (Т. Қайыбергенов, «Қарақалпақ қызы»).

Бул мысаллардағы көз бойлы фразеологивлық сөз дизбегин көршип, куў бас журмадап дегенди хәкке, тайда туяқ қалмай дегенди хеш ким қалмастан, әли төсекке кирип деген сөз дизбегин жатып, түн уйқысын төрт бөлип дегенди қайтақалпа оямыл көзи иаинбейди, деген фразеологивлық сөз дизбегин уйықдамайды деген мәнидес сөзлер менен салыстырсақ, олардағы образдылық оғла айқын сезиледи.

Фразеологивлық сөз дизбеклеринин тасирлиги де мине уялған байланысты.

3. Фразеологивлық сөз дизбегин қурайтуғын жеке компонент-лер өзгеринин қалыптасқан тұрақлы орнына ийе болып келеди. Мысалы: Усы бағаның ақыл-хушына қуғанып, қолымнан кел-генинше нешиқши жаўын жүрмен (Т. Қайыбергенов, «Қарақал-пақ қызы»). Бул мысалдағы нешиқши жаўын жүрмен деген сөз дизбегиндеги жеке компоненттердин орнын аўжастырыўға я басқа сөзлер менен қатты болса солай өзгерте берийге болмайды. Жур-мен, деген көмекши феил менен аўжастырып, нешиқши жаўыл қиятырман, нешиқши жаўыл отырман дегте болады. Өйткенн бун-дай өзгерислердин өзи де жәмийетлик қолданыўда беллиги норма болып есапланады. Ал гейде фразеологивлық сөз дизбеклери арасына сөз қосылып та айтылады. Бирақ ол беллиги сөзлердин рана ибарат. Мысалы:—Мени ағайын-туўған дейтуғын болсаң, менин менен бирге жүресен, бул жерде сенин тамы-тасын қалып баратырған жоқ, ағайын емесен, кересин жоқ дейтуғын болсаң,

ала жипти бир отала кесесен.—Пәлим. Бунда ала жыпты кесесен деген сөз дизбегинин арасына биротала деген сөз кирген.

4. Фразеологивлық сөз дизбеклерин қурайтуғын жеке компо-ментлер көбнесе жыйналып барып, бир синтаксислик хызмет атқарады. Мысалы Мен көз кулақ болайын деп, Жәмийде аўыр-лықты өзи ағысы келеди (К. Султанов, «Аққарыя»).

Бул жерде көз-қулақ болайын деген сөз дизбегиндеги айы-рым сөзлер өз-ақтына бир синтаксислик хызмет атқарып тұр-ған жоқ, ал барлығы жыйналып барып гөптин байланышы бо-лып отыр.

5. Фразеологивлық сөз дизбегин белгилерге бөлиўге болмай-ды. Мысалы: Мен оның изине көз тасласам, нәллеринин нән ан-лық екен, еки жылдың ишинде түсин қалмағты (М. Шолохов, «Ашылған тың»). Бул мысалда көз тасласам деген фразеологив-лық сөз дизбегин бар. Егер оны бөлип тасласақ, онда пүттин мени бирлиги биротала бузылады.

6. Фразеологивлық сөз дизбеклерин басқа тилге сөзбе сөз аударыўға болмайды. Өйткенн сөзбе-сөз аударыў да жеке ком-понентлери жыйналып барып, пайда еткен пүттин мәнинин бузы-лыўына алып келеди. Мысалы: Сонын есесине снзлер деп мени жақсы көресиз, «Есемурат дүқтыр» деп мени қорға жер таппай-сыз (Н. Боркешов, «Өмир сәкшисы»).¹ Бул мысалдағы қорға жер таппайсыз деген дизбегин сөзбе-сөз орыс тилине аударғанда не найдеге жета қида подставить болып шығамыз. Бирақ гөпте ол бундай мени берип тұрған жоқ, ол хурметленеиз, қадирлейеиз деген мәни апаратып тұр. Ал «жоқ сен емес, ол сенин көзиде иеп салып отыр» (Ө. Айжанов, «На-мыс») деген гөпте көзиде иеп салып отыр деген сөз дизбегин орыс тилине сөзбе-сөз аударғанда оның аты оғла трасу оставил болып, мансисизлик келип шығады. Сонлықтан бундай сөзлерди сөзбе-сөз емес, ал мәнини жағнан аударып татап етгиледи.

Заттын ямаса түсиниктин атамасы хызметиндеги фразеоло-гивлық сөз дизбеклери бундай белгиге ийе емес. Мысалы: темир жол-желдезди дорозга, ийнет қақы-отмалы труды, т. б.

Фразеологивлық сөз дизбеклеринин баслы белгилери сыпа-тында мине усы жоқарыда көрсетилген айырқышаздықтарын бел-гиге етиўге болады.

Лексикалық-грамматикалық жақтан фразеологивлық сөз диз-бектеринин ажыратылмастығы, пүттинлиги, тұрақлылығы, көбнесе бир лексикалық бирлик сыпатында қолданылыўы оларды жеке сөзлер хызметинде белгиги бир сөз шақабына қатнасын жобада қараўға да мүмкиншилик бередн. Мәселен, көз бекен қастың арасында деген сөз дизбегин төрт компоненттен тұрады (көз, бе-кен, қастың, арасында). Олардын хәр бири дара-дара қолданылы-ғанда, әдетте, контекст ишинде де, оннан тысқары да анау я мынау сөз шақабына тиисли болып келеди. Ал бул жерде олар өзлеринин жеке мәнилеринде емес, жыйналып барып пүттин бир мәнини апаратыў ушын хызмет етип тұр. Сонлықтан да көз бе-

мен қастық арасында деген сөз дизбегі бір-бірлік сыпаттыда бақалнады, мәнісі жарынан *дежеде, тез* дегенді аңлатады. Бұл нәрсе ондағы компоненттердің хәр түрлі сөз шақпақтарынан тұрығына қарамастан, пүтін бір дизбек түрінде рәуишлік сыңар болығына себепші болып отыр.

Фразеологиялық сөз дизбектериниң анау я мынау сыңар болып келіну жағдайы олардың мәнісі хэм құрылысы жарынан пүтін бір гөпке тен емес түрлеріне ғана тен. Мәселен, тилимизде нақыт-мақалдар түрінде үшйрасатуғын фразеологиялық сөз дизбектери контексте қолданылуының жағдайына байланысты пүтін бір мәнини аңлатқыны менен, гөпке тен болып келеди, олардың жеке компоненттеринини байланысқан тууған ащырағ-мас пүтін мени гөплік мәнини дөретип туралды.

Мысалы:

1. Не ексең, соны ораўсан (Нақыт).

2. Ағаластың аты озғаныша, ауылдастың тайы озсын (Нақыт).

3. Билеги күшли бирди жығалды, билими күшли мышды жнғалды (Нақыт).

Бұл мысалдардағы турақлы сөз дизбектери құрылысы жағынан да, мәнилик жақтан да гөплік сыпатқа ие, сондықтан бундай жағдайда оларды анау я мынау сөз шақпабына тийисли сыңар деп қарау мүмкин емес.

Нақыт-мақалдар түріндеги фразеологиялық сөз дизбектери де барлық уақытта гөпке тен болып келе бермейди. Олар да контексте қолданылуына, формалық өзгеріске түсиўине сай-кес мәнилик жақтан белгили бир сөз шақпабының сыңары хызметин атқарыуы мүмкин. Мәселен: «*Жақсының жаты, жаманның уағы болмайтуғынын билесең, айда көрме, ески тамыстардай еркінлик етип атырған, ишим*» деген гөпті алып қарайық.

Бұндағы *жақсының жаты, жаманның уағы болмайтуғынын* деген сөз дизбегі халық тилинде *жақсының жаты болмайды*, *жаманның уағы болмайды* деген түрінде қолпнессекел. Усы түрінде ол пүтін еки жай гөпке тен. Ал мысалымызда бұл сөз дизбегинини формалық өзгеріске түсиўи хэм қолданылуы жағдайына байланысты («*жақсының жаты, жаманның уағы болмайтуғынын*») мәнилик жақтан атылуғын сыңар болып турғанын көреміз.

Демек құрылысы хэм мәнісі жағынан гөпке тен деп қаралы-уы мүмкин болған фразеологиялық сөз дизбектеринини өзгері де контексте қолданылуының жағдайына қарай белгили бир сөз шақпабының сыңары хызметин атқарыуы итимал екен.

Фразеологиялық сөз дизбектеринини анау я мынау сөз шақпабына қатнасын анықтауда биз олардың дәстлекки формасын, сол формаларда қолданылуының кезде тұтамыз. Мине усы есаптан қарақалық тилинде фразеологиялық сөз дизбектеринини си басты мынадай топтардың байқауға болады:

1. **Фейли мәнили фразеологиялық сөз дизбектери:** бас қатырыу, иши жаньу, көзге итмеу, үскини қуйьлыу, ийненини ұшығына

шөп дизіу, бел байлау, баўыр басыу, қой аузынан шөп алмау, мурнын бағта шаппау, түйенни үстнен ийт қабыу, т. б.

2. **Субстантивлик фразеологиялық сөз дизбектери:** жердин жағалма жолдасы, темир жол, мийнет хақы, мийнет күн, көз қыйығы, ауыз бастырық, ауыз бирлик, т. б.

3. **Адъективлик фразеологиялық сөз дизбектери:** ашық жүзели, қуу сүйек, қара бет, жүреги жоқ, тилге бай, көкиреги кең, қолы қанды, етек жени кең, он қолы ойылған, ауызға ұрпип салғандық, ғаз мойын, жети қырды, т. б.

4. **Рәуишлик фразеологиялық сөз дизбектери:** көз бенен қастың арасында хөп заматта, бир аўыздан, ат үсти, көз астынан, көзди ашып жұмғанша, еки жолдың ортасында, т. б.

Тилимизде фразеологиялық сөз дизбектеринини сөз шақпақларының мәнилик сыңары болып келіуі тарауында буннан басқа да топтарды көриуге болады. Мәселен, данекер мәнісиндеги, молдылык мәнидеги хэм т. б. Деген менен қарақалық тилиндеги ен баслы хэм ен жиий түрлери усы жоқарыда айырықша белгилеп етилген топтардан ибарат.

Фразеологиялық сөз дизбегинини анау я мынау сөз шақпабына тийисли сөзге мәнилик жақтан сыңар болып келіуі оның гөп ишинде сол сөзге сәйкес синтаксислик хызмет атқара алыуы хэм лексикалық жақтан бир синонимлик қатарға киріуін тәуиийн етеди.

Мысалы:

1. Хәммә маған қарап қулағын түре қалды (Ә. Әлиев, «Мәнини Гүлжамалым»).

2. Соның кейинше-ақ молланың үскини қуйылды (Қарақалық халық ертекелиеринен).

Биринши гөптеги *қулағын түре қалды* деген фразеологиялық сөз дизбегі де, екннши гөптеги *үскини қуйылды* деген фразеологиялық сөз дизбегі де мысалдарымызда баянлауышлық хызметти атқарып тұр хэм мәнилик жақтан бириншиси тыңғалды, екнншиси үндәмеди деген жеке сөзлер менен синонимлик сыңарларды құрады.

Фразеологиялық сөз дизбектери жеке сөзлер менен ғана мәнилик жақтан синонимлерди құрап қоймайды, олардың гөйпаралары өз-ара мәнилик жақтан жақын келип, бир-биринини синонимлик сыңары бола алады.

Мысалы:

аузы менен күс салыу-тил менен орақ орыу
салғыс суўға кетіу-ийип түсіу
көзге-түсіу-көз болыу

жүрек шайды болыу-жүреги даўамау
жүрегинини түти бар-жүрек жутқан, т. б.

Қандай жағдайда да жеке сөзлерден туратуғын синонимлик сыңарлар ұсап фразеологиялық сөз дизбектеринен құралған синонимлик қатарлар ишинде де мәнилик айрықшалықлардың болыуы нызамалы нәрсе. Олардың айырым сыңарларын екнншikleri

менен салыстырғанда бұндай манилик назик өзгешеліктер айқын сезіліп тұрады. Мәселен, *ауыз менем күс салыу* деген сөз дизбегі *ти менем орақ орыу* деген сөз дизбегіне қанша манилес келгені менеп, олардың хәр бирінде өзине тән өзгеше бояу бар. Олардың тилдің сөзлік құрамында желел лексикалық биртіктер сыпатында өмір сүріуі де мине ұсыған байланысты.

Фразеологизациялық сөз дизбелерінің пайда болыуындағы тей-пара жағдайлар да сөздікке мысал. Мәселен, олардың жеке компоненттерінің дәреуі хәм олардың пүтін бір сөз дизбегіне жәмлескүніндегі айырқшалықтарды алып қарайық. Бұл нәрсе қазақ лексикологтары тәрепіннен жүдә орындай түрде дұрыс белгіленген. Арнаулы ығлым беретүғын жоқарғы хәм орта оқыу орындарына арналған қазақ тили сабақлығында авторлар фразеологизациялық сөз дизбелерінің компоненттері объектив турмыстың хәр қандай қубылыстары менен тиккелей байланысты түрде дәрейтүғынлығын, фразеологизациялық сөз дизбелеріне дус келген сөзлердің алына бөрмейтүғынын, қазақ тилинде аламын дәне мүшелеріне, хайуанларға, т. б. байланысты атамадар дәгеретінде дәреген тұрақты сөз дизбелерінің әдеуір мүғдларда ұшырасатүғынын көрсетеді, мысалдар келтіреді.

Бұл нәрсе қарақалпақ тилине де толығы менен тән ехенин байқаймыз. Қарақалпақ тилинде де фразеологизациялық сөз дизбелерінің көпшілік топары аламазат турмысында белгілі бір әу-мілгехе нйе болып келген ең жақын затлар менен қубылыстар дәгеретінде пайда болғанын көреміз. Минне, ұсы ең жақын затлар менен қубылыстардың атамадары, қазақ тилиндегідей-ақ, қарақалпақ тилинде де көбінесе фразеологизациялық сөз дизбелеріндегі тирек сөз хызметін атқарып келеді. Тилимизде адамның дәне мүшелерінің атамадарында байланысты бір неше тұрақты сөз дизбелері ұшырасады. (Мәселен, көзге байланысты: көзге илмеу, көз салыу, көзіне шеп салыу, көзінен асылыу, көз жетіу, көз ұшында, көз болыу, көз таслау, көзіне қысыу, көз қысыу, көзге түртіу, көзге түртсе көрпекіз, т. б. Тил сөзіне байланысты: тилі ұзын, тилге келіу, тил алыу, тилін тартыу, тил тилізіу, тил жеккеріу, тил биріктиріу, тилін созыу, тил менен орақ орыу, тилі гүрмесіу, т. б. Ауыз сөзіне байланысты аузын созыу, ауызға илینیу, ауызға түсіу, ауыз ашыу, аузы писіу, ауыз жазасыу, ауыз бастырық, аузы бос, аузы құлағына жеткенше, аузынан қара ийт кирип, ала ийт шығыу, аузына қум қуылыу, аузын жабыу, ауызға атыу, аузынан түскендей, аузынан тозыу, т. б. Жүрек сөзіне байланысты: жүрек жұтыныу, жүреті дауамау, жүрегі жарылыу, жүрегі шайылыу, жүрек шайды болыу, жүрек сазыу, жүрек жаптау, жүретінің түгі бар, жүрегі айныу, жүреті қабынан шығыу, жүрегі айрылыу, т. б.

1. Г. Кеңесбаев, Г. Мұсабаев, Казирк қазақ тиче, Лексика, фонетика, Алматы, 1962, 211-215-беттер.

Аяқ сөзіне байланысты: аяқты аңлап басыу, аяққа басыу, аяғы жерге тиймеу, аяғы қолына алыу, аяқтан тартыу, көрпеге қарап аяқ созыу, аяқтан аяқ қалмау, аяқ-қолын бауырына алыу, т. б.

Бұлардан басқа қол, бас, бет, мұрын, құлақ, өкпе, қиндик, ұсаған сөздер тирек болып келетүғын фразеологизациялық сөз дизбелері жүдә жиі қолданылып киятыр.

Солдай-ақ фразеологизациялық сөз дизбелерінің астарды, образды, өткір манилерін пайда етіу үшін халық өзине жақыннан таным ийт, түйе, қой, ат, ешек хәм тағы басқалар ұсаған хайуанларға байланысты, олардың айырым қасиеттерін еске ала отырып, тұрақты сөз дизбелерін дәреткен. Мысалы: *ийт жанды, ийт өлген жер, ийт өлди, иілген бір сүйек қарыз, түбеден постық тастағандай, түйе үстінде ийт қабы, түйенің қуйрығы жерге жеткенде, қой аузынан шөл алмай, қойдай жүдас, ат үсті, ат қабы, ешекке терис мингезіу, ешектей басу*, т. б.

Қарақалпақ тилинде бұлардан басқа да бір неше сөздер дәгеретінде жасалған тұрақты сөз дизбелері бар.

Тил халықтың дәуірлерінің жемісі болғандықтан, көпшілік фразеологизациялық сөз дизбелерінде қарақалпақ халқының өткендегі турмысы, дәстүрі, әдет-ұрып жүдә анық көрніні тұрады. Мәселен, тилимизде *дизе бүгіу, жашбай көтеріу* ұсаған сөз дизбелері бар. Бұрын хұқылық шектениушіліктің үстемшілік еткен дәуірінде хәр қандай сәзнілуші адамның үстемшілік сүріушілер алдында дизе бүтіп, бас ийіп қайышылық билдіргеніні белгілі «*Дизе бүгіу*» деген фразеологизациялық сөз дизбегі мине сол заманда пайда болған хәм сол ески дәуірдің туғасы. Ал, «*жашбай көтеріу*» болса халық турмысында нашбаудың пайдаланылған дәуірінде дәретен, хәзір ол бирегте еріп жүріу деген мәніні аңлатыу менен бирге қарақалпақтардың ески дәстүрлерінен дерек берелі.

Семантикалық бирілушілігі бойынша фразеологизациялық сөз дизбелерінің түрлері

Фразеологизациялық сөз дизбелері аңлататүғын манилері, құрамындағы жеке компоненттерінің сол пүтін мәніне қатнасы, байланысы бойынша хәр түрлі болып келеді. Минне ұсы жағдайды есапқа ала отырып, оларды айырым топтардаға ажыратыу фразеологизациялық сөз дизбелерінің тереңирек үйреніуі үшін оғада үлкен әхминетке иіс. Мына мысалдардағы фразеологизациялық сөз дизбелері аңлататүғын пүтін мәніге, олардың құрамындағы жеке компоненттердің үлүма мәніге қатнасына назер аударып қаран:

1) Желкеминің шұқыры көрси, қой аузынан шөл алмай, мұрның бағта шаппау, көзге шеп салмау, асығы алшы, көз бөнен қастың арасында, т. б.

2) Көзін жойыпты, басын қасуы, аузын ашыу, мойнына курық салыу, тили байланыу, т. б.

3) Миызан тақыр, бетіне айтыу, бетіне келмеу, жүрегі дауамау, мий айландырыу, көзге түсіу, телгеі теңіз, асқар тау, т. б.

4) Ийтке зят өлми, адам-тілінен, мал-шақынан, шымшықтан қорыққан тары екпейді, т. б.

Бұл мысалдарда фразеологиялық сөз дизбектері төрт топтарға бөлініп беріліп отыр. Олардың бір топарындағы сөз дизбектерінің екінші топардағы менен салыстырып қарағанда лексикалық-грамматикалық жақтан үлкен айырмашылыққа иіе екенін тін көреміз. Мәселен, бірінші топардағы *желкемнің шүкүрді көрсін* деген фразеологиялық сөз дизбегі *турмайман, кетілі қадам* дегенді аңғатады. Бұл мәнінен жеке компоненттер аңғатуғын мәнілер менен хұш қандай байланысы жоқ. *Желке, шүкүр*, *көрсін* деген сөздер бір дизбекке грамматикалық жақтан жүда беккем байланысқан. Екінші топардағы *көзім жойылатыу* деген сөз дизбегі *жоқ қойлыу* деген мәніні аңғатады. Ол көз хәм *жойылатыу* деген сөздердің бирітіуінен пайда болған. Үшінші топардағы *мий айландыу* деген фразеологиялық сөз дизбегі болса бірінші хәм екінші топардағы дизбектерге қаратанда компоненттерінің жеке мәнілерінің айқынлығы, солай да орны турақлығы менен айырмалды.

Ал төртінші топардағы *ийтке ийт өлжи* деген дизбекте сөздер дизбеклесіп барып, астерлы пүтін бір мәніні аңғатыу менен қатар, басқа топарлардағыдай-ақ, көп замандардан, бери қәділрескен турақлылық пенен сыпатланып тұр.

Міне ұсыған байаныслы ұлыуға фразеологиялық сөз дизбектерін *фразеологиялық өтлесіулер*, *фразеологиялық бирліктер*, *фразеологиялық дизбектер*, *фразеологиялық сөздер* деп төрт топарға бөліуге болады.

1. *Фразеологиялық өтлесіулер*—бұл фразеологиялық сөз дизбектерінің ішіндегі айрықша бір топарын курайды. Олар хұш қандай бөлектерге бөліуге болмайтуғын, құрамындағы компоненттері өзіннің тийкарғы лексикалық мәнісіні дерлік жойыптыл жиберген сөз дизбектері. Сондықтан да фразеологиялық сөз дизбегі аңғатуғын мәні жеке компоненттерінің мәнісіне хұш қандай қатнас жасамайды, олардың жеке мәнілерінен хұш қандай тәрзәлі емес. Ал керісінше, фразеологиялық өтлесіулер екінші бір өткір хәм пүткілгері ауындап кеткен пүтін мәніге иіе. Фразеологиялық өтлесіулерге мынадай сөз дизбектерін жатқарыуға болады: *түйе үстіннен ийт қабый, көз бекен қастық арабында, ийт өлген жер, тақтың ийт ғалазынан, ала жыпты кесіуің, қабырғана кеңесің, аузынан-ақ ийт кырып, қара ийт шығың, мұрның бағта шаппаң, көзге шөп салды, мұрны қойсаймаң, бөліне тебің, аузы менен хұс салың, тил менен орақ орың, жүрек жұттың, мұрнынаң сүз хетің, басың тасқа ұрың, екі көзі төрт болайы, салысың сүзге хетің, теңірден түйін түйің, тудыңқа мәңірей, т. б.*

Бұлардың қайсысын алып қарасан да, бөлектерге бөліуге болмайтуғын лексикалық пүтін бір бірлік екендігін, ал анау амынау фразеологиялық өтлесіу аңғатуғын мәні оның құрамындағы элементтерден тұрмайтуғындығын көріуге болады. Сондықтан да академик В. В. Виноградов ажырадымылық, пүтін мәнінің хұш қандай ондағы компоненттерден келіп тұрмауы фразеологиялық өтлесіулердің тийкарғы белгілері болатуғындығын көрсетеді.¹

Бұны дәл дәлілдеу үшін *мұрның бағта шаппаң* деген фразеологиялық өтлесіуді алып қарайық. Бұл сөз дизбегі *мұрның бағта, шаппаң* деген үш сөзден құралған. Сырттан қарасан, бұнда бір-бірі менен хұш қандай мәнілік бирлікке ұйымдаспайтуғын сөздер көзге түседі (*мұрның бағта*). Сөз дизбегіндегі мәнінің а мұрның менен болып, а бағта менен болып, а шаппаң менен болдып хұш қандай жақынығы, қатнасы жоқ. Керісінше, бұл фразеологиялық өтлесіу олардан алыс, басқа бір мәніні жеткілікті дегенді білдіріп тұр. Ұсындай екінші мәні аңғатуғының хабары жоқ, екінші тілдегі бұндай сөз дизбегі менен таныс емес адам мұрның бағта шаппаңды деген гапті есіткенде бұндай да гап бола ма екен, мұрның бағта шаппаң қалай деп танланыуы сөзсіз. Фразеологиялық өтлесіулердің семантикалық ажырадымылығы, ондағы пүтін мәнінің жеке компоненттерден келіп тұрмауы міне ұсылай сыпатқа иіе.

Фразеологиялық өтлесіулерде семантикалық ажырадымылық олардың жеке компоненттері арасындағы грамматикалық жақтан турақлылықты пайда етеді. Мәселен, *түбіне дуз егіу* деген сөз дизбегі үш сөзден тұрады, олардың хәр қайсысы өз орнына иіе, хәр қандай орны аумасыуы пүтін мәнінің бузылуына әкеліп соғатуғыны дауысз. Соның менен бирге бұл фразеологиялық өтлесіуде тұл деген сөз тартымының үшінші бетінде, бирлік санда, барыс еспілгі формасында тұр, *дуз* жасырын табыс еспілгі формасында, *егіу* деген сөз гаптегі сөздердің грамматикалық байланысының талабына қарай қалеген санда, бетте, мейіліде, мақалде қолтаныла беріуі мүмкін. Ұсылай қолтанылыуы белгілі норма ретінде қабыл етілген. Тұл деген сөздің морфологиялық формасын өзгертіп түлке *дуз егіу* ымаза *түлдеріне дуз егіу* деу әдебіі тілдің талабына жууап бермейді. Сондай-ақ бұл сөз дизбегінің құрамына семантикалық бирліктің бузылуға алып келетуғын екінші бір сөзді де қосуға болмайды. Биротаға, әбден, пүткілмей деген сөздерді қосып, түбіне *биротада* (*дым, пүткілдей*) *дуз егіу* деп өзгертіуге болады. Бұл ондағы семантикалық бирлікке хұш қандай зыян кеттірмейді. Сондықтан бұндай шекленген өзгерістер ұлыуға көпшілік тәрзепінен қабыл етіліп, әдебіі тілдің нормасы ретінде қабылдесіп кеткен. Ал көз бекен қастық арасы, қан жұттың, ийт өлген жер, жү-

¹ Қараңыз: I. В. В. Виноградов. Русский язык, Ученая М., 1947, 23-бет.

Хазирги заман карақалпақ тилиндеги фразеологиялық бір-диликтер де мине усы тиккары белгилер менен сыпатталады. Фразеологиялық бірликтерди құраушы айырмқ компоненттер фразеологиялық өтгесилерди жеке элементтери усан теп-нишинде дара синтаксислик хызмет атқара алмайды. Олар жый-налып барып, бир пүттин мәни аңлататуғын болғандықтан, я теп-тин бир ағасы, я пүттин бир теп хызметинде жұмсалдуы мүм-кин. Мысалы:

1. Ог көзди ашып жұмғанда кигипти үйден алып шықты.
2. Биздерге басып кирген бақынышлардың күлин көкке ушырды.

3. Қысқа жип түрмеуге келмейди.

Биринши тепте көзди ашып жұмғанда деген сөз дизбегі теп-тин пысықлауыны болса, еккинши тепте күлин көкке ушырды деген фразеологиялық бірлик жоқ етти деген мәниде қолданы-лып, тептин баиндауышы хызметин атқарып тұр. Ал қысқа жип түрмеуге келмейди деген сөз дизбегі пүттин бир теп.

Фразеологиялық бірликтер әдебий шығармаларда жиин қол-данылады, өйткені сөз образдылығы бұл көркем сүуретлеудин тиккары деректерини бири. Бұған карақалпақ әдебияты шы-ғармаларынан мысаллар келтирип өтсик:

1. Сондағы, шыртық,
Күте дәр болдық сиздерге,
Сонлықтан да Суртайша,
Саркоптың хадық бассынш.
Қара жақты жүздерге.

(«Қорық қыз» Дастанжық).

2. Усы есиме түсип: «Биздер неге аузымыз ашылып, урылар-ды алдын ата аңғарып баслыққа быдирмедик, а? Енди меник не түрме»:— десим де жууырып сқлаққа кеттим (Т. Қайыпбер-тенов, «Муғалдымге рахмет»).

3. Өкпенди көтер деп қысқы тоқсанға,
Еңли пәубет бер деп еркін бостанға,
Нүр шашаман деген жәуеп, аспанға,
Қулыққа келип тұр үни бәдеринд.

(А. Дабдылов, «Бәхәр»)

Бұл мысаллардағы қара жақты жүздерге, аузымыз ашылып, өкпенди көтер деген сөз дизбектери фразеологиялық бірликтер-ден ибарат. Олардың құрамындағы компоненттеринин жеке мө-нигери ауысып қолданылдықтан, күшли образдылықты пайда етти отыр. Фразеологиялық бірликтер аңлатып отырған астарды мәни шығарманын бойына орынып, орынып, пикирдин өткир түрде көркемлик пенен сүуретленуин тәминн етпуге себепши болып тұр.

Содай етип, фразеологиялық бірликтер образдылыққа, экс-прессивликке ифе, жеке компоненттеринин лексикалық манидери-нин тоғланыуынан астарды еккинши бир пүттин мәни келип тууа-туғын сөз дизбектеринен есаптаналы скен. Олар хазирги заман карақалпақ тилинде сөз байлығын деретпуде белгилди, әҳмиетке ифе.

3. Фразеологиялық дизбектер. Биз фразеологиялық сөз диз-бектерин анықлауда сөздердин улыўма ски дизбегти тұрарлы атап өттик. Олардың бири тұрақлы сөз дизбегі еди. Тұрақлы сөз дизбегі деп атағанда онын жеке компоненттеринин лексикалық-грамматикалық жақтан тұрақлылығы есапқа алынды. Тилнимизде кәбақ үйид, газ мойын, көзи тықый, көзи қажасуы усаған сөз дизбектери де бар. Мине булар да лексикалық жақтан тұрақлы сыпатқа ифе. Олардың құрамындағы жеке сөздер жыйналып ба-рып, бир пүттин мәни аңдалады, бөлектерге бөлиуге болмайды, ал фразеологиялық өтгесилер хәм фразеологиялық бірликтер-ден айырмасы бундағы улыўма мәни жеке компоненттеринин лексикалық манидери менен тиккелей байланыста болады. Мәсс-лен, қабак үйид, газ мойын деген сөз дизбектериндеги хәр бир сөздин дара мәнис жәуле анық, пүттин мәниге тиккелей байла-нысты, бирақ бир-биринен ажыратыуға болмайды.

Қарақалпақ тилинде құрамындағы компоненттеринин жеке манидери жәуле анық, улыўма мәниде тиккелей байланысты, сондай да тұрақлы сыпатқа ифе сөз дизбектеринин түрине фразеология-лық дизбектер деймиз.

Бұған мына төмендегилерди жапқарыуға болады: көзге түсуді, бас шиді, бой жасуды, кеуил көтерид, мийзақ тақыр, аққар тауді бас иизеді, көзи масаладай жануды, т. б.

Булардың барлығы да тилинимизде усылайынша қәлипскен тұрақлы сөз дизбектеринен ибарат. Олардың жеке компонентте-рин өзгертин жибериуге лексикалық мәни бирлиги хәш қандай мүмкиншилик бермейди. Сонлықтан бундай сөз дизбектери тили-мизде өзгерисиз қолданыла береди.

Фразеологиялық дизбектер де, фразеологиялық сөз дизбекте-ринин басқа түрлери усап, көбинесе образдылыққа хәм мәнилик өткирликке ифе болып келеди. Өйткені ондағы сөз образдылығы, қосымша мәни хәм өткирлик олардың усындай тұрақлы түрдеги лексикалық-грамматикалық жақтан пүттин бир сөз дизбегине би-рипүйине жәрдем ете алады. Мәссден, мына мысалларды алын қарайық:

1. Пышық мурны баптайтуғын сондай қамыс, түрине қараған-да, көп жылдардан берли бұл қамысқа адам келметеп хәм орыл-маған (А. Бетимов «Балықшынын қызы»).

2. Ол талай тастай түнектерде жойытылған форма жылқыла-рын нәлеуге шыққан бала бой (С. Саидиев, «Өристен қайтқанда»).

Бұл мысалларда пышық мурны баптайтуғын, тастай түнектер-де деген сөз дизбектери фразеологиялық дизбектерден ибарат. Оларды сәйкес қалың, қарауғы деген сөзлер менен салыстырғанда

анавурлым образлы хэм өткир екенлиги бирден-ақ сезиледи. Минне бул нәрсе, өз гезегинде, усы турақлы дизбеклерди дөретийде үлкен хизмет атқарып тұр.

Фразеологиялық дизбеклердин турақлылығы айкын нәрсе. Солай да баян бир жағдайларда олардын геипараларынын, курамындағы жеке компонентлерин сәйкес синонимилери менен аўмас-тырыўға да болады. Мысалы: *көзге түсуў-көзге көриниў, тастай түлек-тастай қарағы, асқар таў-миңараңған таў*, т. б. Онда, әдетте, сәйкес синонимилери менен аўмастырылған сөз дизбегиниң пүтин мәниси сақланып қала береди. Солай да аз да болса ҳәр сөздин өзине тән, қанша мәнилес болса да, биринде бары еқиншисинен табылмайтұғын айрықшалықтың сезилиўи мүмкин.

Фразеологиялық дизбеклер фразеологиялық өтлесийлерге хэм бирликлерге қарағанда тилимизде жийирек ушырасады хэм күн-деңкили турмысымызда кен түрдә қолланыла береди.

4. *Фразеологизмдік сөзлер*. Тилимизде сөз дизбеклеринин ажи рақматшықты талап етеўиғын, күнделикли турмыста таыр түринде ушырасатұғын өзгеше тағы бир топары бар. Мәселен, нақыл-мақаллар өзгериниң прагматикалық жақтан беккем түрдә байланысаўы, лексикалық жақтан бирлиги, ажыратмасының бойынша фразеологизмдік сөз дизбеклеринин жоқарыдағы топарларында жүдә жақын. Олардағы ҳәр қандай лексикалық-прагматикалық орынсыз өзгерис тилимизде қоллалгесин, өмир сүрип киятырған тийкарың норманы бузыўға алып келеди. Бул арқаты нақыл-мақаллар аялататұғын анаўи мынаў тынақлы мәни бузылды. Мысалы: *өнердиниң қолы алғы, мийнет етсең, өмерсең, ал басына күн түссе, сүўдығы менен сүў ишер, ер басына күн түссе, етиги менен сүў кешер*, т. б.

Бул нақыл-мақалларда, фразеологизмдік сөз дизбеклерин усап сөзлерди аўмастырыў, қысқартыў, орынсыз сөз киргизиў усаған өзгерислерди талап етпейди. Егер *өнердиниң қолы елмис, журымс исалесең, өмерсең, жылғы басмына күн түссе, сүўдығын тисалеп турғы сүў ишер, адамның басына күн түссе, аяқ-қийими менен сүў кешер* деп өзгертсек, онда әдебий тилдин нормасынан шығып кетемиз, жуўда келисейтұғын орынсызлық пайда болады. Натий-жеде, нақыл-мақаллардын тынақлы мәни бирлиги сақланбай қалады. Дурны, геийе олардын арағарына айырым сөзлер қосылып, морфологиялық қалыптасқан формады өзгертилип айтылатұғын жағдайлары да болады. Бул көбинесе әдебий шығарма-ларда белгилли бир мәқсетке ушырасады. Мысалы:

1. Бери арығын хеш ўақытта билдирмес,
Жақсы адам дүшманларын күлдирмес.

(Бердәқ «Халық ушығы»)

2. Отырсам, болдым онақ,
Тура келсем, болдым сопақ

(Бердәқ «Өмирлик»).

3. Хеш ўақытта шошқа шошқаны,
Азыўласып жарғын емес

(Бердәқ «Болған емес»).

Бизге бери арығын билдирмейди, отырсам онақ, турсам сопақ, шошқа шошқаны жармайды деген нақыл-мақаллар тап усы түрде тийкарың норма ретинде белгилли. Ал ушын шайыр Бердәқ оларды буўын ўқасалығын сақлау хэм услублық жақтан айырық-на өткирлик дөретиў мәқсетинде геипара өзгерислер менен лай-даланған: бириншисине *хеш ўақытта* деген сөзди киргизген, екин-шисине *болдым* деген сөзди қосқан хэм *турсам* деген сөзди *тура* келсем деп өзгерткен, ал үшіншисине *азыўласып* сөзин кирген.

Қарақалық тилинде жеке-сйирек нақыл-мақалларды пүткил-тей өзгертип, олардың тек жуўмақты мәниси берилетұғын бәле-тин ғана сақлап қолланыў жағдайларын көриўге де болады. Мысалы:

Жамаптар ұасынап қонсы көширер,
Өзинен доқымда антын иширер.

(Бердәқ «Халық ушығы»)

Булдатын «қоңсы көширер» деген жуўмақлы *дизбек отты геў-леме еширерсең, қоңсының геўлеме көширерсең* дегеннен алынған. Тилде нақыл-мақаллардын өзгертилип қолланылыўы — бул тийкарың норма бола алмайды. Әдебий шығармада олардын, уш-лы шайыр Бердәқ төрепинен пайдаланылғандай, орынды түрде жуўмалығы бул көркем сөз ұстасының шеберлигине байланысды.

Нақыл-мақаллардын лексикалық прагматикалық жақтан ту-рақлылығы хэм тынақлылығы олардың сөз дизбеклеринин қар-тарынан орын алатұғынын көрсетеди. Солай да тил билгиллинде олардын турақты сөз дизбеклеринин ишиндеги орын етеге шекем толық анықталып болған жоқ.

Усы ўақытта шекем академик В. В. Виноградовтың классифи-кациясын тийкарында анаўи мынаў тилдеги фразеологизмдік сөз дизбеклериниң фразеологизмдік өтлесийлер, фразеологизмдік бирлик-тер хэм фразеологизмдік дизбеклерге ажыратылып анықталып кия-тыр. Оларды семантикалық жақтан усағдай тийкарың үш топар-ға айырыў, әдетте, фразеологизмдік сөз дизбеклериниң мазму-нын түсиниў ушын үлкен әҳмиетке ийс. Деген менен нақыл-ма-қаллар усаған сөз дизбеклериниң турақлы сөз дизбеклеринин айы-рықша бир түри сыпатында таныў бул мәселени толығырақ анық-лаўға себепши болатұғынын сезис.

Сонғы ўақытларды геипара тил илгилпазлары нақыл-мақал усаған сөз дизбеклериниң фразеологизмдік сөз дизбеклеринин төр-типши топары сыпатында таный басталды.¹

¹ Н. С. Валгина, Д. Э. Розенталь, М. И. Фомина, В. В. Павлу-кевич, Современный русский язык, М., 1962, 4-бет; Н. М. Шанский, Фразео-логия современного русского языка, М., 1963, 39-40-бетлер.

Бизни пикирминдеше, накыл-мақалдар, сондай-ақ қолланылығым жаңынан кен еріс алған, бөлшектерге бөлінуге болмайтуғын ушырма сөздер фразеологиялық сөз дизбеклеринин төртинши топарын курауы керек.

Хазирги заман карақалпақ тилинде накыл-мақаллар оғанда көп. Олар халықтың эсирлер бойы өмир сүрийинин дауаында дерсди. Буган мысал ретинде мынадай накыл-мақалларды көрсетип өтиуге болады: «Жақсының жағы болмас, жаманның уағы болмас», «Истады ел дүзелер», «Адам сөздескенше, жылмы кис-некенше», «Адам тилинен, мал шауынан», «Билеги жууан бирди жыгады, билими мыңды жыгады», «Алтай ала болса, ауыздағы кетеди, төртеу түзел болса төбедегі түседи», «Көз қорқақ, қол белгид», «Ер тулған жерине, ит тойған жерине», «Сөз сүйеген өледи, тақ еткен өтеди», «Көриңе қарай аяғыңды сөз», «Тек жүрсен, тоқ жүрсен», «Ел етке, сорпа бетке» т. б.

Накыл-мақалдар әдетте тұра мәнинде де, астарлы мәни-синде де бола береди. Мәселен, «Жақсының жағы болмас, жа-манның уағы болмас», «Мийнет еткен, емерсен», «Жаман дос жабырбан жаман» деген накыл-мақалдар өзтеринин тұра мәниде-ринде қолланылса,—«Сырым билмеген аттың сыртынан айдалма», «Қаладың тапсаң, қар жанар», «Өзиге түрген күн баспаққа да түйеді», «Итті сүйек менен ұрсаң, қанбаймайды» ұсаған на-кыл-мақалдар астарлы мәниде келеди.

Тұра мәниде қолланылатуғын накыл-мақалдар да, астарлы мәниде қолланылатуғын накыл-мақалдар да лексикалық-грамма-тикалық жақтан тилимиздеги тынақылдығы менен пайдаланыла береди. Олардың я тұрғы, я астарлы мәниде болуы накыл-ма-қаллардың семантикалық-грамматикалық бирлигине хеш қандай тәсир етпейди.

Накыл-мақалдар терен мәнили болып, оларда халықтың ақы-лы, ойы, шеберлігін көринетуғын болғандықтан, сөйлеуши де, жа-зыуши да олардан өз сөзинде пайдаланыуды жақсы көреди. Өйткени сол арқалы баынланған пикир сұлау, мәнили хәм көр-көм болып көринеди. Сонылықтан да накыл-мақалдар, эсиресе, әдебий шығармаларда жүдә жини ушырасады. Мысалы:

1. «Бир күн дүз ишкенте қырық күн сәлем бер»,
Халықтың нақыл сөзи сондай деген бар,
Татай қолық болып барып дәмек бар,
Сөздер бианн үлкемизге хош келдин.

(С. Нұрлыбетов, «Қазықстан шайырлары, хош келдин»),

2. Еткіши болған бар, ерінбеген бар,
Салшы болып, татай тағы жеткен бар,
«Сын дүзелмеді, мин дүзелмесе» деген бар,
Барлық уақта әдил сөзінш, сын керек.

(И. Юсупов, «Сын керек»),

3. —«Әли болсақ, бир шұқыр, тири болсақ, бир төбе», енди сиягерден қалмаймыз, ақырғы демиміз тауысқанша жас рес-публиканы жаудан қорғауға биз де таврмыз!»—деп тұрып алды. (А. Бетимов, «Балықшының қызы»),

Фразеологиялық сөз дизбеклеринин курылысы бойынша түрлери

Хазирги карақалпақ тилиндеги фразеологиялық сөз дизбекле-ри курылысы, морфологиялық қасиетги бойынша да түрли-түрли болып келеди. Олар төмендегисе:

а) Жеке сөз дизбегі туринде ушырасатуғын фразеологиялық сөз дизбеклери: (төлегей теңиз, асқар тау, көз бенен қастың ара-сында, тулымы мәңиреу, қол жууы, бөк бермеу, астарлы сөз, асығы алшы, аузы ашық, кулақ түриу, сырдаңдай дада, қызыл қанат болыу, т. б.).

Бұл топарға киретуғын фразеологиялық сөз дизбеклери еки хәм оннан да көп сөзлердин тұрақлы дизбегинен турады, көби-несе гөптин белгилги бир ағзасының хәмзетин атқарып келеди. Мысалы: 1. Ол кой аузынан шөп алмайтуғын жигит еди.

2. Никодай өзине келди ме? (Сонда)

Биринши мысалдағы кой аузынан шөп алмайтуғын, екннши мысалдағы өзине келди ме? деген фразеологиялық сөз дизбекле-ри жеке сөз дизбеклери туринде ушырасып отыр. Бириншиси гөптин анықдаушы да, ал екнншиси гөпге баынлаушылық хәм-мет атқарып тұр.

б) Айырым жай гәйлер туринде ушырасатуғын фразеология-лық сөз дизбеклери. Бұл топарға киретуғын тұрақты сөз диз-беклеринин гөйнаралары, мәселен, кедим ел аспанда, ден сау, иелер бес, бақыт хош ұсағанлары тилимизде тиккелей айырым жай гәйлер туринде келсе, екннши биреулерди курамындағы фе-йилден болған компонентинин формасының өзгеруине хәм қол-танылуына қарай жеке сөз дизбегі болып та, айырым гәпке ұсап та келе береди. Мысалы: қулақ түриу, қулақ түриди адым алды, адым атланды, т. б.

Айғы жерге тиймейди, жүреги жоқ, бүйреги бурды ұсаған фразеологиялық сөз дизбеклери де ұсы формада курылысты жа-ғынан айырым гәйлерге тен. Бирақ оларды өзгертип, аяғы жерге тиймейтуғын қуданыш жүреги жоқ адам, бүйреги бурғыш адам десек, онда тек жеке сөз дизбеклерине ғана ие боламыз.

Демек, гөйнара фразеологиялық сөз дизбеклеринин жеке сөз дизбегине ямаса айырым гәпке тен болуына феңи компонент-теринин өзгеруи хәм қолланылығым үткен әхмиет туталы екен.

Лексикалық-грамматикалық жақтан тұрақлылыққа ие болған гөйнара нақыл сөзлердин де, айырым адамлар тәрепинен дөре-тлинп, нақылдай болып кеткен басы бир терен мәнили ушқыр сөзлердин де жеке гәйлер туринде ушырасатуғынын көриуге болады. Мысалы: сұлға кеткен таа қармайды, семизликти қой

көтереди, гандиоды қызғанда жан; жардамдық айып емес (Ю. Троецкий), «Жақан жолдас жақан жолда сырқан адырар (Бердақ), «Жақсы адам сөз маңисын ақпайды» (Бердақ), т. б.

в) Қоспа сөздер түрінде ұшырасатын фразеологикалық сөз дизбектері. Бұған арғы-ары бериси-бері; сен же, мен же; қазан да май, табақ та май; анаусы анда жынаусы жымда ұсаған сөз дизбектерін жатқаруға болады. Сондай-ақ кейпара нақыл-мақалдар да, айырым адамдар тәрізіннен дәреткілеген маңилі сөздер де грамматикалық құрылысы жағынан қоспа галп түрінде жасалған бір лексикалық-грамматикалық түтінілікті құрайды. Мысалы: —ашыу-дұшпан ауыл-дос, қазаныңда не салсаң, шө-мишиңе сол илмеди, көп түкпірсе, көл бойды, көз қорқақ қол бітыр; аз болтын саз болыңа.

Фразеологиялық сөз дизбектері морфологиялық жақтан алын қаратанда хәр қандай сөз шақалдарынан тұратуғын хәм тұрық формаларда ұшырасатынлығын көреміз. Олардан басшылары шыатында мыналарды белгілеп өтіуге болады:

1. Атау сеплігіндегі екі атынқтың ямаса ийенік сеплігіндегі атынқ пенен атау сеплігіндегі атынқтың қатарласып келіуінен жасалған фразеологиялық сөз дизбектері: *темір жол, шийнет күн, шийнет қары, ауыз бастырыу, жер жолдасы ийг өлмис, нышақ ұрқасы, көз асты, көз қайығы, ал ұсты, т. б.*

2. Атау сеплігіндегі атынқтар менен феилді сөздердин дизбексіуінен жасалған фразеологиялық сөз дизбектері: *иш пилсуд, көз боқу, жүрек сазыу, жүз қазырыу, т. б.*

3. Табыс сеплігіндегі атынқтар менен феилді сөздердин дизбексіуінен жасалған фразеологиялық сөз дизбектері: *өкше көтеріу, бой жақанду, жүрек жағайу, жүрек жулды, мұрын көлериу, ауыз жақанду, көз жулды, т. б.*

4. Барыс сеплігіндегі атынқтар менен феилді сөздердин дизбексіуінен жасалған фразеологиялық сөз дизбектері: *көзге илмей, бемане төбий, көзге түртуді, бетін басыу, тудыққа мөңіреу, бетке айтыу, көзге түсуді, т. б.*

5. Атынқ сөздер менен келбетілік сөздердин дизбексіуінен жасалған фразеологиялық сөз дизбектері: *ауыз бос, жүрегі бос, беті қалаң, тили ұзын, қымы күшлі, асығы алшы, марғабесі бадеңт, т. б.*

6. Барыс сеплігіндегі атынқтардын атау ямаса табыс сеплігіндегі атынқтар хәм феилді сөздер менен дизбексіуінен жасалған фразеологиялық сөз дизбектері: *түбине дүз есуді, көзине шөл салыуды, аузыма күм қуйықанды, гезирбекке суд бурқыды, т. б.*

7. Келбетілік пенен атынқтан тұратуғын фразеологиялық сөз дизбектері: *ушан теңіз, бурқыған сары, ушқыр қыла, астарай сөз, т. б.*

8. Шығыс сеплігінде атынқтар менен феилді сөздердин дизбексіуінен жасалған фразеологиялық сөз дизбектері: *жұрнынан шанышымды, тилинен байланды, көзінен илмисуді, Хаққынан шығыды, адынан тозды, адынан түспей, адыған тарды, т. б.*

9. Тиркеуіш сөз арқалы байланысқан атынқтар менен феилді сөздердин дизбексіуінен жасалған фразеологиялық сөз дизбектері: *ауыз менен күс салыу, тили менен орақ орыу, т. б.*

10. Санлық сөздердин басқа сөз шақалдары менен дизбексіуінен жасалған фразеологиялық сөз дизбектері: *тоғыз жолдықты, жеті қырдан, жеті жұрттың тили билетуғын, т. б.*

11. Раушандарден хәм раушандардин басқа сөз шақалдары менен дизбексіуінен жасалған фразеологиялық сөз дизбектері: *арғы-ары бериси-бері, анаусы-анда, жынаусы-жымда, төбедірісі-тыке турды, т. б.*

Ал тырнақ асты кір келгеу, қабағынан қар жауау, түйеннің құйрығы жерге жеткенде, көзінің егі өсіу ұсаған тұрақлы сөз дизбектері қоспа состанвалы бірліктерден ибарат.

Фразеологиялық сөз дизбектері тилдің сөзлік құрамында өзгеше сыпатқа ие лексикалық бірлік топары құрайды. Олар да тилдин рауажағаныу дәуірлері дауамында пайда болған, тарихый шығысы жағынан жеке сөздердей өзгешеліктерге ие тұрақлы сөз дизбектерінен ибарат.

Тарихый шығысы бойынша фразеологиялық сөз дизбектері

Фразеологиялық сөз дизбектерін тарихый шығысы бойынша генетикалық жобала бақалау, ажыратыу жеке сөздердин генетикалық классификациясына қарағанда әдеуір қоспалы. Оны үстие фразеологиялық сөз дизбегінің ең кем дененде екі компоненттен тұрауы, олардың көпшілігінің аралас түрде ұшырауы бұл мәселені және де қыйынастырады. Мәселен, *жол азабы, аман тартыу* тұрақлы сөз дизбектеринин хәр қайсысы екі компоненттен құралған. Екеуінің де құрамында араблық шығысқа ие *азан* сөзі қолланылған. Ол өз сөзлік қатлам элементтері болған *жол, тартыу* сөздері менен бір тұрақлы сөз дизбектеринен еніп тилде таар түрінде қолланысип кеткен. Аралас түрінде ұшырасатын фразеологиялық сөз дизбектері оғанда көп. Бундай жағдайда шығысы жағынан аралас компоненттерге ие тұрақлы сөз дизбектерін құрамындағы өзге тил элементтерін назарде тутып ауысқан фразеологиялық сөз дизбектері деп бақалау надұрыс болар еді. Өйткені бұл жерде өзгеше шығысқа ие лексикалық бірліктер өз сөзлік қатлам элементтері тийкарында ғана тұрақлы сөз дизбегін пайда еткен. Жоқарыдағы мысалдардағы араблық шығысқа ие сөзі күнделікті турмысқа жийі қолланылып, өз сөзлік қатлам бірліктериндей болып кеткендіктен, хәтеки фразеологиялық сөз дизбегінің де құрамына еніп отыр. Бұл сөз дизбектерін ийманы қамла ұсаған тек ғана араблық шығысқа ие компоненттерден тұратуғын сөз дизбектері менен қатар қойылуға болады.

Қарақалпақ тилинің сөзлік құрамындағы фразеологиялық сөз дизбектерін тарихый шығысы бойынша қарастырсақ, оның,

улыўма алғанда, мынадай топарлардан туратуғындығын көриўе болады:

1) өз сөзлик қатлам, 2) араб-парсы тилинен аўысқан фразеологизм сөз дизбектери, 3) орыс тилинен хэм орыс тили арқалы басқа тиллерден аўысқан фразеологизм сөз дизбектери.

Биз төменде олардың хэр қайсысына қысқаша тоқтал өлемиз.

1. **Өз сөзлик қатлам.** Бул топарға киретуғын фразеологизм сөз дизбектерини негизин улыўма түркий тиллерге ортақ туралы сөз дизбектери қурайды. Өз сөзлик қатлам топар мине сол тийкарда тарихый дәўирлер даўамында кенейген, байытан хэм қарақалпақ тилини ишки раўажлануў ызаамдарына, мильди өлгешликтерине сәйкес жетилисин хэм қалпылесип кеткен. Мәселен қарақалпақ тилиндеги *бас көгеруи* сөз дизбегин сол мәниде көпшилик түркий тиллери ушын ортақ; қазақ тилинде *бас көгеруи*, өзбек тилинде *баш күтармоқ*, қырғыз тилинде *баш көгтерюу*, фразеологизм сөз дизбегин қазақ тилинде *көңил көгтерюу*, өзбек тилинде *көңил күтариси*, қырғыз тилинде *көңил көгтерюу*, т. б. Бирақ хэр бир тилдин өзине тен өлгешликтерине сәйкес олар турдыше фонетикалық қурылысқа нисе туринде қолданылып киятыр.

Өз сөзлик қатлам қарақалпақ тилиниң фразеологизм сөз дизбектерини тийкарын қурайды. Олар турмыстын туралы тараўлары бойынша заллар менен кубылыслардын, хәркет пенен белгилердин, турақлы сөз дизбегин туриндеги ағамалары сыятында ушырасады. Буған мынадай биринликердин мысал ретинде келтириў мүмкин: *көз болды, көз ушанда, көзе тусуи, көзе көринуи, еки көзи төрт болды, көз алартыи, көз астынан қаруи, қол көтерюи, қулақ түрии, көз қормақ қол батыр, бас көгерюи, бас шийи, басқа түсиу, бас болды, басы жас, басы екеу болды, ешки бас, бас қатты ма, тас қатты ма, журын көгерюи, журнын бақта шипаи, пашық журны баттайтуғын, тил менен орақ орыи, ама жоһин, қой аузынан шип алмау, жылан жақаландай, шиттен бир сүйек қарныз тудыланган жер, ушан текиз, сарын сыйыр, кейид алау, ала ауыз, олаи дос, жети қырды, жети журтты қуртқан кейид қабарыи, асқар тауи, жақынның жаты болмайды, жаманның ұяты болмайды, көзиниң ети өсиу, жети қырды аузы менен күс салауи, т. б.*

Улыўма түркий тиллерге ортақ лексикологиялық бирдиклер тийкарына қурылған арадае фразеологизм сөз дизбектери де өз сөзлик қатламға киреи: *адам болды, ада етиу, ызасын келтириу, хасын тас, жети ықым, басы аман, жети алдан, хамир етиу, инам етиу, бахыт күси, бале көринуи, басына бале болды, бир табиа, тарк етиу, тасим қалыу, тамаша қылыу, тожаша берюи, жабир шегюи, жара салауи, мазасын берюи, жапа шегюи, жылды қатыи, иси қарам, қарам болды, хат пенен қалем, ашық хат, халым айта, қалым айнады, иши дүбирлеу, дайасы жоқ, сен ырза мен ырза, рахмет айтыу, раҳим қылыу, қасы қалем, қалем тас-*

лау, ашық Хаид, сабыр туби сары алтын, қасы қалем, ушқыр қыла, оң сапар, дүйдий сәлем, ерте бақар, мөр басыу, дақтыи хон, жан азығы, т. б.

Өз сөзлик қатлам басқа тиллерден фразеологизм сөз дизбектериниң аўмылында да, жаңа фразеологизм сөз дизбектерини пайда болығында да тийкар хызметин атқарады.

2. **Араб-парсы тиллеринен аўысқан фразеологизм сөз дизбектери.** Араб-парсы тиллерине фразеологизм сөз дизбектериниң аўмылы қарақалпақ тилиниң ертедеги бир дәўирлерине тинисте. Әсересе араб-парсы мәдениетиниң, диний Орта Азияда раўажланған дәўирлеринде қарақалпақ тилини сөзлик қурамына турмыстын айрықша тараўлары бойынша бирин-ярым фразеологизм сөз дизбектерини келип киреинлигин көремиз. Булар тийкарынан алғанда, диний түсиниклерге байланысты турақлы сөз дизбектеринен ибарат: *ассадайия алейкум, панди кезиет, шимамы кәжи, ақыр заман, ықласы халас, алла бәрекелле, талыи илии, алла разы, талақ хат, ҳақ латы, т. б.*

Араб-парсы тиллеринен аўысқан фразеологизм сөз дизбектерини көпшилитиниң күнделик турмыс мұражылығы кемейиуи не сәйкес әдебий тилди сөзлик қурамында неготоризмлерге айналды. Олар тек көркем шығармаларда, сондай-ақ илимий элементларда белгил бир мақсетте ғана көркем сөз шеберлериниң илимдар төренинен пайдаланыўы мүмкин.

3. **Орыс тилинен хэм орыс тили арқалы басқа тиллерден аўысқан фразеологизм сөз дизбектери.** Орыс тилинен хэм орыс тили арқалы басқа тиллерден фразеологизм сөз дизбектериниң қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамына аўмылы, тийкарынан, сонғы дәўирлерге туўра келеди. Буған орыс тилиниң қоннен пайдаланыўы, оның хызметин жақтан кеңейиуи себепши болды.

Орыс тилиниң тесирин арқалы қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамына көп ғана фразеологизм сөз дизбегин аўысты. Олар, улыўма, алғанда қалықа усылы арқалы келип киреи.

Фразеологизм қалықа дегенде биз өзге тилдеги фразеологизм сөз дизбектериниң қарақалпақ тилине сөзбе-сөз аударылыўы арқалы аўмылы түсиниўимиз керек. Мәселен, орыс тилиндеги *красное знамя* сөз дизбегин сөзбе-сөз аударыўы арқалы қарақалпақ тилинде сәйкес қызыл байрақ фразеологизми пайда болды. Аўдарылыў жағдайында оның лексикалық-грамматикалық қурамы дертик өзгерисиз сақланған. Ямаса орыс тилиндеги *желтая дорога* сөз дизбегин қарақалпақ тилиниң нормаларына сәйкес *сары жол* деген сөз дизбегинде сөзлик қурамы келип киреи. Буларға фразеологизм сөз дизбектериниң жеке компоненттериниң тек морфемалық қурылымы ғана сақтанып қоймастан, хәттеки сөзлердин сөз дизбектериндеги турақлы орны да сәйкес алынған. Ал басы бир фразеологизмлерде айырым компоненттердин қарақалпақ тилинде сәйкес сынарларын болмаўына байланысты бирей аударылып, екнншиси сол түринде қабыл етилгенлигин де көремиз. Мәселен, орыс тилиниң тесирин арқалы он-

дағы *голубой экран, голубой корабль* фразеологизмдери қарақалпақ тилине көк экран, көк корабль түрінде қабыл етілген. Бұнда голубой сөзіннің көк сынары алынған да, ал экран, корабль сөздерінің сәйкес қарақалпақша сынарлары болмауына байланысты олар сол түрінде пайдаланылған.

Өзге тилден фразеологизмдік сөз дизбектерін лексикалық-грамматикалық құрамын сақлаған Халықта қарақалпақ тилине сөзбе-сөз аударылу арқалы ауысқан фразеологизмдерді *толғау қалақшадар* дейміз де, ал анау я мынау компонентінің, сондай-ақ барлық компоненттерінің сол түрінде қабыл етілуінің арқалы ауысқандарын *арым қалақшадар* деп атаймыз.

Толық кальканың фразеологизмдерге мына төмендегілерді жағқарылуға болады: *мақтау қатас* (похвальный грамота), *күн тартыды* (повестка дня), *темир жол* (железная дорога), *ашық дауыс* (открытые голосование), *көрсетпелі құрал* (наглядные пособия) *ау алтын* (белое золото), *алтын қолдар* (золотые руки), *адебиет күшесі* (литературный вечер), *салқын ұрыс* (холодная война), *жарқын келешек* (присущие будущие), *жердің жасама жолдасы* (несущественный спутник земли), т. б.

Қарақалпақ тилинде арым калькалық фразеологизмдер дәлір мұттарда ұшырасады. Олар мыналар: *калсалық әурес* (классовая борьба), *мийнет ақтасы* (трудовая вахта), *қосқос корабил* (космический корабль), *шарғал рефлексе* (условный рефлекс).

Сөз ауысқында орыс тилиндегі bazı бір жеке яки қоспа сөздерде калькаларда қарақалпақ тилинде фразеологизмдік сөз дизбетінің пайда болуының жағдайлары да ұшырайды. Мәселен, *мийнет күн*, *қол қойыу* сөз дизбектері орыс тилиндегі *трудодень*, *подписание* қоспа хәм дара сөздердің кальктаныуы.

Орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тилдерден фразеологизмдердің ауысқыны қарақалпақ тилинде желдет сыпатқа ийе. Тіңкарынан алғанда, бұнда калькалық ұсыл өнімнің ұсыл ретінде танылып отыр.

Фразеологизмдік сөз дизбектерінің экспрессивлік услублық-айырықшалықтары хақында.

Фразеологизмдік сөз дизбектері өзгеше манили лексикалық бирлік сыпатында экспрессивділік жақтан тасирділік пенен сыпатланады. Бұл өзгешелік көпшілік фразеологизмдік сөз дизбетеріне тән қасиет. Бұл оларды сәйкес синонимлік жұбайлар менен салыстырғанда айырықша сезиледі. Айтайық, *жарының егин жеген* сөз дизбегі менен *арым* деген сөз манилик жақтан бир-бирине жақын, сондықтан олар бир синонимлік қатарға ене алады. Ал манилик жақтан биріншісі екіншісіне қарағанда анағұрлым өткірлікке, тасирділікке, күшлі экспрессивке ийе: Сөйтпей де жазышы да мине ұсы жағдайды есапқа ала отырып, күнделікті турмыста фразеологизмдік сөз дизбектерінен пайдаланылуға ұмтылады. Фразеологизмдерге тән услублық айы-

рықшалықтар, мани болулары оларды танлап қолдануға, тил арқалы пикир алысудың, қатнастың дәл жағдайларына сәйкес ұмыны қолданыу зарурлығын тудырады.

Биз жеке сөз түрінде қолданып жүрген анау я мынау лексикалық бирліктерге услублық баға беріуде, оларды услублық жақтан классификацияланғанда пикир алысудың екі түрін— ауызекі сөйлеу хәм жазба формаларын, соған сәйкес сөйлеу хәм жазба тил услубтарының бир екенлігін белгілеген едік. Фразеологизмдік сөз дизбектері мине ұсыған байланысты да услублық қолданылуы, бейімділігі жағынан бир-бирінен парық қылды. Олардың бир топары ауызекі сөйлеу тән болса, екінші бирлері жазба услубқа тән, ал үшінші бир топары ауызекі сөйлеу услубына да, жазба услубтар тарауында да өріс тандамас-тан қолданыла береди. Ұсыған қарай фразеологизмдік сөз дизбектерінің тийарынан үш топарға бөлінуге болады: 1) ортақ услублық фразеологизмдік сөз дизбектері, 2) сөйлеу тилине тән фразеологизмдік сөз дизбектері, 3) жазба услубқа тән фразеологизмдік сөз дизбектері.

Ортақ услублық фразеологизмдік сөз дизбектері

Ауызекі сөйлеу тили ұшып да, жазба услубтың барлық тармақтары ұшып да бирдей, быттареп услублық сыпатқа ийе фразеологизмдер *ортақ услублық фразеологизмдік сөз дизбектері* деп танылады. Ауызекі түрде пикир алысқанымызда да, жазба түрде баындауға да бұндай фразеологизмдер жийі қолданыла береди. Олар услублық өзгешелікке қолданылуы шектенушілігіне ийе емес. Ыл жеке фразеологизмдік сөз дизбектері сыпатында өріс тандамасан қолданыла береди.

Хәр қандай фразеологизмдік сөз дизбетінің анау я мынау услубқа тән екенлігінн ямаза онын ортақ услублық қатламға киретуғындығын анықтауда, сөз дизбегі аңлататұғын қосымша манилик болуы есапқа алып, қосымша маниге ийе емес түрлерін рапа меселен, *темир жол*, *мийнет күн* (ортақ услублық фразеологизмдер деп таныу мақсетке мұшашық келмейди. Өйткені фразеологизмдік сөз дизбектерінің көпшілігінде қосымша мани бар. Олардың тилинің айырықша байлығы, қаймағы болуының да чине ұсыған байланысты. Сондықтан ортақ услублық қатлам кегенде олардың сөйлеу услубында да өріс тандамасан қоллана алуының көзде тұныуымыз керек. Мәселен, қосымша мани болуы жоқ темир жол деген фразеологизмдік сөз дизбегі де, қосымша маниге ийе *мышақ арқасы* деген сөз дизбегі де ұсы екі тараудың кеуіңінде де өріс танламайды. Демек, олар ортақ услублық қатламның элементтері деген сөз.

Ортақ стилтіңк фразеологизмдік сөз дизбектері фразеологизмдік лексиканың ең үлкен топары өз ишине алады. Оған мына төмендегілерді киргизіуге болады: *қырын қарау*, *ала мойнақ*, *көз бенен қастық арасында*, *қысқа жш әурмебге келмеу*, *күлш*

сөз дизбеклери илгмий фразеологикалық сөз дизбеклери деп ата-лады. Олар әдеуір мүлдарда ушырасалы хэм тилдин лексикасын байытуды тийкаргы дереклердин бири сыпатында хызмет етеди.

Илгмий фразеологизмнин айырыкша бир топары өндирис хэм техникага байланысты дөреген тураклы сөз дизбеклерин өз ишине алады. Олар да илгмий-терминологиялык сыпаттамага ийе

Мысалы: полат меридиан, темир бетон, тагы баскалар.

3. Арнауды ислер хэм ис кагазлары услубына тен фразеологикалык сөз дизбеклери. Жазба функцияналылык услубдардын бул тарауына тийисли де өзгеше тураклы сөз дизбеклери бар. Булар мамлекетлик катнас кагазлары, пермантар, буйрыклар, қараарлар, нызамлар, режелер, мекемелер арасындагы катнас кагаздары, комиссиялер актлар хэм ұсынарға ұстаган хужжетлерде де қолданылатуғын фразеологиялык сөз дизбеклеринен ибарат. Мысалы: *күн тартыды, жыйналыстық барысы, ашық дайыс, жасырын дайыс, протоколдан көширме, жүржақпау сөз, кирис сөз, қарсы дайыс, жарыс сөз, дайыс беріуди, өмир бан,* т. б.

4. Көркем-белгестрификалык фразеологиялык лексика. Жазба услубқа тен фразеологиялык сөз дизбеклеринин илинде белгиліи орынды ийгелектуғын топары көркем-белгестрификалык, фразеологиялык лексика болып табылады. Олар көркем шығармаларда образлы тил құралдары хызметін атқарды, пүтін мәнини поэтикалык мақсетте айрыкша образлылык теген беріуге жәрдем етеди. Мәселен, *нашайды дөңиу, телегей теңиз сөз* дизбеклерин алды қарайтық. Олар аялатқан мәнини екнши бир сөз бенен ямаса өзертпін *нашайдыға ұсап тұрды, нашайдыдай болып жаптырап тұрды, зайықты болып көринуи, ұшы-құйры жоқ теңиз, жайылып атырған теңиз* деген мәнен, дәслепки тураклы туриндеги назик мәнини, өткир хэм образлы мәнини толық беріуді хеш қандай мүмкин емес. Образлылык көркем белгестрификалык лексикаға кирмейтуғын көпшилик фразеологиялык сөз дизбеклерине де тен, әлбетте, Алтайкы, ортақ услубтық тураклы сөз дизбеклериник басым көпшилиги ұсындай сыпатқа ийе. Көркем әдебиетте олар да поэтикалык тил құралдарынын хызметін атқара береді. Бул көркем сөз шеберинин тилден қалай пайдалануына байланысты. Солай да көркем-белгестрификалык услуб тарауында арнауды қолдануының фразеологиялык сөз дизбеклеринин басқалары менен салыстырғанда өзине тен өзгешеліктері бар. Бул олардын ұсы услуб тарауында дөреуи хэм өриси бойынша сол тарауды тийисли болып келуінен ибарат. Оларда, әлбетте, өзгеше мәни образлылығы айырыкша көзге түседі: *ауыз, гүлденген ел, шықпаты, шапқар теңиз, маржан тис, алма, мойын, бадам қабақ, тауыстай тараныу, сық-сыңк күлдиу,* т. б.

Солай етип, фразеологиялык сөз дизбеклери услубтық қолданылыуды өзгешеліктері бойынша ортақ услубтық сөйлеу тили услубы хэм жазба услубқа тен қатламдарға ажыратылады. Олар арасында бөккөк байланыс бар.

ҚОЛДАНЫЛҒЫ ЖЕДЕЛІЛІГИ ХЭМ ПӘСЕНДІГИ БОЙЫНША ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРИ

Фразеологиялык сөз дизбеклеринин жедел хэм пәсен түрлері бойынша хәккында.

Жеке лексикалык бирликлер ұсап, фразеологиялык сөз дизбеклери де қолданылдуу жеделлиги жағынан бирдей емес. Олардын бир топары күнделік турмыста жиий қолданылып, жедел топарды құраса, гелпаратары белгилі бир себеплерге байланысты тилимизде сийрек қолданылып, пәсен топарды пайда етеди. Мәселен, *көз илдириу, дүт тоғай, тастай түнек, жийдей олма, мидан тақыр ұстаган сөз* дизбеклери қарақалпақ тилинде сөйлеуши хәр бир адамға кенен таныс, хәр бир адамнын жеке лексикасында бар. Сонылықтан да олар турмыста жүде жиий қолданылдуу мүмкиншилигине ийе хэм сөзлик құрамда фразеологиялык сөз дизбеклеринин жедел топарын құрайды.

Хәр қандап тураклы сөз дизбелнини жедел топарға келіп қосылуы онын ұлғуына халықтық көн тапымалылық хэм пайдаланылуының кәсиптерин өзлестіруіне тәреал. Хәзирги қарақалпақ тилинде ұлғуына халықтық танымалдылыққа хэм қолданылуылыққа ийе фразеологиялык сөз дизбеклери ояда көп. Олар фразеологиялык текшиканан басым көпшилиги хэм тийкаргы топарын құрайды. Мына төмендегилер мине ұсындай сөз дизбеклеринен ибарат: *арқа сүйей, көз-құдық болды, маңдайынан сыйнады, қамырбан қыл сұбырғандай, қой аузынан шөл алмай, маңдайын шылтпау, қабағын үйіп, астарды сөз, ұшан теңиз, тоғыз жолдың дәрбентинде, бел байлау, жүрек жүрқан, Тышқан Тесиге мінг теңге, шиттен бир сүйек қарыз, ауызға ұрш салғандай дүбизге шыдалау, жикет етсең-емерсен, көзья жузай жикеттиқ қызарғаны-өлгені,* т. б.

Биз жоқарыда базы бир фразеологиялык сөз дизбеклери белгилі бир себеплерге байланысты сийрек қолданылып, сөзлик құрамдары фразеологиялык лексиканын пәсен қатламы сыпатында танылғанды деген едик. Ұсындай сийрек қолданылуына алып келуінің себеплердин өзи түрліше. Айтайық, *қырық шилтер райыт еренлер, маржан шөл, көк қорабыл* деген сөз дизбеклерин алып қарайық. Халық турмысында *қырық шилтер райыт еренлер* деген тураклы сөз дизбегі адалтып келген түсиниктин өзи хәзир төнерген, хәттеки түсиниксиз де. Ұсыған байланысы бул сөз дизбегі фанә әдебий яки тарихый шығармаларда белгилі бир мақсетте фанә пайдаланылмаса, басқа жағдайларда қолданылудан қалып, пәсен топарға етип кетти. Ал мәргин шөл сөз дизбегі болса екнши мәнилик сынарынның жеделлесуіні есабынан сийрек қолданылып, төнерген. Көк қорабыл текшиканын раўажлануы, публицистикалык услубтын талабына сөйкес жанадан пайда болған сөз диз-

бети сыпатында көринеді. Усыған сәйкес ол еге де болса желелділікті өзлестіре қойған жоқ.

Демек, фразеологикалық сөз дизбеклерінің пәсен топтардан орын алуына олар аяқталған ұғымның генеруі ақи ұғымның жанадан пайда болуы себепші болады екен.

Бұндай тұрақты сөз дизбеклерінің генерген топтарын генерген фразеологикалық сөз дизбектері дейміз де, ал жанадан деген топтарын фразеологикалық неологизмдер деп атаймыз.

Генерген фразеологикалық сөз дизбектері

Генерген фразеологикалық сөз дизбектері де, генерген сөздер ұсын, екі топтарға бөлінеді. Олардың бірінші қатламын *фразеологикалық историзмдер*, ал екінші қатламды *фразеологикалық архаизмдер* қурайды.

Фразеологикалық историзмдер — өзгеріп аяқталуының түсініктердің тұрмыстан шығуы, генеруі себепті қолданылуы желелділігінен айыртылған фразеологикалық сөз дизбектері. Оған мына төмендегілерді кіргізуге болады: *қарғыс ұрыс, ақт ұрған, ал басамы басқу, құран тебиді, дозаққа түсуді, дозақ оты қарам, шейит елді, салқынның салыу, әдемі ийманды-ийманды, әдемі иймандысыз-ийманды, халдың шашы ұшы, ақылы келге*, т. б.

Фразеологикалық архаизмдердің болса аяқталуының түсініктері бар, бірақ олар басқа атамадар менен аумасқан. Солай стип, дәлелсіз атама генерген. Мысалы: жол хакы (мийнет хакы), (жат жамай) (класс душпаны), т. б.

Генерген фразеологикалық сөз дизбектерінің айырым мәніндегінің сақлануы, ауысқан мәнілерінің желелділігі олардың генерген топтарының тілге жиі қолданылуына себепші болады. Мәселен, *дозаққа түсуді, ийманды ұйыруды* деген тұрақты сөз дизбектерінің діни түсініктерге байланысты мәнілері генерген. Олар дәлелсіз мәнілері менен пәсен қатламда тұратуына болса, ауыз-екі сөйлеу тілінде екінші мәнілерінде (*қыйықшылыққа сазыулар болыу, тамамау*) жиі қолданылуы мүмкіншілігіне ийе. Бұл жағдай бәзі бір генерген фразеологикалық сөз дизбектерінің сөзлік құрамына еге де жасай беретуыныңан дерек береді.

Историзмдер менен архаизмдер де көркем шығармада көбінесе көркем сөз шеберлері тәрәпіннен сүрәтленетуының ұақығыға сәйкес дәуір которитін дұрыс көрсетуі, қахарман тілінің өзгешелігін беруі мақсетінде жиі пайдаланылады.

Бұл көбінесе халықтың өткендегі тарихың дәуірі сөз етілетуының көркем шығармаларға тан. Мысалы:

1. Қатын қарыуланып, қазан қайнатпас деп ата-баба бийкар айтпаған, табанын қышы баратырса, айраншыдай ғой. (Т. Қайыбергенов, «Қарақалпақ қызы»).

2. — Ол айтқаныңды дұрыс, Ержан да Нигархан да бұған тұналы емес. Екі жас қатесе, ким кесе тұрап. Бірақ заманымыз бұл тілекті тындамаса... Мағы барды, халы бар. Дұзы қысық

болса да, байдың ұлы сөйлесін дейді. Шеше, бийди ағайын деп мақтап отырсаң ғой... (Қ. Сұлтанов, «Әжинияз»).

Мысалдардың генерген фразеологикалық сөз дизбектері көркем сөз шеберлері тәрәпіннен міне ұсындай мақсетте оғада орынды қолданылған.

Фразеологикалық неологизмдер

Фразеологикалық неологизмдер қарақалпақ тілі лексикасында белгілі орынды ийелейді. Олар, жоқарыда ескертп өткеліміздедей-ақ, жана түсініктердің атамалары түрінде жанадан пайда болған тұрақты сөз дизбектерінен ибарат.

Соңғы дәуірде халықтың экономикалық, сиясий хәм мәдени турмысында жүз берген өзгерістер, реуажлануы тілінің лексикасында, соның шінде фразеологикалық лексика тарауында да өз көрінісін тапты. Илімге, техникаға, мәдениетке, өндіріс тарауларына хәм тағы басқа жағдайларға байланысты тұрақты сөз дизбектері түріндегі жана атамадар пайда болып, олар фразеологикалық лексикаға жана сөздер сыпатында қосылып барды. Мәселен, *мағнит майданы, салтанатлы үйде, жаңа адам, хұрмет ера-могасын, артырылған министрме, көк корабль, көк экран, жердің жасалма жолдасы, космос кеңайы хәм тағы басқалар* әне сол өзгерістерге сәйкес дөреген тілдегі фразеологикалық неологизмдерден ибарат.

Тілде жанадан пайда болған барлық тұрақты сөз дизбектерінің фразеологикалық неологизмдер дәуе болмайды. Неологизмдік сыпат оны қашан дөрегенге тәреулі емес. Бұндай тұрақты сөз дизбектерінің тілде неологизмдер сыпатында өмір сүруі олардың қолданылуы дәрежесіне байланысты. Олар ұлымға халықтың танымалдықты өзлестірген сайын неологизмдік қасиетін жойылып, ұлымға қолданылуы желелді фразеологикалық лексикаға еніп барады, оны байытанды. Мәселен, *темир жол, қызыл байрақ, халықтар дослығы* ұсаған сөз дизбектері түріндегі фразеологикалық атамадар соңғы жылдар шінде неологизмдер түрінде пайда болды. Хәзир олардың жана фразеологикалық белгілері хеш қандай сезілмейді, хәммеге танымалы хәм көп қолданылуы ұмытылуының өзлестіріп кетті. Усының пәтійжесінде бұл фразеологикалық сөз дизбектері ұлымға қолданылуы лексикадан орын алып отыр. Керісінше, мағнит майданы, паральель тұрылар ұсаған қоспа илімнің терминдер түріндегі тұрақты сөз дизбектерінің сөздікқұрамы арқалы 20-жылдарда-ақ сөзлік құрамға енуіне қарамастан, олар елге шекем неологизмдік сыпатын сақтап китыр. Өйткені, илімнің терминдер сәйкес илім тараулары бойынша түсінікті, білімді талап етеді. Өйтбете, көм-көм кең танымалылыққа, ийе болуы менен олар да желелді лексиканы байытып баруы — нызамлы құбылыс.

Фразеологикалық неологизмдер қарақалпақ тілінің сөзлік құрамында оғада көп. Олар ұдайы пайда болып отырады.

Халық турмысындағы өзгериштерге байланышты фразеологизм сөз дизбектери де улайы өзгеришлерге ушырап, раўажлануу отырады. Бул өзгеришлер, тийкарынан алганда, генерен түсиниклерге байланышты тейлара фразеологизм сөз дизбектеринин күнделикли турмыстан шығуы, жеделлигинен айырлыуы, сондай-ақ жана топтардын тилин фразеологизм курамынан орын алмуу түринде болады. Булардын барлығы да — тилин раўажлануу ызамактары тийкарында бошп туратуғын кубылыс.

Қарақалпақ халқынын турмысындағы материалдык, жәмийетлик-экисий ҳәм мәдени өзгеришлер тилде өмир сүриу зарурлигинен айырлыган гейтара турақлы сөз дизбектеринин қолданылмайтутын болып қалмуына, сонин менен бирге, ҳазирги заман қарақалпақ тилинин фразеологизмдер лексикасын жана турақлы сөз дизбектери менен толықтырылуға ҳәм байытылуға себепши болды. Мәселен, белгилли дәуирлерде *уақтығы уақы күни, ҳақ жоламыа түсиу, пешимасканыа көриу, тас түссе талайынан, жанды жаннетге, қыдыр көриу* ұсаған сөз дизбектери қарақалпақ тилинде жүде желел қолданылуына фразеологизм сөз дизбектери болып келди. Ҳазир олар күнделикли пикир алысуда сийрек пайдаланылады.

Қарақалпақ тилинде генерип, қолданылуудан қалған ҳәм қалтын баратырған нақыл-мақаллар да ушырасады. Олар да ески дәуирлерде жүде жийи пайдаланылып келген, ал Ҳазир сәйкес түсиниклердин халық турмысынан шығуына байланышты тилдеги генерип фактларға айтанып отыр Мысалы: *«Жетимнин аўзы асқа тийсе, мурны қанайды», «Қатынның шаны ұзын, ақалы келте», «Талақ байдың өли күдайыдан», «Аўзы қысық болса да, байдың уаы сөйлесин», «Жаманның жамбызынан», «Әдели ийман-ды-ийманлы, әдели иймансыз-иймансыз» «Келиннің жини қайинеке, ийгили жини ойдуана», т. б.*

Сонғы дәуирде қарақалпақ тилиндеги фразеологизмдер лексика экономика менен мәдениеттин, илиминда ҳәм техниканын раўажлануы менен өтады кенейди, жана фразеологизм сөз дизбектеринин топтары пайда болды. Мысалы: *Жердин жасалама жолдасы, магнит майданы, қыл толқыдауы, тынышлық келтери*. т. б.

Бул турақты сөз дизбектери бұрын болмаған, тек сонғы дәуирде ғана пайда болған фразеологизм сөз дизбектеринен ибарат.

Лексикалық-грамматикалық жақтан турақтылыққа ие нақыл-мақаллардын да жана топтары дөреди. Олар да халық турмысынын жана ажайып көриништери, үлгиери, аз сөзди, терен мәнли жүймақ көриниш. Мысалы: *«парахатта-берекет», «Мийнет етсең еринбей, тоады қарның тилебей», «Сын дүземеи, мин дүзелмейди», «Күшиңе исеңбе, исиңе исең»* т. б.

Қарақалпақстанда жазба әдебиеттин раўажлануы менен фразеологизм сөз дизбектеринин қатарына классиктер, тейлара жәмийетлик некерлер ҳәм жазынушылар тәрепинен дөретилип, терен мәнли нақыл сөзлергеи болып кеткен сөз дизбектери де келип қосылды. Мысалы: *«Аз болсын, саз болсын», «Қорқақтың қатыны болғанна батирдың жегири болған жақты», (Догерес Ибаррури), «Жардылық айы емес»* (Н. Островский), т. б.

Фразеологизм лексиканын байылында қосылдас туысқан халықтар тилдери айырлықша роль атқарды. Әсиресе сонғы дәуирде орыс тилинен ҳәм орыс тил арқалы басқа тиллерден көп фана фразеологизм сөз дизбектери тиккелей, қалыққауу ҳәм басқа да ұсыллар тийкарында келип қосылды. Бул фразеологизмдер лексиканын байыуы ҳәм раўажлануына себепши болды.

ЛЕКСИКОГРАФИЯ

Қарақалпақ тилинде сөзликтер дүзінудин Ҳазирги жағдайы

Қайсы тилдин болмасын лексикографиясы ҳаққында сөз ет-жинимизде, лексикологизмдер ызамақтылықларды нәзерлегенимизде биз онын менен сыбайлас, ҳәттеки сонғы ишнде қаралыуды таллап етеуғын тийкары мәселелердин бири болған сөзликтер ҳаққындағы мәселе тууурағы да айты етиүимиз керек. Әйткени бул арқалы лексикологизмдер мәселелерди тереңирек үйрениуге, нәзерлеуге срисемиз.

Сөзликтерди, тийкарынан алганда, тил билиминин лексиколография тарауы нәзерлейди. Онын да нәзерлейтуғын объекти — сөз. Бирақ лексикография — сөзлерди топлап, жыйнастырып, бел-тиги бир тәртип, системаға салыуын илим тарауы. Ол бир ямаса бир неше тилдердеги сөзлерди түсиндириу, сагыстырыу, тарийхый көз қараста үйрениу, мәнлитерин анықлау, т. б. ұсаған мәселелерди қарастырады, сөзликтердин түрлери ҳәм олардын дүзіндиу режелтерин белгилейди.

Сөзликтер дүзінү мәселеси қарақалпақ тилинде сонғы дәуирде ғана қолға алышып отыр. Биз еге жетерли мұғаларда, турмыс таллаптарын толық қанағатландырадықтай сөзлик турлдерине ийе емеспиз. Ҳақықатында, олардын дүзіндиүи анау я мынау сөзге байланышты затлар менен кубылыстарды тарийхый көз қараста үйрениуде, сөзлердин мәнлитерин дәл ҳәм кен түсиниуде сондай-ақ олардан әмелий жақтан дұрыс пайдалануу исинде үлкен әҳмиетке ийе. Октябрьге шекемги дәуирде ултыума түркий тилдерге ортақ тейлара сөзликтерден басқа қарақалпақ тилинде ҳеш қандай көзге түсерликтей мийнет болған жоқ.

Түркий тилдер бойынша биринши рет илиминий мийнет дөреткен Улы илмиды Махмуд Кашғарий болып есепланады. Ол дүниғаға өзинин «Девону луготит түрк» деген ажайып мийнети менен

Белгилги. Бул сөзлик Махмуд Кашғарий тарапинен XI асирде 1068-жылы тамамтанган. Жумьс үш томан ибарат. «Девону луготит түрк» Өзбекстан ССР Илимдер Академиясынын А. С. Пушкин атындагы тил хэм әдебияты институты менен Әбурайхан Беруний атындагы шығыстанды институты тарапинен өзбек тилинде биринши рет 1960-жылы бастаган шығарылды. Ол филология илимдеринин кандыдагы С. М. Муталлибов тарапинен өзбек тилине аударылган.

Уллы илимпаз Махмуд Кашғарийдын «Девону луготит түрк» атты китебы оны узак жылдар ислеген мийнетинин жумьданынан ибарат. Ол бул жумьстын сапаты болып шығуына барлык иптасын жумьсаган көп жерлерди аралаган, бай материаллар топларан. Сондықтан да Махмуд Кашғарий киталығы биринши томына кирисүүинде былай деп жазалды: «Мен түрктар, түркменлер, уғузлар, чигилдер, ягмолар, киркизларниц (киркисларинин) шахарларини, кишлор ва айловларини, кул ийилер кезиб чикдим, лугатларини туйгадим, турли хил сўз хуусуслатларини урганиб, аниқлоб чикдим. Мен бу ишларни тил билимгалигим учун эмас, балки бу тиллардаги хар бир кичик фаргаларни хэм аниқлаш учун килдим. Бумаса мен тилда уларнини энг атуқларидан, энг катта мутахаскистардан, хушчахмаларидан эдим. Уларга шунча диққат килдикки, түрктар, туркманлар, уғузлар, чигиллар, ягмолар ва киргиз кабилаларинин тиллари бутунлай дилимга жо булды. Уларни хар томонлама пухта бир асосда тартибга солдидим»¹.

Сөзликте сөзлер тек белгилги бир тарапте жийнастырылып, тусиндирилги ғана коймаган, соны менен бирге түркий тилдерге тен грамматикалық мағлұматлар да берилген. Онда бахалы түрдеси лексикалық, фонетикалық хэм грамматикалық мағлұматлар бар. Олар түркий тилдерди тарихый жақтан үйренүүде ең бир әҳмиетли илимий дереклер хызметин атқара алады.

Сөзлик, тийкарынан алганда, атауыш сөзлер хэм феийлдерден турды. Олардын орналасуына сер салганда, дөстеп атауыш сөзлердин, оннан кейин феийл сөзлердин келетүғынлығы көзге түседи. Сондай-ақ аз хэрчолли сөзлер алдын, ал онын кейиннен көп хэрчолли сөзлер бериледи.

Махмуд Кашғарий тарапинен дөретилген бул сөзликте түркий тиллердин биреүүине ғана тен сөзлик деп қаруға болмайды. Ол — ортак сөзлик. Онда түркий тиллерди курайтуғын көпшилик топарлардын әлементлери бар. Бул никирдан автордын жоқарыда келтирген сөзинен-ақ аңдауға болады.

Қазақ тил илимпазы профессор Г. Мүһсабаев Махмуд Кашғарийдин сөзликтедеги лексикалық-грамматикалық материалларға баха берип, тили жағынан онын қышшақ (топарына) қазақ

қарақалпақ, татар, башкурт ноғай (жүдө жақын скендинги тас тийиқлайды)¹.

Демек «Девону луготит түрк» ти қарақалпақ тилине де ортак сөзлик деп қараймыз. Ондағы берилген көпшилик сөзлер хэм олардын мәниси хэзирги қарақалпақ тилинде толығы менен уйырасады. Буған сөзликтеги мына сөзлерди көрсетип өтиүүди өзін-ақ жеткиликки: йит, ср, ақ, үн, үн, ис, үлги, ин, аўыз, атыў, үкөў, ашық, жылды, артық, етик, етек, ұзын, ерип, аяқ-айық, уа, аяқ, ауырғыў, артық, ортақ, ерлик, ойнас, арпа, ески, естийлик, умит-ты, арттырды, туўралы, епилди, естиги, оталды, алынды, тутар, тартысар², т. б.

Бундай сөзлер сөзликте жүдө көп уйырасады. Олардын барлығы да қарақалпақ тилинде сөйгеўши хар бир адамға белгилги тусиникли хэм жедел қолланылатуғын сөзлерден ибарат.

Сөзлик араб алфавити менен жазылған, бул нәрсе көпшилик оқыўшылардын көң пайдалануў исинде бираз қийыншылықтарды туўдырады. Солай да бул ажайып мийнеттин өзбек тилине аударылған сөзликте үйренуў хэм пайдалануў мәселесин жүдө жеңилтерүүге себепши болып отыр.

Махмуд Кашғарийдин «Девону луготит түрк» сөзлиги барлык түркий тиллер ушын ортақ, анау я мынау түркий тилдин тарихый үйрениүүде үлкен әҳмиетке ийе бахалы сөзликтеги ибарат.

Түркий тиллерге ортақ сөзликтер қатарында буннан басқа да бираз бахалы сөзликлерди белгилеп өйге болады. Мәселен, XIV әсирде дөретилген «Codex Sophicus»³ («қуман-қыпшақ тили сөзлиги»), атақлы төрқолоғ профессор П. М. Мелиоранский тарапинен XIX асирде жазылды, 1900-жылы бастырылды шығарылған «Араб филолог с түрешком язык», XVII асирде тийисли ескерткиш, авторы белгисиз «Абушқа» деп аталатуғын сөзлик, соннан-ақ академик В. В. Радлов тарапинен «Тюрк наречийери сөзлигин дөреуў тажирийбелери» хэм доцент Л. Булатов тарапинен дүзилген «Түрк-татар наречийеринин салыстырма сөзлиги», т. б.

Бұлардын барлығы да хэзирги заман түркологиясында белгилли орында ийе. Олар түркий тиллер лексикографиясын раўажландыруў номиде сөзликтер дүзиүүди дөстепки үлгилери хызметин атқарып келди.

Қарақалпақстанда қарақалпақ тили мәмлкетлик тил дәрежесине көтерилди, миллий тил болып қабылдесты.

Қарақалпақ халқынын экономикалық, сивсий хэм мәдениет турмыснын өсиўи хэм раўажлануўы тил билими тарауында ир-ири әмели әҳмиетли зор мәселелерди пайда етти. Усындай әҳмиетли мәселелердин бири сөзликтер дүзиў мәселеси болды.

Илимдин хэм техниканын өсиўине байланыслы қарақалпақ

¹ Махмуд Кашғарий «Девону луготит түрк» I том, Өзбекстан Илимдер Академиясы баспа, Ташкент, 1960, 44-б.

¹ Келесбаев, Мусабоев, Казирли қазақ тили, лексика, фонетика, Алматы, 1962, 194-бет.

² Мысал ретинде келтирилген сөзлер өзбешше аудармасынан алынды.

тигинин сөзлик курамына орыс хэм басқа да қосымлас халықлар тиллері арқалы жаңа-жаңа терминлер кирди. Бундай терминлердин ұлыўма халық тәрәпнен түсинилгүни жеңилгестирүүге жәрдем етиү үшін турмыс терминологиялық сөзликлерди талап етти.

Терминологиялық сөзликлердин дүзилгүни мектеп турмысында да оғала зерурли болып табылды. Өйткени мектептерде физика, математика, химия, ботаника, т. б. усыларға усаган пәндер оқытылатурғын болды. Бундан пәндердин оқытылуўы да сөйкес терминлердин келип кирүүнн иске асыралы. Соны да белгилеп етиү керек, терминлер ауысуўдын дәслени жыллардында анаў я мындаў илим я техникага байланысты термин тап хазирги күндегидей қарақалпақ тилине әдебий тил нормаларына сөйкес ауыса қойған жоқ. Ал, керисинше, бурмаланып та алынған жағдайларда ушырасып отырды. Көпшилик жәмийетлик-экономикалық, илимий хэм басқа да терминлер гейларға себептерге байланысты өзлеринин интернационалық сыпатина қарамастан түсиниксиз атамалар менен де аўмастырылып келди. Бұл, әлбетте, дәсленик жылларда қәнигелердин жеткиликсиз болуўы, жазыу ислерине көбинесе арабша сауаты бар адамлардын арабасуўы, олардын гейпараларының араб-ларсы тиллерин жоқары санаўы менен де байланысты еди.

Қарақалпақ әдебий тилинин сөзлик курамына жаңадан ауысқан терминлердин бир изге түсирүү, сол арқалы терминлерге болған турмыс таабын қанаатландыруў Уатандарлық урысқа шекемги дәўирде қарақалпақ әдебий тилин раўажландыруў исинде үлкен қыйыншылықта туўдырған мәселе болды. Мине уын нардеге әмелги жуўаплардын бири ретинде терминологиялық комиссиялардын башылығы астында айырым илим тараўдары бойынша терминологиялық сөзликлер дүзилги шықты. Олар физика, математика, ботаника, грамматика хэм т. б. терминлерни бойынша басып шығарылған майда-майда жеке сөзликлерден ибарат. Қарақалпақ тилинде терминлер хазир, дерлик бир изге түсип, турмыстың раўажлануўы менен еле де жаңа-жаңа терминлер пайда болады. Ол, өз тәрепинде, әдебий тилдин сөзлик курамына тағы да раўажландыруўға себепли болды. Содай да бұл мәселе бойынша қарақалпақ тили тарихында орын алып келген, хазир де көзге түсетуўын көмшиликлер бар. Бундай көмшиликлер әсиресе басқа тилден келген терминлерди ана тилден мүмкиншиликтерди есапқа алмай орынсыз енгизе берүү, сондай-ақ аударыўға болмайтуғын терминлерди орынсыз аудары салуў усаған жағдайлардан ибарат.

Орыс тилинин тәсирин, онын қарақалпақ халық турмысындағы жәмийетлик жағдайы орнысша-қарақалпақша хэм қарақалпақша-орысша сөзликтерди дәретледи талап етти. Сонын нәтижесинде орысша-қарақалпақша хэм қарақалпақша-орысша сөзликлер пайда болды. Бұл жұмыс Қарақалпақстандағы илим изертлеў институты тәрәпинен (хазирги Өзбекстан Илимлер Академиясынын

Қарақалпақстандағы филиалының тарих, тил хэм әдебияты институты) орынланып, шет тил хэм миллий сөзликтер мәмлехет баспасында Москвада басып шығарылды.

Бұл сөзликлер орыс тилин үйренүүде, сондай-ақ орыс тилинде жазылған әдебиятларды оқытыўда, аударуў исинде пайдаланылды.

Усынн менен бирге, сонғы дәўирде қарақалпақ халқының турмысын, әдет-үрпин, тилин үйренүү мәселеси де айрықша қолға азылды. Бұл мәселеге орыс илимпазлары айрықша хызмет исилди. 1928-жылдан бастап этнографиялық хэм диалектологиялық мақсеттерде экспедициялар шөлкәмлестирүү баслады. Бұл экспедициялар қарақалпақ халқының этнографиясы хэм тили бойынша баҳалы мағлұматлар жыйнады. Мине усындай жұмыслардын барысында Н. А. Васяков Қарақалпақстан аймағынан жыйнап алынған материаллар тийкарында қарақалпақ тилинин диалектологиялық материялдары (текстлери) топластырылған хэм онын кейиннен диалектологиялық сөзлик берилген. Диалектологиялық сөзлик қарақалпақша-орысша түрнде китапқа киргизилген материалар арналады.

Бұл мийнет қарақалпақ тилинин диалектологиясын үйренүүде хэм изертлеўде, қарақалпақ әдебий тилинин нормаларын анықлауда илимий хэм әмелги жақтан белгилги орнына ие.

Қарақалпақ әдебий тилинин қәлиплесиүинде орфографиялық нормаларды белгилеў хэм онын тийкарында орфографиялық сөзликтерди дүзиү белгилги роль атқарды. Бұл тек қарақалпақ әдебий тили ушын ғана емес, ая көпшилик халықлар тилинде де сондай. Сонлықтан да Н. А. Васяков орфографиялық нормалардын белгилениуи менен орфографиялық сөзликлердин дүзилгүни Орта Азия халықларының әдебий тиллеринин нормалауындағы тийкары жұмыслардын бири сыпатында көрсетип етеди.

Қарақалпақ тилинин алфавити менен орфографиясы бир неше рет өзгерди. Белгиленген орфографиялық нормалар тийкарында қарақалпақ тилинде орфографиялық сөзликтер де дүзилген еди. Орфографиялық сөзликтер де Қарақалпақстан Илим-изертлеў институты тәрәпинен (хазирги Өзбекстан Академиясынын) Қарақалпақстандағы филиалының тарих, тил хэм әдебияты институты) исленди. Онын бириншиси 1940-жылы, екыншиси хазирги күнде пайдаланылып кытырған. 1959-жыл басталадан басып шығарылды, ая үшіншиси 1992-жылы жарық көрди.

Көпшилик халықлар тиллеринде сөзликтер дүзиү тәжирийбеси әдеўир жеткиликли дәрежеде көзге түседи. Олар халыққа мәдени жәқтан хызмет етиўде белгилги әҳмийтке ие. Ал қарақал-

1 Н. А. Васяков «Развитие литературных языков народов Средней Азии в Советскую эпоху» (тезисы доклада на Всесоюзной научной сессии) М., 1992 г.

нақ тилинде бұл жұмыс халықтың сөзліктерге болған мұтеж-лығына қарамастан әдеуір арта қалып қойыуы ғана анық. Тек хазір бұл әхмийетіңің ис қолға алынып отыр. Әсіресе соңғы жыл-дар ишінде қарақалпақ тилинің төрт томлық түсиндірме сөз-лігиліңің дүзиліп, жәминетшилликке ұсынылғуы — бұл халықтың мәдени турмысындағы үлкен ұақы болды.

Еңди биз қарақалпақ тилиндеги қолда бар баслы сөзліклер-дан айырым тәрептеринес тоқтап өтейик.

Қарақалпақ тилиндеги сөзліклердин түрлери

Қарақалпақ тилиндеги сөзліклердин барлығы да филогония-лық сөзліктер болып есапланады. Оларды, өзгезегінде, неше тил-де берилгиліңіңе қарай бир тиллик хәм еки тиллик деп бөлиуге бо-лады. Бир тиллик сөзліктерге қарақалпақ тилиндеги орфография-лық сөзліктер, ал еки тиллик сөзліктерге орысша-қарақалпақ-ша, қарақалпақша-орысша аударма сөзліктер, қарақалпақша-орысша диалектологиялық сөзліктер хәм орысша-қарақалпақша терминологиялық сөзлик хәм т. б. киреди.

Орфографиялық сөзліктер. Әдебий тилиң нормаларына же-герли кеуил бөлиу, оқыу, үйренуи хәм жазуу ислеринде бұл нор-маларды толық басшылыққа алыу, бизин ауызша хәм жазба түр-де бир-биримиз белең пикир алысуу, тил арқалы қатнас жасау жағдайымызды жеңилестиретуғынлығы, жетилестиретуғынлығы, тилиң, тил мәдениатының буннан былай да рауажлануы оға-да үлкен тәсир ететуғынлығы белгилли. Бунда орфографиялық нормалардың дұрыс сақлануының да орны әлбетте, тиреули.

Хазирги күнде ұлыўма халық тәрепинен қабыл етилип, ны-затлы түрде бекитилген орфографиялық қағыйдалар китап, та-зета-журналдардың бетлеринде турынше бурмаланып, жазуу исең-де турынше қолданылып киятыр. Бұл нәрсес жазууда хәммете бир-дейлик орнына хәр турлылықты пайда етип отыр. Сонлықтан да орфографиялық нормалар тийкарында сағатлы хәм дұрыс жазуу мәселесі қарақалпақ әдебий тилинің хазирги жағдайындағы ед-әхмийетли әмелий мәселелериниң бири болып есаптанбақта.

Сағатлы хәм дұрыс жазуу исеңде орфографиялық сөзлик айрықша роль атқарады. Орфографиялық сөзликтин тийкары мәксети сөзлерди дұрыс жазууға қаратылған.

Орфографиялық сөзліктерге тилиң лексикалық қурамындағы сөзлердин барлығы бирден таланылмастан киргизилге бермей-ди, керисинше, оларға күнделикли жазуу исеңде бираз қыйын-шылықтарды туудыратуғын сөзлер ғана енгизилгиліңің керек.

Хәр қандай тилиң өзиниң айрықшалығына байланысты ор-фографиялық жазуу нормаларында жеке айырықшалықтардың да болатуғынлығы турған тәп. Мәселен, *-ма/ме* (сынардары ме-нен) болымсызлық қосымталары сөзге қосылып, биритип жазы-лады да, ал сол формадағы мәниси жағынан шүткиллей басқаша

соруау жанапайлары сөзден бөлек жазылады: *амид, берме, дүрме* *ид, жасуы ма, т. б.* Сондай-ақ орыс тилинде предлогтар тийисли сөзлеринен бөлек жазылса, приставкалар тийисли сөзлериниң ал-дында қосылып жазылады. Мысалы: в школу, на уроке, входиль, переписат, т. б.

Қултасм, орфографиялық сөзліктерден анау я мынау тилиң орфографиялық қағыйдаларына байланысты болған айрықша жеуил аударууды талап ететуғын жағдайлары орын алыуы ке-рек. Оның үшін орфографиялық сөзликтин дүзилуу исеңде тилиң орфографиясындағы зарурли орындар толық танланулығы шәрт.

Орфографиялық сөзлик хәрекет етиуши орфографиялық қағый-далар тийкарында дүзиледи, сонлықтан олар арасындағы бирлик-тин сақланған болуы керек. Онда қандай да болмасын қәтелер-дин көриниуи орынсыздық болып табылады.

Орфографиялық сөзлик орфографиялық нормаларды дұрыс сақлап жазуу исеңде кең қолданатуғын жәрдемши қуралымыз болып табылады. Анау я мынау сөзлик жазылғуында қылналасақ, биз дәриу сөзликтің ашып, онан сол сөздиң қалай жазылғуы керек екенлиги тууралы түсиник алыуға тийислимиз.

Лексикография тарағында орфографиялық сөзліктердин саны көп. Орфографиялық сөзліктер көпшиник халықтардың тиллери бойынша дүзилли шықты. Олар халқымыз тәрепинен күнделикли турмыста пайдаланылып киятыр. Мәселен, И. С. Ожетов хәм А. В. Шапиро тәрепинен редакторланды, 1956-жылы басып шы-гарылған орыс тилинің академиялық 110 мың сөзден туратуғын орфографиялық сөзлги. Бұл орфографиялық сөзликтің 1957, 1958, 1959-жыллары екншин, үшінши хәм төртинши басылуулары шық-ты. Олар биринши басылууынан хеш қандай өзгериссиз шыға-рылған еди. Ал 1963-жылғы СССР Илимдер Академиясының орыс тили институты тәрепинен дүзетилип хәм толықтырылып, СССР Илимдер Академиясының хабаршы атқасы С. Г. Вархутаров, С. И. Ожетов хәм А. В. Шапиро редакторлығында сол орфографиялық сөзлик бесинши рет басылып шықты.

Хазир кең көлемди орыс тилинің орфографиялық қағыйдала-рының айрықшалықтарын толық есапқа алған усы орфография-лық сөзлик турмыста кең қолданылып киятыр.

Орфографиялық сөзліктер өзбек, қазақ хәм басқа түркий тил-терде де бар.

Қарақалпақ тили лексикографиясы тарағында орфографиялық сөзліктер дүзу жұмыстары екншин ұатандарлық ұрысқа дейин-ти дәуірде-ақ басланған еди. Сол жұмыстардың жұуағы ретин-де қарақалпақ тилинің орфографиялық сөзлги биринши рет 1940-жылы басылып шықты хәм өз оқыушылары үшін жәрдем-ши қурап сылатында хызмет атқарды.

Соңғы дәуірде қарақалпақ тилинің алфавити менен орфогра-фиясы тарағында өзгерислер пайда болды. Қарақалпақ тилинің алфавити менен орфографиялық қағыйдалары жаңадан дүзилли

шықты. Халықтың сауатлы хәм дұрыс жазыу иси орфографиялық сөзликке болған талаптарды бұрынғыдан да бөгер арттыра түсти. 1940-жылды шыққан орфографиялық сөзлик дәуір өзгерислерине, соңғы дәуір талаптарына жууап бере алмайтуғын болды. Енди жана орфографиялық сөзликлер дүзінү зарурини пайда болды.

Қарақалпақ тилиниң хазирги күнде қолданылып киятырған алфавити менен орфографиясы тийкарында Ә. Нұрмуханова менен С. Нийегүллаевлар тәрепинен «Қарақалпақ тилиниң орфографиялық сөзликте» дүзилди, ол 1959-жылды қарақалпақ мамлекетлик баспасы тәрепинен жарыққа шыққан еди. Сөзлик соннан бери өз оқыушыларына хызмет етип киятыр.

Орфографиялық сөзликте 1957-жылды Қарақалпақстан АССР Жоқарғы Совети Президиумының 28-Февральдағы парманы менен тастыйықланған қарақалпақ тилиниң тийкаргы орфографиялық қағыйдаларынан мағлыұмат берилген.

Сөзликтин басында қарақалпақ алфавитиндеги хәриплер, олардын дүзилгү тәртиби хәм атлары бар. Онан кейин дауыссызлардын хәм дауыссызлардын жазылыуы, түбир сөзлердин хәм қоспа сөзлердин жазылыуы, қосымталардын хәм көмекши сөзлердин жазылыуы, бас хәриплердин жазылыуы хәм сөзлерди өткермегеу бойынша орфографиялық қағыйдалар берилген.

Қарақалпақ тилиниң орфографиялық қағыйдаларынан сон жазылыуы бираз қыйыншылықтарды тууларыу мүмкин деп табылған сөзлердин хәм сөз дизбеклериниң алфавитлик тәртипте жайластырылған сөзликте басланады.

Дүзилгилер тәрепинен орфографиялық сөзликке киргизилгүге тийнети сөзлерди, сөз дизбеклерин таңлауға бир қанша дыққат аударылды; мийнет жұмсалғанлығы көринелди. Бұл нәрсе күнде-күнде жазыу исинде жазылыуы бираз ойландыуы талап етеуғын базы бир сөзлерди қамтыуға себепши болған. Мәселен, *майек, мажеме, меслауәт, металл, мауиш, мадиар, марбана, махаж, маңаи* т. б. сөзлери м хәрибине байланысты таңланған усундай сөзлердин қатарына киреди.

Сөзликте жеке сөзлер қарақалпақ тилиниң жалғамалды құрылысына байланысты хәр түрли формаларында берилген. Мысалы, *қытық, қытықлау, қытықшыд, қытықыл, қытықылтық*, т. б.

Жеке сөзлер хәм олардын хәр қыйлы формалары менен бир қатарда сөзликте турақлы сөз дизбеклери де бар. Олар биринши компонентиниң дәстепки хәрибине байланысты алфавитлик тәртипте тигантқа киргизилген. Мысалы: *лақабы жер жарыу лақап, лақапды, сууық, сууық демни алыу, сууықлау саламәсиди, көздиң қыйығын салды, көзден өткериди*, т. б.

Дефис арқалы жазылатуғын жул сөзлер хәм жазылыуы бираз қыйыншылық тууларыуғын меншикти атамалар да алфавитлик тәртипте сөзликтен орын алған: *қыл-қызыл, нақұстан-нақұқ, нанпан, кыра-кыра, өтирик-өсек, өши-өшиш, торс-торс, қызыл (урқы-дың аты), Лақаниш, Латви, т. б.*

Қарақалпақ тилинде гейпара сөзлердин есигилинү менен жазылыуы арасында базы бир алшақтықтар ушырасатуғынлығы белгиле. Мәселен, сөз ишинде, сөз аралығында қатар келетуғын сипатлы усатан сөзлер айтылыуында шш болып есипиледи. Бундай жағдайда морфологиялық принципте басшылыққа ала отырып, олардын айрым морфемалары сақланған түринде жазылыуы керек. Орфографиялық сөзликте қарақалпақ тили орфографиясының усы тәрепине де кеуип аударылған. Мысалы: *исшең, исшеңлик, қосшылық, колхоз, колхозшы*, т. б.

Айрым сөзлердин маңисин анықтап хетіу, оқыушылар ушын қыйыншылық тууларыуға мақсетинде ондай сөзлердин тусында гейпара сөзлердин нени аллататуғынлығы, қандай сөз дизбекинде ушырасатуғынлығы да көрсетилген. Мысалы: *қуршыш* (құлақтың қурышы қаныу), *қуршыды* (қурылдап уйықлау), (*қызырық етиуді*), *алад* (илде деп ауызды ашпау), т. б.

Орфографиялық сөзликке кирген сөзлердин ишинде хазирги қарақалпақ әдеби тилиниң лексикасына орыс тилинен орыс тили арқалы басқа тиллерден кирген сөзлер менен терминлер белгиле орныды ийелсиди. Мысалы: *вагон, вазелин, вальс, валюта, банк, варауризм, вараурық, варауит, роко, руды, конкерт, конфет, конференция, композиция, парграф, парфомерия*, т. б.

Бир тилден екинши тилге ауысқан сөз сол тилдин نیازамлылықтарында енетуғынлығы белгиле. Орыс тили арқалы орыс тилинен өзине хәм басқа тиллерден өткен сөзлер тилимизде керекли жерде талап етилген қосымталарды қабы ете алады. Бұл нәрсе қарақалпақ тилиниң орфографиясындағы дыққат аударыуды керек етеуғын айрықша орындардын биринен есапланады. Сөзликте бундай жағдайларға байланысты базы бир мысалларды да көриуге болады: апрель, апрельдин, апрели; антогонист, антогонистлик; картофель-картофельге, картофели, т. б.

Биз қарақалпақ тилиниң орфографиялық нормаларына байланысты сөзликке киргизилген жоқарыдағы жардайлардан жетерли пайдалансақ, сауатлы хәм дұрыс жазыу бойынша жумысымызды бираз жеңилтестериуге мүмкиншилик алыуымыз мүмкин.

Ушын менен бирге, қарақалпақ тили бойынша дүзилген бұл орфографиялық сөзликте оннан пайдаланыуда есапқа алынуы зарур болған көп ғана кемшиликлерди көрсетип өтиуге де туура келди.

Сөзликти дүзилгүде лексикографиясы тарауындағы жетпекендиклер, бай тәжірибелер толық есапқа алынбаған. Сол себепли сөзликтин сапасын жақсылауға, оннан пайдаланыу исин жеңилдеттирүге бағдарланатуғын гейпара мүмкиншиликлер китаптан орын ала алмаған. Мәселен, сөзликтин құрамы хәм құрылымы, оннан пайдаланыу тәртиби, көпшилик терминлердин тил усатубының қайсы тарауларына тен екенлиги хәм тағы басқалар туураы мағлыұматлар китапта жоқ. Орфографиялық сөзликке киргизилетуғын сөзлерди таңлауда да үстиртинлик бар. Көпшилик сөзлер

жазылууда хеш кандай кыйыншылыктарды туудурмайтуевин болса да, жазылуу кыйыныраак деп эсептанатуевин сөздөрдүн катарында сөзликке киргизилген.

Мысалы: *ара, ада, адам, аз, аза, аада, ай, айтыс, алма, абай, абдан, абданым, абайла, абайлау, арга, аргыс, адайлау, адамды, адамсыз, ажал, ажалсыз, ажалды, азар, азалык, азган, азна, айбатыз, айлык*, т. б.

Бул эле а хэрибине байланышы налдурыс танланылган сөздөрдүн толук дикими эмес. Уш хэринке байланышы да, баска хэриптерге байланышы да китапка киргизилген сөздөрдүн, жетерли танланылмаган топтарын өдөуйр муңларда көрүгө болады. Орфографиялык сөзлик өз окутууларына сөздөрдүн дурсы хэм сауаттаы жазуудын үлгисин көрсөтүүүн болганлыктан, бул мөсөгө бойынша отан деген талап баска сөзликтерге караганда да катчыныраак хэм күшлирек болатууларыны белгилли. Сондуктан онда хеш кандай қодайбызлыктын көзгө түспөуйи шөрт.

Сөзликте *екиш* сөз *екшиш*, *нараза* сөз *нарыза*, *наразылык* сөз *нарызалык*, *насилт* сөз *насийхат*, *шүбхә* сөз *шүбхә*, *сахра* сөз *сахыра*, *шөрмөдө* сөз *сөрмөдө*, *шөрмөдө етиш* сөз, *сер-мөдө етиш*, *шүдисар* сөз *сүдисар*, *шүдисардык* сөз *сүдисардык*, *нияз* сөз *пяз*да болып налдурыс жазылган. Бул сөздөрдүн хэзирги заман карақалпақ әлебий тилинин талалларына сәйкес үлгүма халық тилинде қолланылып жүрген түрүндө төмендегеше жазганымыз мақул: *екиш, наразы, наразылык, насилт, шүбхә, саҳра, шөрмөдө, шөрмөдө етиш, шүдисар, нияз*.

Сөзликке киргизилди деген сөз сол сөздүн тилини лексикасында белгилли бир бирлиди сыпатында қолланылып китырган тилини көрсөтсди. Ал күхня, *шайна, стөкжөзгө, спещиалист* усаған сөздер карақалпақ тилинин лексикалык құрамында бар ма? Бизин пикиримизше, булар орыс тили лексикасына тән, олар карақалпақ тилинде *асхана, қалнаур, дийүдәли газетта, қунигә* деген сөздүн мәнилерине сәй келсди. Китапқа бул сөздөрдүн не үшін киргизилгенлиги белгисиз. Карақалпақ тилинин орфографиялык сөзлиги болганлықтан отан карақалпақ тилинде қолланылып жүрген сөздер киргелтиги мақул. Олай болмағанда, қайсы тилини орфографиялык сөзлиги екенлиги билинбей қалады.

Дурсы, тилимизде орыс тилинен аўысқан көп гана сөздер менен торминтер бар. Олардын да орфографиялык сөзликтен орын алыуы буллай сөздөрдүн дурсы жазылуымызга үлкен жардем етеди. Сондықтан карақалпақ тилинин орфографиялык сөзлигине орыс тили арқалы аўысқан әне сондай сөздер менен терминдер гана кирйи керек.

Бундай сөздердин көпчилиги сөзликтен орын алған. Бул жүдә жақсы. Карақалпақ тилини орфографиялык нормаларының талалларына сәйкес орыс тили арқалы аўысқан сөздер, тийкарынан алғанда, орыс тилиндеги түрүндө, ал гейппаралары карақалпақ тилине *базы* бир өзгерислер менен қабыл етилген түрүндө қолданылып керек.

нылып китыр. Мысалы: *минуга-минут, секунда-секунд, сакаторий-сакатория*, т. б.

Сөзликте усындай сөздерди жүдә сабырлы түрде терип киргизау керек ели, тилекке қарсы, бундай сөздердин көпчилиги китапта жоқ. Олардын айырымдары, хәтеки налдурыс жазылған. Мәселен, *эначок* сөзи *эначек* түрүндө, *унтер-офицер* сөзи *унтер офицер* түрүндө берилген. Бул жерде карақалпақ тилини тийкары орфографиялык қарғыдаларынан қысқаша мағлұмат берилгенде, дүзишпелер, әбетте, окутушыларға уш орфографиялык қарғыдаларды басшылыққа алыу керек екенлигин ескертин өтиуде де, сөзликтин сол тийкарыға құрылганымын ескертүүди де көзде тутқан болыуы сөзсиз. Солай бола тұрса да, орфографиялык қарғыдалардын китапта налдурыс кәке асқанлығы дым түсиникси. Мәселен, орфографиялык қарғыдаларда *недогог-недогоган* деген мысал орыс тили арқалы кирген сөздерге қосымтанын қалай жалғануы керек екенлиги бойынша үли ретинде көрсетилген. Усыған қарамастан, сөзликте *округе-округе, округтен* түрүндө жууан бұуынға жинишке қосымта жалғауды тур. Бундай жағдайда барлық ұақытта да *округе-округеке-округтан* болыуы орфографиялык қарғыдалардын талабына жууап бола алады.

Көпшилик қоспа сөздердин жазылуы орфографиясы сөзликте налдурыс берилген. Мәселен, *ар нажыс, әне мине, кем кемнен, биреру сарық, көк көмбек* түрүндө бөлек жазылып көрсетилген болса, *қолда-ақта, қол-қанат* усаған сөздер *қолдақта, қолқанат түрүндө* дефиссиз қосылып жазылып кеткен. Гейпара дефис талап етилмейтуғын *қол асты, көре сала, тал түс*, сөздер дефис арқалы жазылған. Бул сөздердин көз асты, *оқой сала, дүт тоғай*, сөздерден хеш қандай айырмасы жоқ. Олар фонетикалық жақтан да, семантикалық жақтан да дефистин жазылуы зарурлигин туудырмайды, сонлықтан бул сөздерди дефиссиз жазуу түрүндө пайдаланған мақул.

Оның үстине, орфографияқтың талабына мууанық бөлек жазылуы керек болған бир қанша сөздер қосылып жазылып көрсетилген. Мысалы: *сорықайнаған, сорықайнау, жеккөриушилик, жеккөриу, базы бирей*, т. б.

Айным фонетикалық жақтан да, семантикалық жақтан да бирлиги кеткен сөздер ге бирлиги, ге айырын жазылып жиберилген. Мәселен, *аўызеки, жүзеки* деген сөздер бир-бирине жүдә усақ, олардың фонетикалық ажыратылмасты да, лексикалық-семантикалық ажыратылмасты да бирдей. Усыған қарамастан сөзликте олардын бирлигисин аўызеки, ал еквингисин жүзеки түрүндө алынған. Олардын екеуи де бирлиги жазылуы керек. Ал дәлдел сөзин хеш қандай бөлек жазыуға тийкар жоқ, бирақ ол китапта дәл-дәл түрүндө дефис арқалы белгилген. Тилимиздеги қаймаймы шығуы деген сөз диктегилеген қаймаймысы деген сөздин фонетикалық хэм лексикалық-семантикалық ажыратылмастына оғада әпиуайы-ақ сезилип туралы, бирақ оның сөзликте қый

маймыс шығыу түрінде бериліуі дым қотайсыз. Бұл сөзді сөздікке қарап қый маймыс түрінде емес, ал бириктирип жазыуымыз керек.

Көпшілік жағдайларда оқышыларға қыйыншылық туудыра туғын мәселелердин бири орыс тили хэм орыс тили арқалы басқа тилдерден келген сөздерде пат мәселеси болып табылады. Пат сөздин мениси менен де тиккелей байланысты. Айырым сөздерде паттин орны өзгертиу арқалы сөздин мениси пүткілдей өзгерип те кетиу мүмкин. Сондықтан сөзликтерге кирген орыс тилинен хэм орыс тили арқалы басқа тилдерден аўнысқан, сондай-ақ гей-пара паттин орны белгилеп кетиу зарурлиги бар сөздерде пат түсетуғын бұўынды нұсқап өткен пайда болады. Қарақалпақ тилинин бұл орфографиялық сөзлгитине патли бұўынды көрсетип етиу зарурлиги бар орыс тилинен хэм орыс тили арқалы басқа тилдерден аўнысқан көп ғана сөздер менен терминлер енгизилген, бирақ оларда бұл нәрсе дыққаттан шегте алып қойған.

Китапта буннан да бир қанша кшмигилклер бар. Әлбетте, орфографиялық сөзликте усымдай қәтелердин жибериліуі өз оқыўшысына әдеўир шатастырады да, қыйналадырады да.

Нызамлы түрде белгилген орфографиялық нормаларды басшылыққа алыу, оны жазыу исинде әмелий иске асырыу бизни хәр биримиздин тиккелей ұазыйпамыз болып табылады. Олай болмағанда, ким көринген өзинше жазып, әдебий тилдин нормалары бұзылыўға шекем барып жетиуи мүмкин. Бүт, өз тезегинде, әдебий тилдин хэзирги заман талабына сәйкес раўажлануўын әдеўир үзгилсизге түсиретуғын сөзсиз.

Китап, газета-журналлардын беттеринде қарақалпақ тилинин орфографиялық қарғайдаларынан жетерги пайдаланбау, жазыўда хәр түрликке жол қойыу бұл мәселе бойынша тийисли әмелий илаждарды көриуе мәжбүрлейди. Әсиресе баспа сөз беттеринде жазыўға айырықша итибар берип, нызамлы түрде қабыл етилген орфографиялық қарғайдалардын толық сақланып жазылыўын тамиин этиуе тийислимиз.

Хэзир республикамызда Өзбекстан Илимлер Академиясынын Қарақалпақстан бөлимнин тил хэм әдебият институтынын бир неше бөлимлери, Қарақалпақ мәмлкетлик университети, Қарақалпақ мәмлкетлик педагогикалық институтынын қарақалпақ тили кафедралары, мұғалтимлердин билимин жетилистириу институтынын айырым кабинетлери усаған мәкелелер қарақалпақ тилинин мәселелери менен шұғылланады. Қарақалпақ тилинин хәркет етиуши орфографиясынын жазыўда дұрыс қолланылыўы-ўны бақтап барыу, тийисли илаждарды нұсқау бұл мәкелелердин айрықша дыққат орайында тұрыуы тазым. Жазыўда көринип қалған хәр қандай қотайсыз жағдайлар өз уақтында көрсетилип, халық көпчилигине жеткерилип барылыўы тийис.

Әмелий илаждардын бири сылатында қарақалпақ тилинде лексикографиянын хэзирги талаптарына жуўап берерликтей арнайлы орфографиялық сөзлик ретинде қарақалпақ тилинин орфо-

графиялық сөзлиги жаңа басылыўда жарық көрди. Онда бұл жағдайлар белгилли дәржеке есапқа алынған.

Аударма сөзлик. Бұл сөзлик те әмелий жақтан кен қолтанылауғын сөзликлердин тийкары түрлеринен есалтанады. Аударма сөзликлер көпшилик халықтардын тилдеринде бар. Бұлардын ишинде көбирек көзге түсетуғыны хэм кен қолтанылауғыны орыс тилинен я орыс тилине аударыу жолы менен дүзилген сөзликтерден ибарат.

Қарақалпақ тилинде бундай сөзликлер даслепки дәўирлерде турмыс талабы тийкарында пайда болды.

Биринши орысша-қарақалпақша сөзлик Н. А. Баскаков, С. Б. Бекназаров хэм У. Н. Кожуровлар тарапынан дүзилген. Ол 1947-жылы Москвада басып шығарылды. Сөзликте 30 000 сөз бар.

Сөзлик тийкарынан алғанда, орыс тилинен қарақалпақ тилине аударылыўлар хэм орыс тилин үйреніушилер үшін арналған. Бұны дүзиушилердин өзлери де көрсетип өтеди.

Сөзликте редактордын алты сөзинен кейин онын қурылысы, материаллардын жайластырылыўы, онын соңынан шәртли қысқартыу белгилери ҳаққында мағлұматлар бериледи.

Бұл орысша-қарақалпақша сөзлик орыс жазыўы тийкарында 1940-жылы қабыл етилген алфавит бойынша дүзилген. Онда күнделикли турмыста жиий қолланылып кытырған орыс сөзлер менен терминлери орын алды. Олардын мәнилери мүмкин болғанынша қарақалпақ тилине аударылып, ал қарақалпақша сөзлары жоқтары сол орыс тилиндеги түринде бериледи, хәттеки түсиникли болыу үшін бундай сөзлер я терминлер қаўыс ишинеде түсиндириледи де. Мысалы:

Бидан бидон (сүйиқ нәрселер үшін қаныттырдан исленген ыдыс); бидон для молока—сүт салатуғын бидон (ыдыс); биение ср. соғыу, тебиу; биение пульса тамырдын соғыуы (тебиуи); биение сердца-жүректин соғыуы (тебиуи)?

Атлық сөзлер, әлбетте ағау формасында, ал фейил сөзлер орыс тилинде инфинитив түринде, қарақалпақша аудармасында хәркет аты формасында берилген. Бұл нәрсе еки тилдеги сәйкес грамматикалық формаларды салыстыра үйреніуде үлкен әҳмиетке ийе екенлиги сөзсиз.

Сөзликте тейпара анау я мынау сөзге байланысты фразеологикалық сөз дивозеклери де киргизилген. Олар арнайлы белги менен /♦/ жеке мәнилерден кейин бериледи. Мысалы:

Копить I. Түтеу; 2. ыслау; 3. ысқа ыслау, сүрлеу;

△ Копить небо сөйл. санда бар да, сыпатта жоқ;

Сөзлер қайсы үслубқа тән екенлиги, турмыстын қайсы тара-

1) Н. А. Баскаков, С. Б. Бекназаров и У. Н. Кожуров, Русско-каракалпакский словарь, под редакцией Н. А. Баскакова, М. 1947, 8-бөт.
2) Н. А. Баскаков, С. Б. Бекназаров и У. Н. Кожуров, Русско-каракалпакский словарь, под редакцией Н. А. Баскакова, М. 1947, 46-бөт.
3) Сомда, 292-б.

Ұлыда қолданылатындығын туурамы да ескертіледі. Бұл нәрсе сөзлікке кірген сөз яки терминдерді толығырақ түсіндіруге хәм қолданылуға жәрдем етпн отыр.

Орыс тилинде пат қарақалпақ тилиндегіге қарағанда да сөз мәнісіне күштірек тәсір етеди хәм сөздеги оры да тұрақыз сынақта ийе. Сондықтан сөзникти дүзіншілер бұл мәселеге айырықша әҳмиет берип, хәр бир сөздеги патли бұуынды белгілеп барған.

Сөзниктин ақырында басты географиялық атамағардын орысша хәм қарақалпақша дизими бар. Олар да алфавит тәртіби менен жайластырылған.

Бұғардын барлығы да сөзниктин аударма сөзликтер шинде белгилн орынға ийе сөзлик сөкнлгип көрсетелн.

Бұл сөзлик лексикологиялық тажирийбелер тийқарында дүзінген дәстепки орысша-қарақалпақша сөзлик сыпатында кеннен пайдаланылып келди хәм пайдаланылып киятыр.

Усының менен бирге, сөзликке кемшиликлер де бар. Олар тейлара орыс сөзлери менен оған берілген қарақалпақша мәнілері арасындағы айшақлықтарда, тейлара сөзлердин орыс тилиндеги түрінде қолданылмауында қарамастан қарақалпақша сыңарларды қосымша ұсынылуында, тейларадынның орыс тилиндеги түри қолданылып келиуіне қарамастан, тек түсиник берилгн жетіуінде, жтпн қолданылуының болса да, айырым сөзлердин омонимлик қатарларына кеуил бөлмеушілікте, орфографиялық қәтеликтерде хәм т. б. көринеди. Мәселен: «б» хәриби бойынша сөзликке кирген сөзлердин ишинде бок деген сөздин биринши мәніси **жанбас** деп берілген. Ал ол **жанбас** емес, **қырын** деген мәниде болуын керек. Баян деген сөздин жазба жұмыстын бир түри мәнісіндеги омонимлик қатары жийи қолданылуына қарамастан, сөзликке кирмей қалған, **барышпа**, **булава** деген сөзлер орыс тилиндеги формаларында қарақалпақша берилип, қауым ишинде түсіндирилген, белгіде деген сөз сол түрінде қолданылып киятырған болса да, солайынша қарақалпақша да берилмей, тек қауым ишинде түсіндирилген т. б.

Екинши орысша-қарақалпақша сөзлик 1962-жылы баспадан шықты. Ол Т. С. Сафиев тәрәпинен дүзінген. Сөзлик сениз жылды хәм орта мектеп оқушыларына арнаған. Сондықтан оған мектеп оқушыларға үшін зәрүрли деп табылған еп жийи қолданылып сөзлер менен терминдер киргизилген. Бундай сөзлердин жийи ұшырасатуғын мәнілері есалка алынған. Сондай-ақ ол мектеп сөзлиги болғандықтан, оқушылардын орыс тилин үйренуі исине жәрдем етуі мәқсетинде, анау, я мынау сөз грамматикалық формаларда өзерттилип те алынады, сөз мәнілері апиғайы сөз дәзбеклеринде хәм жеңил гөплерде түсіндирилгені. Мысалы: **встаць** бұл вр. встану, **встанешь** (сөз). турву, **встаць** рано

үтром-азанда ерте турву. 2. үстінде турву; шығып турву; он встал на стул-ол стулга шығып турды; 3. перен, пайда болву, тууу; турву, перед нами встал эгог-вопрос бизин алдымызда мына мәселе тур.

Сөзлик мектеп оқушыларға үшін арнаулы түрде дүзінген биринши орысша-қарақалпақша сөзлик сыпатында мектеп турмысында жәрдемши құрал хәмметин атқарып киятыр.

Қарақалпақ тилиндеги аударма сөзликтердин ишинде дүққат аударлуы дағал етеуғын сөзликтердин бири-қарақалпақша орысша сөзлик. Ол Д. С. Насыров, К. У. Убайдуллаев хәм басқалар тәрәпинен дүзкитп. Н. А. Баскаковтың редакторлығында 1958-жылы Москвада басылды шықты. Орысша қарақалпақша сөзликтерлей-ақ, бунда да 30000 ға жақын сөз хәм терминлер бар. Сөзлик хәзирги қолданылып киятырған алфавит хәм орфография тийқарында дүзінген.

Бұл сөзлик те, елестейтіндей, редактордын алдынғы сөзи, қурылысы хәм шәртіл қыққартуылар дизими хәққындылары мағлуыматлар менен басланады. Оның кейнінен қарақалпақ әдебиет тилинин хәзирги алфавити берилген. Сөзликке қосымша географиялық атамағарының алфавитлик дизими, қарақалпақша ер хәм хаял-қызлардын атлары, қарақалпақ қауымлери менен ұрыуларының атамағары, Н. А. Баскаков тәрәпинен жазылған «Қарақалпақ тили грамматикасының очеркн» и Т. С. Сафиев тәрәпинен дүзінген «Орфографиялық тилт», сондай-ақ ески жыл. ай, күн атлары, ески ұзынлық хәм ауырлық өлшеу бірликлеринин атамағары киргизилген.

Бұғардын барлығы да қарақалпақ тили сөзлигин, қарақалпақ тилиндеги лексикалық бірликлери толығырақ түсіндириуге, қарақалпақ тилин үйреніуіге жәрдем етеуғынлығы сөзсиз.

Бұл сөзлик қарақалпақ тилинин сөзлик құрамындағы барлық сөзлер болмаған менен де, оның көпшилик бөлегин өз ишине алған.

Онда күнделикли турмыста қолданылып киятырған сөзлер менен терминдер қарақалпақша хәм орысша түсіндирилген.

Хәр қандай сөз, мүмкин болғанынша, өзіне тән мәнілеринде алынған. Мысалы:

- аш 1 открывать, раскнывать, отпирать; ески аш-открыть, двери
- 2) развертывать; развязывать (напр, сверток), кеуилг аш. а) везельсь; б) подниматьсь (о настроении; уикы аш-разгонять сон,

1 Т. С. Сафиев. Русско-қарақалпақский словарь. А. Турбаевтың редакторлығында М., 1962. 94-бет.

2 Д. С. Насыров, К. У. Убайдуллаев хәм басқалар. Қарақалпақша-орысша сөзлик, профессор Н. А. Баскаковтың редакторлығында, М., 1958. 5-бет.

3 Д. С. Насыров, К. У. Убайдуллаев хәм басқалар. Қарақалпақша-орысша сөзлик, профессор Н. А. Баскаковтың редакторлығында, М., — 1958. 5-бет.

ашып айт-говорить ясно, открыто; айыбын аш-выявлять, вскры-
вать чей-л. порок¹.

Бұнда сөздің еркін менісін де, фразеологизмдік байланысты
менілерін де қамтылады. Усы арқалы сөздің түрлі лексикалық
менілерін ашылады. Сөзінкті дүзіншілер қарақалпақ тилинде
сөз мәнісінің міне ұсы төрелігеріне айрықша кеуіл аударған,
лексикографиядағы аударма сөзінклер дүзін² тажирийбелерінен
пұхта пайдаланған.

Басқа тилдер арқалы қарақалпақ тилинің сөзлик құрамына
кирген сөзлер менел терминлер қарақалпақ тилинің ызыамы-
лықларына сәйкес түрлі формаларда өзгертіліп қолданылып
киятыр. Бұндай сөзлердің ұсы айрықшалықтары да есапқа алын-
ған. Мысалы:

*докторнал-докторан*³

докторлық 1 — (занятис, специальность) доктор;

докторский; докторлық диссертация жақлау, қорғау, зашита дис-
сертация на соискание ученой степени доктора (наук); докторлық
дәрежеде докторская степень доктори (наук); докторлық дәрежеде⁴
Докторская степень; 2) врачевание⁵.

Бұл сөзлик қарақалпақ лексикографиясы бойынша биринши
тажирийбе болыуына қарамастан, сапалылығы сөзлик сыпатында
қолданылып киятыр.

Усыныл менел бирге, сөзінкте айырым белгілеп өтиуді талап
өтеуінің орындар да бар. Мәселен, кейпіра терминдердің қара-
қалпақшасы болыуына қарамастан, қарақалпақ тилинің сөзлик
құрамындағы термин сыпатында берілген, *кавыкы-кавычка, кавер
на-каверна, плащадь-плащадь*, т. б. Бұл терминдер хазирти заман
қарақалпақ тилинде *тырыққша, тесик, жаддан* деген түрлерінде
қолданылады. Онан қалса, *тырыққша, жаддан* деген терминдер
кавыкка, плащадь деп аударылып, сөзінкте афлавитлик төрпоби
менел тары да қайталаналы.

Сондай-ақ географиялық атамадарды сөзінкке киргизеуде,
олардың қайсы төрсінен қарап танланғанылығы белгісіз болып
қалады. Олар аймақтық принципке байланысты танланған ба я
болмаса ұлымалық принципке байланысты танланып алынған ба,
афлавитлик төрпите берілмеуінен басқа белгілі бір система жоқ
сыяқты. Географиялық атамадардың ишпінде дүньяға белгілі
Днепр, Дон, Дунай, Енисей дорылары менел бирге Есім өзек те,
Көк өзек те бар. Куба, Қазақстан ұсатан атамадар қа-
тарында Вена, Вильнюс, Владивосток ұсатан қала ағтары менел
бирге Гене Некис те берілген.

Әйбетте, бұндай жағдайда я дүньяға белгілі географиялық
атамадарды, я Қарақалпақстан аймағына байланысты география-

¹ Сонда 65-бет.

² Д. С. Насыров К. У. Убаев дүзінлаев хэм басқалар. Қарақалпақ-
ша-орысша, сөзлик, профессор Н. А. Васкаювтың редакторлығында. М.,
1958. 175-бет.

лық атамадарды сөзінкке киргизген мақұл болыуы керек. Ондай
болмағанда тек аўызға түскені ғана кирип, ал әуменігеріне,
танымалдыларығы қалы қотуғыны сөзсіз.

Улаўма алғанда, қарақалпақша-орысша бұл биринши сөзлик
айдына қойылған тийкары талаптарға жуўан береди.

Қарақалпақ тилинің лексикографиясы тараўында неслепген
құнды жұмыстардың бири орысша-қарақалпақша үлкен аударма
сөзінктен ибарат. Бұл жұмыс «Совет энциклопедиясы» баспасы
төрсінен 1967-жылы Москвада басып шығарылды. Сөзлик Өз-
бекстан Илимгер Академиясында Қарақалпақстан филиалының
тарих, тил хэм әдебият институты төрсінен таярланған.

Сөзлик Н. А. Васкаювтың редакторлығында жарыққа шықты.
Онда 47000 га жақын сөз бар. Бұл үлкен аударма сөзлик басқа
аударма сөзінклерге қарағанда көп ғана сапалық айырмашылық-
лары менел сыналанады. Олар жұмысқа орыс хэм қарақалпақ
тилинің сөзлик құрамындағы лексикалық бірліклердің толы-
тырақ кириуінде, олардың мәнінің жақтан хэр тилдің өзине тән
айырмашылықтары есапқа алынған түрінде толық хэм дұрыс
аударылып берилуіінде, сөзінкті дүзін¹ ишпінде лексикография
тараўындағы хазирти заман жетіскендіклерінің пұхта пайдала-
нылуында хэм тары басқа ұсатан төрелдерінде көринеди.

Сөзінкке тек жеке сөзлер ғана емес, ал соның менел бирге
күнділіктік тұрмыста жиий қолданылып киятырып көп ғана
фразеологизмдік сөз дизбеклері де, арқауды терминологиялық
атамадар да, т. б. кирген.

Орыс тилин дұрыс пайдалануында есапқа алынғын зарурдан
болған хэр бир сөз хэм тұрақты сөз дизбегінің айырым жағдай-
лары дүзіншілер төрсінен сөзінктен пайдаланушының тлқ-
қатына орынды түрде ұсынылды. Мәселен, орыс тилинде басы
бир сөзлер тек көпшік санда ғана ұшырасады, басы бир сөзлер
тәп ишпінде хеш қандай сөзлик жағғауларын қабыл стпейди, т. б.
Бұл нәрсе орыс тилин қарақалпақ тили менел салыстырғанда
баслы айырықшалықтардың бири сыпатында көзге түседи хэм
қарақалпақ оқыушыларын гейде бираз қыыншылықтарға ұшы-
ратады. Сөзінкте бұндай орындар жүде дұрыс көрсетілген.

Мысалы: кафе С. нескт. кафе; очки только мн. көз әйнек;
носить — о көз әйнек киюди, носить в очках көз әйнек киюди
жүриу².

Бұл жұмыстың сапалылығына байланысты толып атырған
ұсынады мысалдарды келтире беріуге болады.

Сөзінкте жеке-сйрек кемшиліктер де ұшырасады. Мәселен,
сөзінкте машинистка сөзи мынадай деп түсіндирилген:

*Машинистка ж. машинистка (машинкада басушы ұял)*³

¹ Русско-каракалпакский словарь М., 1967. 333-бет.

² Сонда 624-бет.

³ Сонда 417-бет.

Әдетте, машинада басушы тек хаял ғана емес, қыз да болуы мүмкін. Қарақалпақ тілінде хаял хәм қыз деген сөздерди бир-биринен мәнилик айрықшалықтары бар. Сондықтан машинистка деген сөзди қауыс пиншиде машина басушы хаял-қыз деп түсіндирген мақұл болуы керек. Сондай-ақ, мастер сөзіне байланысты орыс тіліндеги сөйкес түрлеринин бири сыла-мақадлы қарақалпақ тілиндеги сөйкес түрлеринин бири сыла-тында сөзникте отырып шапқан адамна жақтыр емес, ағ отындаы шапқанға жақтыр түрінде қалыпсөккен. Демек, әдебий тілдин тағаллардына сөйкес бундай жағдайлар да дыққаттан тыс қал-мауы керек.

Қарақалпақ лексикографиясы тарауында биринши рет пайда болып отырған ұсыныс үлкен жұмыстағы бундай киши-тирим кемшилликтер сөзниктин бақалылығына емеути тасир жасай ая-майды. Жұмыс қалың көпшиликтин күнделикли турмысында оғанда үлкен әумиетке ие болып отыр. Ол хәзир барлық кесип ийетери тәрсиинен кешен пайдаланылмақта.

Диалектологиялық сөзлик Қарақалпақ тілинин диалектологиялық сөзлиги Н. А. Баскаков тәрсиинен дүзилгип, диалектологиялық текстлер менен бирге «Қарақалпақ тили» деген ат пенен 1951-жылди Москва қаласында басылып шықты. Ол академик В. И. Гордлевский тәрсиинен редакторланған. Бұл китап автордын 1926-жылдан бастап алып барған жұмысларынды бир бөлегинен ибарат.

Китapta Қарақалпақстан аймағында жүргизилген илимий экспедициялар дауамында халық дәретиеси шығармалары бойынша халық аўзынан жыйнап алынған диалектологиялық материалдар белгилди нисте түсирлиги, орыс тилине аударылдып бериледи. Онан кейин сол текстлерге арналдып 84 беттен ибарат қысқаша қарақалпақина-орысша диалектологиялық сөзлик жайластырылған.

Сөзлик, тийкарынан алғанда, еки тилдик аўдарма сөзлик қатарынан орын алды. Бирақ жоқарыда сөз етилген сөзликлерден айырмасы диалектологиялық материалдар тийкарында, диалектологиялық мақсегте дүзилген. Сондықтан оны қарақалпақ тилинин диалектологиялық сөзлиги деп атаймыз.

Сөзликтин айырықша транскрипциялық белгилер менен жазылды анау я мынау диалектик айрықшалықтарды анықтауда хәм үйренидуле үлкен әумиет тутып отыр. Хақықатында да, хәр қандай диалектологиялық сөзликлер, әдетте, ұсылай белгилги бир транскрипциялық белгилер менен дүзилген болуы керек. Бұл нәрсе диалектлер арасындағы ең нәзик айырмашылықтарды да аяндауға мүмкиншилик береди.

Усынын менен бирге бұл сөзликтин бир артықшылығы сонда, ондағы анау я мынау сөз белгилди бир ески хәм хәзирги түркий тиллер бойынша жазба әдебиятларда сөйкес сөзлер менен салыстырылады. Мысалы:

ав-у 1, свешиваться 2, переваливать через край, 4,3, опроки-

дываться 48; перевернуться; 4 перен. вернуться 75; СН ав, МК я II, 43.

Бунда рим цифры онын сөзникте бесинши омоним екенлигин, орысша аудармасынан кейинги араб цифры сол материалдын кимнен жазып алынғанын (диалектологиялық материаллар жазып алынған адамлардын лизими араб цифры менен китаптын айырында көрсетилген). СН, МК қайсы жазба әдебиятларда қайсы формада ұшырасатынынлығын көрсетди. СН, МК сол әдебиятларды шәртин қысқартылған белгилеринен ибарат.

Бирақ сөзникте диалектик айырықшалығы менен сыпаталандуғын анау я мынау сөздин қарақалпақ тилинин еки диалекти арасында қандай айырмашылыққа ие екенлиги көрсетилменен. Егер усы мәселе де белгилеини өтилгенде, диалектлер арасындағы лексикалық, фонетикалық хәм грамматикалық өзгешеликлер бирден көзге түскен болар еди.

Диалектологиялық текстлер менен сөзникте өз ишине алатығын бұл мийнет қарақалпақ тил билини тарихында үлкен роль атқардып килтыр. Қарақалпақ тили хақында көпшилик мәселелерди шешуі исинде бұл материалдар илимий хәм әмелий жақтан тирули орынға ие.

Автор китапқа жазған алдыңғы сөзликте қарақалпақ тилинин диалектологиясы бойынша жыйналған бұл материаллардын қарақалпақ фольклорын изертлеушилер үшін да әумиетке ие екенлигин көрсетип өткен еди.¹ Хақықатында, ол тек қарақалпақ тили ғана емес, ағ оның әдебиятын изертлеу үшін да бай материал болды.

Терминологиялық сөзлик. Илим хәм техниканын раўажтаныуына байланысты олардын хәр қилты тарауларында ұшырасаутын терминлерден дүзилген сөзликтер терминологиялық сөзликлерден ибарат. Бундай сөзликтерде белгилги бир илим я техника, т. б. тарауынан алынған терминлердин мәниси түсіндириледи де, пейлара жағдайларда хәттеки онын этимологиясы хақында да мағлыұмат бериледи. Мәселен, Д. И. Тимофеев хәм Н. Венгров тәрсиинен дүзилген «Әдебият таныу терминологиясы» қысқаша сөзликтерде» аңыз деген термин былайыша баянланалды:

«Аңыз (от нем. alyats) часть текста от одного отступя, красной строки до следующего. Например, два абазаца в расказе Д. Н. Толстого «Косточка».

Ваня победилел и сказал: «Нет, я косточку бросил за окошко». И все засмеялись, а Ваня заплакал.²

Терминологиялық сөзликтер бир тилдик те, еки тилдик те болуы мүмкин. Биз жоқарыда мысал алған терминологиялық сөз-

¹ Н. А. Баскаков. Карақалпақский язык. I. М., 1951.

² Н. А. Баскаков. Карақалпақский язык. I. М., 1951. 317-бет.

³ Д. И. Тимофеев и Н. Венгров. Краткий словарь литературоведческих терминов, издание третье, исправленное и дополненное. Москва, 1958. 5-бет.

лік тек орыс тілінде ғана дүзінген бір тіллік терминологиялық сөздікпен ибарат.

Орта Азиядағы көпшілік түркі тілдер бойынша дүзінген сөздіктер, ұлыма алғанда, екі тіллік сөздіктер болып есеп-ленеді. Олар көбінесе орысша-миллий болып келеді. Бұндай сөздіктерде терминдер дөстеп орыс тілінде берілген де, кейін анау я мынау миллий тілдегі сөйкес қолданылып кытырған тұри алынады.

Мысалы:	Абсолютная рента	абсолюттік рента
Абсолютизм	абсолютизм	
Аналитора	аналитора	
Авардук	авардук	

Турмыста хәр қыйы илим хәм техника тараўлары бойынша дүзінген бир неше терминологиялық сөздіктер бар. Мәселен, физика, биология, химия, математика, лингвистика, география, т. б. бойынша.

Қарақалпақ тилинде белгилли бир илим тараўы бойынша дүзінген орысша-қарақалпақша еки тиллик терминологиялық сөзликтер гана бар. Олардың дәстепкилери физика, математика, ботаника, зоология, тил билими усаған илим тараўлары бойынша ұтапандарлық урысқа шекемги дәуирде дүзінген. Бұл дәстепки грамматикалық сөзликтер көбинесе мектеп турмысындағы зорудик тийкарында дәреген. Олар көтеми жағынан киши киташамазлардан ибарат еди. Биз қарақалпақ тилиндеги терминологиялық сөзликтердин тек бирди-қарымша гана сыпатлама берип етүиди макулт көрип отырмыз. ейткени олардың барлығы да ертеректе дүзінген сөзликтер болғандықтан, алдына қойған мақсети, дүзликиси, көлемп хәм сапасы жағынан дәрилик бир сыпатқа ийе дәуге болмады.

Қарақалпақ тилинин лексикографиясы тараўында белгилли бир илими тараўы бойынша дүзінген сөзликтердин қатарына «физика терминлеринин орысша-қарақалпақша сөзлиги» киреди.

Бұл сөзлик еки тиллик терминологиялық сөзлик болып есепленеді. Ол С. Б. Бугатов тәренинен дәретилип, Қарақалпақ мәмлестек баспасы арқалы 1939-жылды басып шығарылған.

«Физика терминлеринин орысша-қарақалпақша сөзлиги» даятын алғавити тийкарында дүзінген. Онда физика илими тараўында қолданылатуғын орысша атамастары алғавит тәртиби бойынша дәстеп берилгенди де, кейин сол терминнин қарақалпақша атамасы келеди. Термин сөзинин қарақалпақша сымары болмаса, онын орыс тилиндеги түри сол дәуирдеги латын алғавити хәм орфографиясы тийкарында соллайынша алыған. Ал орыс тилиндеги анау я мынау физика термининин қарақалпақша ата-

масы болса, онда сол атама турмыста қолданылып жүрген түринде берилген.

«Физика терминлеринин орысша-қарақалпақша» сөзлигинен мысаллар келтирип өтейик:

Волновая оптика	Folgha optikash
Волновая поверхность	Folghaly bet
Волновой пакет	Folghaly paket
Волновая теория	Folghaly teoriyash
Волновое число	Folghaly sanb
Волновое	Folghaly olsevis
Волны вертикальности	dyghmaldyq tolganlar
Волны фазовой длины	faza uzynlydyq tolganlar b
Волновой пирометр	Sashy gilygrometr
Волчок	Zolghalydyq

Бұл мысалдардан ақ орыс тилиндеги терминлердин қарақалпақша сымарлары барлары қарақалпақ тилине аударылатуғын және, ал қарақалпақша сымарлары жоқтары орыс тилиндеги түринде сол дәуирде қолданылған алғавит хәм орфография тийкарында алынганығы көринип тұр.

Физика илимий тараўы бойынша бұл сөзлик шыққанға шекемги дәуир қарақалпақ тили лексикографиясы бойынша жұмыстардын дәрилик жана гана бастаған физика усаған айырым илим тараўларынын қарақалпақ халқынын турмысында жана гана раўажлана боспаған дәуирди ели. Онын бери халқымыздың турмысында, ир-ири өзгерислер болды, физика илими қарақалпақ халқынын турмысына енди. Мектептерде физика сабағы бойынша сөздіктер пайда болды. Халықтың физика илими бойынша хен түсинип дәретели. Бұлардың барлығы да физикалық терминлердин қарақалпақ тилинде бұрынғыға қарағанда әлеуип-дәрежеде өзгеридүине, орнығыуына, қалыптесидүине хәм раўажлануына алып келеди.

Сондықтан да бұл «физика терминлеринин орысша-қарақалпақша сөзлигинде» физика илимий тараўы бойынша хазирги қалтылсеп терминлер менен салыстырып қарағанда бирдз алшақлықты пайда ететүғын жақпайлар көзге түседи. Мысалы:

Высота распада —	Taralyv taggalybyr
Вероятность —	dyghmaldyq
Ветущая вода —	Sulbyrly tolganb
Вихревое кольцо —	Jyrtme sagdylyash

Сотай да С. Б. Бугатов тәренинен дүзінген бұл «физика терминлеринин орысша-қарақалпақша сөзлиги» физика илимий тараўы бойынша алып барылған жұмыстарда әметий жақтан болды әҳмиетке ийе болып келеди.

1 Терминология сөздири екынши китан. Қазақ ССР Ғылым Академиясының баспасы, Алматы, 1950. 7-бет.

Қарақалпақ тилинде математика терминдері бойынша орыс-ша-қарақалпақша терминологиялық сөзлик те 1939-жылы Қарақалпақ мәмлекеті бастасы төренинен басшылы шықты. Бұл сөзликте О. Бөтешев хэм Т. Қаневлер дүзген. Сөзликте математика тарауында жийи қолданылып киятырған айырым терминдер орысша хэм қарақалпақша берилген. Олар да датын кифавити менен жазылған. Мысалдар кестирейик:

Конечная величина	Sekli samsa
Конечная группа	Sekli gruppa
Конечная дробь	Sekli bolsak
Конечное значение	Sekli menis
Конечное значение	Sekli inbatant
Конечная множестве	Sekli koplik
Конечное диния	Sekli sbzdg
Конечная прогрессия	Sekli progressija
Конечная точка	Sekli toska

Бунда орыс тили арқалы алынбуға тийис болған терминдер олардың қарақалпақ тилинде қолданылуына сәйкес я орыс тилиндеги түринде, я қарақалпақ тилине аударылып алынған.

Математика бойынша дүзилген «Математика терминдерини орысша-қарақалпақша сөзлинги» де терминлердин хәзирги жағдайы менен салыстырып қарағанымызда көзге түсетуғын айнақлықты жийи көриўге болады. Бұл, әлбетте, қарақалпақ тили терминологиясының соңғы дәуирде айтырлықтай раўажлануы хэм терминдер қабыл етиўдин қәлидесуі дәрежеси менен байланысы.

Қарақалпақ тилиндеги терминологиялық сөзликлердин барлығына да характерли нерсе олардағы терминлердин көпчилигинин хәзир пүткилей өзгерип кеткенлиги, олардың орышан қәлидескен терминлердин қабыл етилгенлигине ибарат.

Сонын менен бирте, бұл терминологиялық сөзликтерде олардың қурылысы хэм табыланыў тәртипилери ҳаққында хәш қандай мағлұматлар жоқ. Бұл нерсе олардан пайдаланыў нисинде бир аз қыйыншылықларды туўдырып келгенлиги сөзсиз.

Қарақалпақ тилиндеги терминологиялық сөзликлердин даурыс афавити менен жазылуы, көпшилик терминлердин надурас алынбуы хэм т. б. жағдайлары олардың турмыста пайдаланыў дәрежесин жүде шеклеп отыр. Оның үстине олар табылмағайды далай Айырым илим тараўлары бойынша жеке-жеке терминологиялық сөзликлердин, сондай-ақ илим хэм техника тараўы бойынша қолданылатуғын улўума терминлердин сөзликтерин дерстиву бұл оғада баҳалы жұмыс болып табылады.

Терминологиялық сөзликлер дүзиву мәселеси ерте ўақытлардан ақ басланған болса да, кейинги ўақытларда бұл жұмыс биротала ўзликке түсип қалған еди. Бұл жұмыс кейинги ўақытта қолда алыншып, турмыстын түрли тараўлары, илим хэм техника бойын-

ша арнаўлы сөзликлер жарық көрип отыр. Қарақалпақ мәмлекетлик тили ҳаққындағы Нызамға байланысы Терминологиялық Комитеттин дүзиливу менен бұл тараўдағы илимий-методикалық жұмыслар беллиги бир изге түсип отыр. Хәзир көп санда терминологиялық сөзликтер айырым илим тараўлары бойынша өз алдына китептар түринде жеп қолданылып атыр.

Хәзирше қарақалпақ тилинде сөзликлердин улўума жағдайы жоқарыдағылардан ибарат.

Қарақалпақстанда сөзликлер дүзиву мәселесин Устандарлық урыстан соңғы жылдары ғана пәт ала бастады. Өзбекстан Илимдер Академиясының Қарақалпақстандағы филиалында тарих, тил хэм әдебият институтының сөзликлер хэм терминология секторы төренинен сөзликлердин көпшилик түрлери бойынша жұмыслар алыннып баратыр. Жақын жылдар нисинде мийнеткешлер көпшилигинин талабын қанаатландыруўға барышлаган бир неше баҳалы сөзликлер пайда болмақши.

Сөзликлердин нисинде әмелий жақтан әмийетли сөзликлердин бири түсиндириме сөзликтер болып есалиналады.

Түсиндириме сөзликтерде сөзлер, әдетте, афавит тәртиби менен ҳәр төрелеме баян етiledи. Мысалы:

Алмас зат. 1. Жарқыраўық, түсиз, ең хәсид, ең қатты тас. Оның қырланған түри бриллиант. Алмасын жаўы қорасын (мақат). 2. Шыны кесетин өткир қурап. Жалынмын жанып турған иесерге өшпес. Болаттын еки жүзди алмас кеспес (Биржан Сара) 3. Уўлы дориниң бир түри.

Бунда алмас деген сөз туўралы грамматикалық жақтан да, семантикалық жақтан да, қолданылуы бойынша да түсиник берилген. Сондай-ақ жеке маинлери айырым-айырым көрсетилген. Сол сөз мүмкин болғанымша сәйкес маинлери менен шығармалардан алынған мысалдарда түсиндирилген.

Түсиндириме сөзликтерде дерлик барлық сөз қатламлары, төнереп сөзлер де, неологизмлер де, фразеологиялық сөз дизбеклери де бериле береди. Соның менен қатар, орфографиялық хэм орфоэпиялық нормалар да, айырым сөзлердин этимологиясы да қамтылады.

Түсиндириме сөзликлер бизиң елимизде көпшилик туўысқан халықтар тилинде ушырасады. Мәселен, рус тилинде В. И. Даль төренинен дүзилген 200 мыңнан астамырақ сөзден туратуғын төрт томлық сөзлик, Д. Н. Ушаков төрелинен дүзилген төрт томлық сөзлик С. И. Ожогов төрелинен дүзилген 51500 ден астамырақ сөзди қамтытуғын бир томлық сөзлик, сондай-ақ қазақ тилинде профессор К. Кенесбаевтың редакторлығындағы еки томлық сөзлик хэм тағы басқалар.

Кейинги дәуирде қарақалпақ тилинин төрт томлық түсиндириме сөзлингинин басып шығарылуы менен қарақалпақ лексикографиясындағы кешери оқлық әдеуир сапласқан сықылды. Сөзликтин бұл түринин исленип шығивуы соңғы лексикографиялық жетискендик болып табылады.

Семантикалық бирлигіншілти бойынша фразеологиялық сөз дизбек-дерини түрлери

Фразеологиялық сөз дизбектерини құрылымы бойынша түрлери

Тарихый шығасы бойынша фразеологиялық сөз дизбеклери

Фразеологиялық сөз дизбектерини экспрессивлик-үслублик айрмашылықлары хакында

Ортак үслублик фразеологиялық сөз дизбеклери

Сөйлугү тили үслубына тан фразеологиялық сөз дизбеклери

Жазба үслубқа тан фразеологиялық сөз дизбеклери

Колланиялық желделлиги хэм псевдизми бойынша

Фразеологиялық сөз дизбеклери

Фразеологиялық сөз дизбектерини желел хэм лисен түрлери хакында

Төнерген фразеологиялық сөз дизбеклери

Фразеологиялық неологизмдер

Фразеологиялық лексиятын паўажланыўы хакында

Карақалпақ тилинде сөзликлер дүзүдигү хэмрети жағдайы

Карақалпақ тилиндеги сөзликлердин түрлери

137	137
47	47
49	49
152	152
153	153
154	154
155	155
157	157
157	157
158	158
159	159
159	159
161	161
160	160

Есемурат Бердимуратов
СОВРЕМЕННЫЙ КАРАКАЛПАКСКИЙ ЯЗЫК
ЛЕКСИКОЛОГИЯ

На карақалпақском языке
Издательство «Билик»
Нурге 1994